

॥ अथ कुवल्याचंद्र अलंकारचंद्रिकायां प्रारंभः ॥

ASHA ARCHIVES

अथ कुवल्याचंद्र
अलंकारचंद्रिका

1579

०टी० ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अनुचिंत्यमहालक्ष्मीहरिलोचनचंद्रिका कुर्वेकुंवलयानंदसदलंकारचंद्रिका १ चिकीर्षिताविघ्नसिद्धयद्रष्टृदेवतांस्तौति अमरी
॥ ॥ अचरणमेवपंकजमितिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणे आरोप्यमाणस्यपंकजस्यारोपविषयचरणत्मापरिणतिः
१ विनादुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वात्संभवात् परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेतितत्त्वक्षणात् नचपंकजमिवचरणमितिपूर्वपदार्थप्रधानउपमि
तसमासएवास्त्वितिशंको अमरीणांकवरीभारस्यकेशपाशस्यसंबन्धिनीसौगंध्यलोभात् तत्संस्पृष्टाया अमरीतयामुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुणा
भावात् तस्यपंकजगतत्वेनैवप्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावगतेनवपादपत्तनेनाभिव्यज्यमानागौरीविषयासुरंगनागतारतिः कविगतांतां पुष्पातीति प्रे

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अमरीकवरीभारः अमरीमुखरीकृतं दूरीकरोतुदुरितंगौरीच
रणपंकजं ॥ १ ॥ परस्परतपः संपत्फलयापितपरस्परौ प्रपंचमातापितरौ प्राञ्चौ जा
यापतिस्तुमः ॥ २ ॥ ॥

॥ योलंकारोपिवोध्यः १ परस्परिति प्रा

प्राञ्चौ पुणतनौ जायापती अर्थादुमा महेश्चैरेस्तुमः किंभूतो प्रपंचस्यजीववर्गस्यमातापितृरूपौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्विदोपदेष्टृत्वाच्च तथा पर
स्परसंबन्धिन्यास्तपः संपत्तेः फलवदाचरितं परस्परस्वरूपं यौक्तो अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्भवाच्चेदिति वार्ति
केन द्विर्भावश्च समासवद्भावे पूर्वपदस्यस्यसुपः सुर्वक्तव्यइत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपः समृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्व
रतपः संपत्फलयापिता च पार्वतीत्यर्थो लभ्यते तपः संपत्तेश्च फलेनिरतिशयानंदइतितदुपमया परस्परं परमप्रेमास्यदत्त लक्षणः शृंगारो व्यज्यमानः सौभाग्या
तिशयमजनमुखेन शिवयोर्भावप्रकर्षपर्यवस्यतीति सहृदयैरकलनीयम् मातापितरवितिरूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संस्पृष्टः ॥ परंचौपमयोः फलायितेत्येक

संप्रतिप्रतिपिपादयिषितानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थतया फलत्वायोगात् स्यात्सास्वादौ यथिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतग्रंथप्रवृत्तये स्वचयितुं शृंगारसा
धिदेवतं श्रीकृष्णं प्रतिरसास्वादानंदं प्रार्थयते उद्वात्येति समुक्तं दोमेमह्यं शश्वत् भवं शश्वतिकं भग्नावरणतया सदा प्रकाशमानं श्रेयोविगलितवेद्यांतरमानंदं रसा
वैरसइति श्रुतेः रसपदमिधेयं दिशतु ददाति त्वर्थः यथा श्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृतेः संगत्यापत्तेः सकः यो धन्येर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगक
यायोगकोशलेन हृदयाज्जस्य उरसामध्यवर्तिनो हृदयपुंडरीकस्य कोशमुकुलं अधोमुखतया विद्यमानं उद्वात्येरेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा चिरद्वह
कालं यथारुचि यथेष्टं गृह्यमाणो पिरामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्यानगोचरी क्रियमाणोऽपि परितः पूर्णरूपमस्य तथाभूतोऽपरिक्लिन्नब्रह्मरूपः अविरतं निरंतरं
मुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशतइति विशेषालंकारः औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः अथवा योगिभिरप्यचिंत्यस्वरूपइति माहात्म्यातिशयवर्ण
ने अत्र योगिगतभगवद्विषयकरतिभावस्य कविगतं तत्प्रत्यगतया प्रेयो लंकारः ३ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति अलंकारेष्ठिति एतच्चोभयान्व

उद्वात्ययोगकलया हृदयाज्जकोशं धन्ये श्रिणुदपियथारुचि गृह्यमाणः यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयः समेदिशतु शश्वतिकं मुकुटं ३
अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ४ येषांचंद्रालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्त एव ते वा
मितरेषां त्वमिनवा विरच्यते ५ ॥ ५ ॥ अलंकारेषु अर्थालंकारेषु पमादिषु विषये बालानामव्युत्पन्नानां तेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धय इत्यर्थः तेषां ये लक्ष्यलक्षणे

तयोः संग्रहइति नित्यसापेक्षत्वात् समासः लक्ष्यमुदाहरणं अलंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठया विषयिता संबंधावच्छिन्ना च मत्कतिज
नकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च मत्कारोदयातेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञानमिष्टचमत्क
तिजनकतायां विषयितया वच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च भेद
द्वयगर्भस्य तेषां पादानं ४ परकीयग्रंथापहारशंका निरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां चंद्रालोके चंद्रालोकारव्यंग्ये त एव त्वनंतरं लिख्यं तइति शेषः तच्च
स्थितानां मपिकेषांचिदलेखनात्प्रायइत्युक्तं यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्धं तत्रैव दृश्यते हृदये लेखनो रूचैस्तत्संगिस्तनयोरिवेति स्वयं त्वन्यदेव विरचितमिति

कु० टी०
चं०
२

संप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहुलालंकारघटकतया सुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति अयंचलक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणं सादृश्यलक्ष्मीश्च
सत्कृतिजनकता तद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत् धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् लक्षणं व्याचष्टे यत्रैति यत्र काव्ये दृष्टित्वं संप्रत्यर्थः तच्च शक्तिलक्षणा न्यतरसहकारे
ण बोधकत्वसंबन्धेन उपमानमधिकगुणचंद्रादि उपमेयवर्ण्यमानं कामिनीवदनादि सहृदयः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः व्यंग्यसमर्थादा प्रतीतिनियमरूपाय
यासा व्यंजनेत्यर्थः अत्रचोपमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं न तु लक्षणांतर्गतं व्यावर्तनीयाभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाय
दितत्वात् एतच्चाग्रेष्यतीति विषयति इत्यंचालंकारत्वे सति सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणबोधं एवमग्रेष्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणबोधं हंसी
त्यादि अत्र तावदिवार्थसादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंसीति न्वयः सादृश्यस्य प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गेगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे तस्य च स्वरू
पसंबन्धेन कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थप्रतिसाक्षात्संबन्धेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधकाभावात् तथा च हंसीति निरूपितसादृश्यप्रयोजका

उपमायत्र सादृश्यलक्ष्मीरुहसति द्वयोः हंसीवक्रुष्णते कीर्त्तिः स्वर्गेगावगाहते इ यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयसहृदयाह्लाद
कत्वेन चारुसादृश्यमुद्भूततयोहसति व्यंग्यमर्यादाविना स्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः हंसीवेत्युदाहरणं ॥ ६ ॥ ॥

स्वर्गेगावगाहनाश्रयत्ववती कीर्त्तिरिति बोधः न चैवं स्वर्गेगावगाहनमिव शब्दश्चेत्याद्यग्रिमग्रंथे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं ॥ तदा
श्रयत्वस्य समानधर्मत्वे तस्य तथात्वस्योचित्याया तत्वेन विरोधाभावात् तथा सति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वयइति चेत् न धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित
तत्प्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थिते हेतुत्वात् न च निपातार्थमिन्नद्वित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं घटानपश्यतीत्यादौ
घटाद्यन्विताभावस्य कर्मेतासंसर्गेण दर्शने न्वयापत्तेः यदि तु धात्वर्थे पितात्यर्थवशात् सादृश्यान्वयो नुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका
तासंबन्धेनान्वयबुद्धिं प्रति न ज्ञान्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधो निराकरणीयइति दिक् एवमरविंदमिव सु
दरवदनमित्यादौ अरविंदमिव सुदरवदनमित्यादौ निरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थे कदेशेऽपि सुंदरत्वेऽनुभवबलादन्वयस्तद्विशिष्टस्य चाभेदे न मुञ्चादौ ॥

इत्यंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदमिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः अरविंदसुंदरमिति समासे त्वरविंदपदेन अरविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकत्वस्य
ते तच्चाभेदेन पदार्थे कदेशेऽपि सौंदर्ये न्वेति एवं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदमिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः एकदेशान्वयायोगादरविं
दपदमेवलक्षणाया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्यग्राहकमित्येके अरविंदमिव वदनमित्यत्र अरविंदनिरूपितसादृश्यवद् वदनमिति बोधः सादृश्यस्य निपा
तार्थतया भेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थकत्वेऽरविंदपदस्य अरविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयलक्षणा तस्य चाभेदे न मु
खादावन्वयः शेषं तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्वर्थे न्वयः अत्रैव सौंदर्येणेति धर्मोपादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सा
दृश्ये न्वयात् सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयइति बोधः आद्यकल्पे तु अरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमितस्तत्तात्पर्यग्राहकमिति ध्ये
यं इयंच सादृश्यपदार्थान्तरत्वमते शाब्दबोधेति रूपं दर्शिता तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्रइव मुखमित्यादौ चंद्रइति धर्मवन्मुखमिति बोधः अत्रैवाह्लादकमिति समानधर्मोपादा

इयंच पूर्णोपमेत्युच्यते हंसी कीर्त्तिः स्वर्गेगावगाहनमिव शब्दश्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामुपादानात् ॥

ने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थे कदेशेऽन्वयः तदसहिष्णुतायां तु चंद्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदस्य लक्षणा चंद्रादियदं तात्पर्यग्राहकं चंद्रसदृश
मित्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चंद्रान्वयः ससंबंधिकत्वात् सदृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टलाक्षणिकं अत्रैवाह्लादकत्वेनेत्युक्ता वभेदस्तृतीयार्थस्तस्य च सदृश
पदार्थे कदेशे धर्मन्वयस्तथा चाह्लादकत्वाभिन्नं चंद्रइति धर्मवदमिन्नं मुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमित्येवं विधा अन्व
यस्य शिष्टेण यस्तत्र तत्र शब्दव्युत्पत्तिनिपुणोऽनुसंधेयादत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपरिचितेन ६ पूर्णोपमेतोत्यनेन तालंकारिकैरिति पूर्णीयं तत्वे च विशेषत
उपातशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शब्दोपातसमानधर्मकत्वे च सति विशेषतः स्वनिरुद्धशब्दगम्यत्वं स्वपदमुपमापरं उपमान
लप्रायामपिलक्षणायापमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शक्तीति ॥

कुंटी.
चं.
३

उपमेयलुप्रायांस्मरवधूयंतोत्यादावात्मन उपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमिति शब्देन बोधनादुपातेति शब्दविशेषणं एवमपितन्वीत्यनेना उपमेयस्य काव्या
स्य सदृशेन दृश्यते इत्येवं विधाय लुप्रायमानायाः सुपमानस्य च सदृशपदोपातत्वाद् विशेषत इति उपमेयोपमानतावच्छेदक रूपेणेत्यर्थः धर्मलुप्रायामप्यु
पमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपातत्वाद् विशेषत इति उपमाप्रयोजकतावच्छेदक रूपेणेत्यर्थः वाचकलुप्रायामपिलक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमा
तद्वारणाय विशेषतः स्वरूपेति उपमायांच निरूढा इव वद्व्यायाशब्दा इत्याद्यभियुक्तोक्ति संगृहीता इवा दयः अत्र निपातरूपस्यैवादेरुपसर्गवत् द्योत
कत्वमेव कथमन्यथा शूरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादावुत्पादिपदेन तृतीयादिसंगतिः उस्त्रादेरुद्धरणक्रियाप्रत्यकरणत्वात् इवा
र्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वेतूस्त्रादिपदस्यैव सदृशपरतयोस्त्रसदृशेः शूरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसं
गतिरिति वैय्याकरमतंतुनादरणीयं उपास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थान्न क्रियाया अकर्मकतया कर्मलंकारानुपपत्तिरूपवाधकस्योपसर्गवाचकताया भि
वेवादिवाचकताया सभावेन दृष्टान्तवैषम्यसास्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां विशेष्येण सहैकार्थं भवेद्यत्र विशेषणं तत्र लिङादयः
प्रायो विशेष्यस्याविशेषण इत्यनुशासनस्यैवोपमानोपमेययोरपितस्यालिंगसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्य
नुशासनस्य सत्वेनोपमानपदेन तृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनां युक्तं चेत्तत् अन्यथा सकलालंकारिकसंमतस्यैव शब्द
प्रयोगे श्रौतीत्वस्य दत्तजलोजलित्वायतेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्रादिपदेन चंद्रसदृशलक्षणायां निषिद्धलक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषा
पत्तेश्च अपि चंद्रादेर्द्योतकत्वनये चंद्रादेरुपमानस्य पदार्थे कदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरिति दिक् उपमानेत्यादि उपमानत्वेनोपमानिरूप
कत्वेन विवक्षितत्वं तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्वारसिकमोपचारिकं विवक्षितं विवभावकतं श्लेषकतं वस्तुप्रतिवस्तुभावेन
समासभेदाश्रयणेनेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपंचितं तत्र स्वर्गगावगाहनस्य तथा त्वं मोपचारिकं कीर्तितस्य स्वारसिकत्वाभावात् उपादानादिति वा
चकस्योपादानं निर्देशः इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदिति चिंतनीयं ॥ ६ ॥

साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथावेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्णन् जानन्नबुधः पंडितः पूर्वपूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसा
श्लाघते आदोलितेन शिरसा अभिनंदयति परंपरतो निर्दिष्टं दोषं कंठेनियच्छति निरुणद्धि वाचा कंठात् बहिर्नेह दृश्यतीत्यर्थः क इव इंदुश्चेदौ चंद्रगर्ले गृह्णन्
पाददानं ईश्वरो हर इव सोपि हि पूर्वचंद्रेशिरसा श्लाघते तत्पूर्वकंधारयति परंचगर्लं कंठेनियच्छति स्थापयतीति श्वेदं सुगर्लं विषमित्यमरः ७ शं कते अत्र
यद्यपीति साधारण्यत्वेनाभिमतो धर्मः गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमित्यादिनोक्तो यद्यपि नैकोन साधारण्य इति योजना गृह्णन् नित्यादिनोक्त एकोपि धर्मः साधा
रणेनेति वा यथाश्रुते साधारण्यस्य साधारण्यत्वाभावे क्तेरसंगतत्वापत्तेः साधारण्यभावे हेतुः उपमान इत्याख्य इति भेदादित्येतेनोक्तः समाधत्ते तथापीति वस्तु
यथा वा गुणदोषो बुधो गृह्णन् इंदुश्चेदौ विवेश्वरः शिरसा श्लाघते पूर्वपरं कंठेनियच्छति ७ अत्र यद्यपि उपमानोपमेययोर्नैकः साधारण्यो धर्मः
उपमाने ईश्वरे चंद्रगर्लयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चंद्रस्य शिरसा श्लाघने वहनं उत्तरस्य गर्लस्य कंठेनियमनं संस्थापनं उपमेये बुधे गु
णदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघने शिरः कंठेनाभिन्दनं उत्तरस्य दोषस्य कंठेनियमनं कंठादुपरिवाचा अनुद्घाटनं
मिति भेदात् तथापि चंद्रगर्लयोर्गुणदोषयोश्च विवक्षितं विवभावेनाभेदादुपादानं ज्ञानादीनां गृह्णन् नित्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारण्य
गत्या साधारण्यभावेपीत्यर्थः चंद्रगर्लयोरित्यादियथाक्रमं चंद्रगुणयोर्गर्लदोषयोश्चेत्यर्थः विवक्षितं विवभावेन प्रतीयमानसा
दृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपातत्वरूपेण अभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्च साधारण्यधर्मतेत्यनेनान्वितं ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वह
नाभिन्दनयोः कंठस्थापनतद्वहिरनुद्घाटनयोश्च संग्रहः गृह्णन् नित्यादीत्यादिना च शिरसा श्लाघते कंठेनियच्छतीत्यनयोः संग्रहः अभेदाध्यवसायादिति अ
भेदाध्यवसायादाहार्यनिश्चयादित्यर्थः साधारण्यधर्मतेतीति साधारण्यधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थः पूर्वस्यात्पूर्वोदाहरणात् इति विशेष इत्यन्वयः
न चैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुतस्तदभावात् कथमुपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारण्यत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमा

॥ इति प्रायश्चित्तं ॥

कु० टी०
चं०
४

लोके विंशतिविंशभावपदेषु गगनजलाशयादिगतचंद्रादिविषयतया प्रसिद्धेः कथं प्रकृते तद्व्यपदेश इत्याशंकायामाह वस्तुत इत्यादि अभिन्नयोः तथा ध्वव
सितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः विंशतिविंशभावपदवाच्यमित्यर्थः समय इति संकेत इत्यर्थः पूर्णायामुपम नादिसमग्रतानिय
मप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां लुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशंका निरासाय लक्षणपूर्वकं तां विभजते वर्ण्येत्यादिना चकारोवाशब्दार्थे तदनंतरं चलोपेदत्तया हार्य
एवंचेतेतरयोगविवक्षया वर्ण्यस्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्यवालोपे अन्यतमादुपादाने लुप्तोपमा साच एकद्विअनुपादाने रूपा भिन्नेति पूर्वापरभ्यामुक्तं भवति ८ तडि

वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं विंशतिविंशभावपदवाच्यमित्यर्थः वर्ण्योपमानधर्म
माणां मुपमावाचकस्य च एकद्विअनुपादाने भिन्ना लुप्तोपमा रूपा ८ तडि द्वौ रीदुतुल्यास्या कर्पूरं तीदृशोर्मम कात्यास्मखधूयंतीदृश
तन्वीरहोमया ९ यत्तयामेलनं तत्रलाभोमेयश्चतद्वतेः तदेतत्काकतालीपमवितर्कितसंभवं १० उपमेयादीनां चतुर्णामध्य एकस्य द्व
योस्त्रयाणां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते साचाष्टधा यथा वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता
४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति ८ तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारो भेदास्तडि द्वौ
रीत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः तद्वतो भेदा उत्तरश्लोकेन दर्शिताः तत्र तडि द्वौ रीत्यत्र वाचकलोपस्तडि द्विवंगोरीत्यर्थं उपमानानि सामान्यवचने
रिति समासविधायकशस्त्रकृतः इंदुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपः संवैच्छिकः नशास्त्रकृतः कात्या इंदुतुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ॥

दित्यादीत्युदाहरणानि अर्थतो व्याचष्टे उपमेयादीनामिति वस्तुतो लाघवात् पूर्णभिन्नत्वं लक्षणं बोध्यं लक्षणवाक्यगतं क्रममुपेक्ष्यादाहरणक्रमानुसारेण वि
भागदर्शयति यथेत्यादिवाचकलुप्तेति वाचकत्वं चात्रानुपूर्वी विशेषवतयोपमावोधने निरूढत्वं तच्च शक्त्या निरूढलक्षणया वा तत्राद्यमिवादेर्हितीयं तु सुहृत्पदा
दीरति तदभावात् तडि द्वौ रीत्यादी वाचकलोपः समासानुशासनेन निरूढलक्षणावगमेपि आनुपूर्वी विशेषवतया शब्दविशेषस्य तदवोधनात् शास्त्रकृत इति शास्त्रप्रयु

कर्पूरं तीत्यत्रेति अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वावक्तव्य इत्यनेन विहितः क्विप्लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपं आचारं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणं या कर्पूरसादृश्यं
तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्प्रयोजकता संसर्गेणाचारेण यो धर्मरूपत्वे त्वभेदेन वस्तुतस्तु क्विप्लोपाप्रतिसंधानेन यितथा बोधात् कर्पूरसादृश्यादिसादृश्यप्रयो
जकाभिन्नतत्सादृश्याभिन्नवाचारं लक्षयंतीति युक्तं ननु वाचकस्येवादेरनुपादानां लोपो युक्तः साधारणधर्मस्य वाचारूपस्य क्विबुपाततया कथं लोपस्तत्राह कर्पू
रवर्दनं दात्मकाचारार्थस्य क्विप इति कर्पूरस्येवेतीत्यर्थे वतिः आनंदात्मकः जनकतासंबंधेन वस्तुगत्या आनंदस्वरूपोय आचारस्तद्वोधकस्येत्यर्थः ननु क्विप
लोपाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरसादृश्यदानामेव तद्वोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत् अत्र प्राचः एवमपि तद्वोधकतया विहितस्य क्विपोलोपातलोपा
व्यपदेशः अतएवात्र समानार्थकः क्वचनोपातः तस्या लुप्तत्वादित्याहुः नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्म

कर्पूरं तीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरं तीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानं दात्मकाचारार्थकस्य क्विप इव शब्देन सह लोपात् अत्र धर्मलो
पेच्छिकः नयनयोरानंदात्मकतया कर्पूरं तीति तदुपादानस्यापि संभवादिति कात्यास्मखधूयंतीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः अत्र कात्येति वि
शेषणसामर्थ्यात् स्वात्मानं कामवधूमिवाचरं तीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य सहोपमावाचकेनानुपादानात् संवैच्छिकः स्वात्मानं
लोपो युक्त एव अन्यथा इंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं क्यजादा ॥ स्मखधूयंतीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात् ॥ ० ॥

वपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं इष्टापतेरित्याहुः स्मखधूयंतीत्यात्रेति ननूपमानादाचार इति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्वचोविधानात् स्मखधूयंतीमिवाचरं तीत्य
वगमेप्यात्मानमन्यावेति कथं निर्णयस्तत्राह विशेषणेति रत्यनुरूपाचरणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वावगमादि
तिभावः नचात्मन उपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात् कथं लोप इति वाच्यं तस्या द्वितीयाततया कर्मभूतोपमेया समर्पकत्वात् आत्मानमित्यप्याह तेनैव तद्वोधात्
अत्र च स्मखधूयंतीत्युपमेयादिसादृश्यं लक्ष्यते तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेन वाऽचारेण यः तथा च स्मखधूयंतीत्युपमेयादिसादृश्याभिन्न आत्मकर्मकोप आचारस्तदाप्रयस्त

कु० टी०
चं०
५

काकतालीयेति। इति विषये समासविषये ज्ञापकादिति इकार्ये समासाभावे तद्विषयादित्यनेनेनार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्तत्ज्ञापक इत्यर्थः उभयत्र काकागम
नतालपतनयोः उपमेयमित्यनंतरं क्रमेणोति शेषः तेनेति काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरेवार्थसमासेनेत्यर्थः काकतालसमागमिति अयमावः काकागमनताल
पतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगनुपातत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात् काकतालसमागम एवोपमानं इत्येव काकतालसमागमस
दृशं काकतालपदार्थस्तस्य चाभेदेन स्वीयतन्वी समागमरूपे उपमेयेऽन्वय इति तत इति तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः इति तदर्थ इति काकतालपदलक्षितस्य
काककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेन तन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादिति भावः अत्र पतनदलितमिति रहोदर्शनसुमितहृदयेति च विव प्रति विव
काकतालीयमित्यत्र काकतालशब्दोऽपि विषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनोतेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितीत्यर्थे समा
साच्चतद्विषयादिति ज्ञापकात् समासः उभयत्रोपमेयस्वस्य च चिद्वनंतं तत्रैव रहसितन्या अवस्थानं च तेन स्वस्य तस्याश्च समागमः काकतालसमागमस
दृश इति फलति ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निर्वाणसमासाच्चतद्विषयादिति सूत्रेणैव प्रतिकृतावित्यधिकारस्थेन च प्रत्ययः त
थाचपतनदलितं तालफलं यथा काकेनोपभुक्तमेवं रहोदर्शनसुमितहृदयातन्वीस्वेनोपभुक्तेति तदर्थः ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमरू
पस्य काककृततालफलोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायां उपमानलोपः समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः सर्वोप्य
भावायत्र धर्मस्वरूपकथनेन न त्वेवमन्वयाकार इति बोध्यं न च सकृदुच्चरिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयाव
गम इति वाच्यं अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य सुदृष्टं प्रतिपत्तेरिति एवंदुरुहत्वात्पद्यं व्याख्यायतत्रोपमानलुपार्थं अतुरेपि भेदाददर्शयितुमाह त
श्चेति काकागमनेत्यादि काकागमनतालपतनरूपोयः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः इदं च काकागमनमिव तालपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरि
हारयोक्तं समागमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात् विशिष्टोपमायां विशेषणोपमावर्णितवत्समागमोपमायामपि तदवयवनि
ययोयथायोगे गम्यमाना उपमानमभिप्रेत्य महाभाष्यकृता तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्यो शयः ॥

धर्मस्यानुपादान इति तत्स्थाने अभवत्किं ब्रवीमि ते इति पाठ इति भावः इति श्रीमत्सदुपाख्यामभट्टसूरिवरमज्जेयनाथविरचितार्यामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवल
यानंदटीकायामुपमाप्रकरणे संपूर्णं ॥ यद्यप्युपमानरूपणानंतरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्या उपमेयोपमेव प्रथमं निरूपयितुमुचितं तत्तद्विषयनिबंध
नोनन्वयस्तथापि तद्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकामुपमेयोपमा मपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति उपमा
नोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः द्वंद्वान्ते श्रूयमाणत्वात् विवक्ष्यत इति च शेषः एवं चैकस्यैव वस्तुनोपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्ष्यते तदनन्वय
इत्यन्वयः असंभवशंका निरासयमध्ये उदाहरणात्किं न नूतलक्षणस्य भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादि रशनेनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र मत्यादेरेकस्यैव व

अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः इति
सहस्रयादृष्टावधारितव्यं एतेषामुदाहरणान्तराणि विस्तरभयान्न लिख्यंते ॥ उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः इंदुरिंदुरिव श्रीमा
नित्यादौ तदनन्वयः ११ एकस्यैव वस्तुनोपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्येनान्वेतीति व्युत्पत्तेः ॥ ॥

स्तुनोपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्य वस्तुनोपदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् इत्येव च शनोप
मायां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वमिति निरूपितं तदुपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविहान्नातिव्याप्तिस्तु अतएव विवक्षितं जलमि
वरमिति उपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनोपमानस्य एकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चैवैव एकस्यैव विरोधघातकैव
काखलेन साश्रयनिरूपितयोपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन काप्यतिप्रसंगाभावात् अलिहिंदुरिंदुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वचलाश्रयेदुनिरूपितं नतुरश
नोपमायामुपमेयोपमायां वेति संक्षेपः अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति नान्वेतीति न संबध्यत इत्यर्थः साधर्म्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः ॥ ॥

कु० टी०
च०
६

भय

नन्वेवं सत्यसंबद्धप्रलापतापतिरित्यत आह अनन्वयिनोपीति वाधितस्यापीत्यर्थः अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानं आहार्योपपत्तयप्रतिपादनं सदृशांतरव्यव
च्छेदेन सदृशांतरव्यावृत्तिबोधद्वारेण एतदेव विशदयति इंदुरित्यादिना इत्येव सदृशांतरव्यावृत्तिसूचनद्वारा उपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्तादापाततोरुद्रो
दनार्थवादवत् द्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासंबद्धप्रलापतापतिरिति भावः उदाहरणांतरमाह यथावेति गगनाकारं गगनसदृशं इवेत्यतः प्राक्
युद्धमि त्यध्याहार्ये उदाहरणांतरप्रदर्शने बीजमाह पूर्वोदाहरणेति वैपुल्यादेरित्यादिपदात् गोभीर्यदारुणात्वयोः संप्रहः इत्यनन्वयप्रकरणं अथोपमेयो
पमानलक्षयति ॥ पर्यायेणेति अर्थोपपत्तेरित्यर्थः वाक्यभेदेनेति यावत् तत् उपमानोपमेयत्वं विवक्ष्यत इति शेषोत्रापि बोध्यः उपमेयोपमेतिलक्ष्यनिर्देशः उ
पमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः धर्मोर्थ इवेत्युदाहरणं अर्थो धर्मपूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्र च धर्मोर्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेन उपमानत्वमुपमेयत्वं च दर्शितं तत्राद्यवाक्येयस्योप
अनन्वयिनोप्यर्थस्याभिधानं सदृशांतरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनार्थे इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्त्वेन चंद्रस्य नान्यः सदृशोस्तीति सदृशांतरव्य
वच्छेदो लक्ष्यते ततश्च स्वनापि सादृश्यासंभवादनुपमत्वपर्यवसानं यथावा गगनगगनाकारं सागरसागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव
पूर्वोदाहरणेश्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति इह तु गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति विशेषः पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमानमता धर्मोर्थ
इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि १२ द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थः ॥ १३ मानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीये तु तद्विपर्यो
सेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः उपमानोपमेयत्वमत्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तं एवमपि समत्वं शरदिप्रापुरहोक्तु सदृशकारका
इत्युभयविश्रांतसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्येव तत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीते
रतः पर्यायेणेत्युक्तं ननु भणिति रिवमतिर्मतिरिव चेष्टचेष्टेव कीर्तिरिति विमलेति शनोपमायामिति व्याप्तिः तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादि
तिचेत् न द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा पर्यायपदेनैवानन्वयवारणे तद्देव्यर्थापत्तेरिति संक्षेपः ननूपमाप्रतीपोभयरूपाया उप
माद्वयरूपाया वा उपमेयोपमाया अलंकारेतरत्वे किं बीजमित्यत आह द्वयोरिति तथा चार्थविशेषद्योतकतया च सत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः ॥

कथं तृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मोर्थयोर्धर्मोर्थयोर्मध्य इत्यर्थः मुख्यतः शब्देन तथा च प्राप्तिरप्युनर्वचनं तदितरपी संख्यार्थमिति न्यायादिहा पितृतीय
सदृशव्यावृत्तिलाभ इति भावः स्वमिवेति शरद्वर्णनमिदं स्वमाकाशमिव जलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात् शेषस्यैव निर्मलत्वादीत्यादिपदेन शेषस्यातिशयपर
रिग्रहः गिरिरिवेति अत्र गजः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरमार्गि सर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अत एवोपक्रमादप्यस्य मरुदधारेत्यन्वयो बोध्यः अत्र पूर्वोर्ध्व उच्चैर्के विभाती
तिसमानधर्मउपातः उत्तरोर्ध्वं च स्रवतीति स उक्त इति दिक् इत्युपमेयोपमाप्रकरणं प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्देशः १३ ननूपमानोपमेयभावस्यैव विवक्षिततया मुखोदरशु
पमानत्वसंभवाच्चंद्र इव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यत आह प्रसिद्धेति प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावः उपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यं कुतः प्रातिलोम्यात् प्र

धर्मोर्थयोः कस्यचित्केनचित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुख्यतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति यथा वा खमिव जलं
जलमिव खं हे स इव चंद्रश्चंद्र इव हे सः कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्मउपातः इह निर्मलत्वादधर्मो नोपात इति मे
दः उदाहरणद्वये पि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनं राज्ञि धर्मोर्थसमृद्धेः शरदिगगनसलिलादिनैर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात् प्रकृता प्रकृत
यो रप्येषा संभवति यथा गिरिव गजराजो गजराज इवोच्चैर्के विभाति गिरिः निर्झर इव मरुदधारे वास्य निर्झरः स्रवति प्रतीपमुपमानस्योपमे
यत्वप्रकल्पनं त्वच्छोचनसंमपसंत्वद्वक्रसदृशो विधुः १३ प्रसिद्धोपमानोपमेयभावप्रातिलोम्यात् प्रतीपं ॥ १४ सिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयभाव
प्रातिलोम्यादित्यविसर्गपाठे पि प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावस्तस्य प्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयं
ननु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्यैव परीत्यादित्यथा श्रुतरीत्या एवं विधुप्रातिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीपभेदा व्याप्तिवत्त्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति ए
वं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिपदकूल्यस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमिति प्रतीपपंचकसाधारणसामान्यलक्षणमिति सू
चितं अत एव पंचमप्रतीपव्याख्यानावसरे वक्ष्यति उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वं चतिरस्कारप्रयोजकत्वं एतस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारण्यं तत्र तत्र सुटीक
रिष्यते यथावेति प्रोषितस्य प्रियां प्राते वियोगे वदनानि वेदनमिदं अयि प्रियत्वदीयसादृश्येन विनोदने विनोदो विरह्यापनंतनामपिममदेवेन नक्ष्म्यते एतदेव दर्शयति यदि

कु० टी०
च०
७

तन्नेत्रयोः समानासाधारणोकांतिः शोभायस्य तथाविधं यद्विंदीवरं तत्सलिले मग्नं वर्षतुना जलवृद्धेः त्वमुखस्य कृपाया कांत्या अनुकारी सदृशः शरीरे मेघैरंतरितस्तिरोहितः ।
येपीत्यपि भिन्नक्रमः त्वद्गमनसदृशगतयो ये राजहंसास्ते पिगता इति अत्र कांतीत्यादि धर्मोपादानात् पूर्वोदाहरणं वैलक्षण्यबोधे न नूयमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनास्तु
पातव्यतिरेकालंकारस्य कोभेदः उच्यते तत्रैव धर्मप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यविवक्षितमिह तूपमानतामात्रप्रयुक्तत्वात् साधर्म्यप्रत्युक्तमिति प्रतीयांतरमाह अन्योप
मेयेति अन्यद्वर्ण्युपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य सुखादेरनादरो गवपरिहारे पितत् प्रतीयमित्यर्थः तस्य गवप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायाः अपि
पूर्वमप्राप्त्या उपमानतिरस्करति विशेषप्रयोजकत्वादिति भावः अतएव लाभेनेत्युक्तं न तु सत्त्वेनेति अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् विहितिविशेषेति चमत्कारोत्कर्षस्य
यथावा यत्तन्नेत्रसमानकांतिसलिले मग्नं तद्विंदीवरं मेघैरंतरितः प्रियेतव मुखस्यानुकारी शरी येषु त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसागता
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मेदेवेन न क्षम्यते अन्योपमेयत्वाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् अलं गवणतेव क्रकांत्या चंद्रोपितादृशः १४ अ
त्युक्तगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्यतावता तस्यतिरस्कारे द्वितीयप्रतीपं पूर्वस्मादपि विहि
तिविशेषशालि यथावा गवमसंवाह्यमिमलोचनयुगले न किंवह सिभद्रं सती दृशानि दिशि दिशि सरस्सु नुनीलनलिनानि वर्ण्योपमेयत्वा
भेन तथा न्यस्याप्यनादरः कः कोपदर्पस्ते मृत्योत्पत्तुः संति हि स्त्रियः १५ अत्युक्तगुणतया किंचिदप्युपमानभावमसहमानस्यावर्ण्यमु
पमेयं पारिकल्प्यतावता तस्यतिरस्कारः पूर्वप्रतीपं वैपरीत्येन तृतीयप्रतीपं यथावा अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हलाहलमास्मता तदप्यः
र्थः उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः गर्वमिति असंवाह्यं संवहनायोग्यं अपरिमितमितियावत् भद्रे शोभने इति संबोधनं नन्विति हेत्वर्थे अव्य
यानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणोकांतेति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः वर्ण्योपमेयेति अन्यस्यावर्ण्यस्य अनादरोपितथा प्रतीपमित्यर्थः अहमेवेति सुदा
रुणानामतितीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः तातेति सानुकंपसंबोधने मास्मदप्यदिति दर्पमाकृथा इत्यर्थः वर्ण्यनान्यस्येति निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपिताया न्यस्याव
र्ण्यस्योपमातस्यार्थः अनिष्यति वचः उच्यमाना अनिष्यतिः कृदभिहितइति न्यायात् तत्प्रतीपं मुधेति किलेति वार्तायां त्वन्मुखाभमं बुजमिति वार्तामुधानि प्रयोजने

अलीकार्यकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वं उक्तं कर्षति उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः मुधापवादोक्त्येति उक्तार्थमेतत् आकर्णयेति वचनीयं अली
कतयानिंदितं अतएव मुवीत्युक्तं लोकांतरे सुखासन्निधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् संनिधानेपि विशेषाग्रहणात्पामरैरित्युक्तं अत्र वचनीयं पामरैरित्येता
भ्यामुपमितेरनिष्यतिः प्रकाशयते प्रतीपमितिकः अर्थः प्रयोजनं यस्य ततथा अनर्थकमिति यावत्तस्य भावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतीपं मन्वते आलंकारिका इति शेषः न नूयमा
नस्य पद्मचंद्रोदाहरणविशेषरूपप्रयोजनसत्वात् कथमनर्थकत्वमत आह उपमेयस्येवेति उपमानधूर्वहत्वेन उपमानकार्यकारित्वेन अयं चोपमानकैमर्थ्यहेतुः अतश्चो
पमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यं अह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वात् संभवात् कैमर्थ्यमिति भावः उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेति पाठे उपमानं प्रयोजकं यस्या इति व
ननु संतिभवाद्दृशानि भूयो भुवने स्मिन्वचनानि दुर्जनानां वर्ण्यनान्यस्योपमाया अनिष्यति वचश्च तत् मुधापवादो मुग्धाक्षित्वन्मुखाभं कि
लां बुजं १६ अवर्ण्यवर्ण्यापमित्यनिष्यति वचनं पूर्वम्य उक्तं शालि चतुर्थप्रतीपं उदाहरणे मुधापवादोक्त्योपमित्यनिष्यतिरुद्घाटि
ता यथावा आकर्णयसरोजाक्षिवचनीयमिदं मुवि शशांकस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते दृष्टं चे
द्दृष्टं तस्याः किंपद्मेन किमिदं १७ उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनधूर्वहत्वेनोपमानकैमर्थ्यमुपमानप्रातिलोम्यात्वं च मंप्रतीपं यथावा
तदोजसस्तदृशसः स्थिता विमोदयेति चित्ते कुरुते यदा यदा तनोति भावोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुंडलनां विधोरपि ॥ ॥ ॥
हुत्रीहिः न नूयमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेपश्चाक्षेप इति वामनस्त्रेणाक्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात् कथं प्रतीपत्वमत आह उपमानप्रातिलोम्यादिति उपमानप्रतिकू
लत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वं चतिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तं तथाच प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् प्रतीपांतर्भाव एवोचितइति भावः तदोजस इति नैषधीये नैषध
वर्णनमिदं विधिर्ब्रह्मातस्य नलस्यो जसः प्रतापस्य तदृशसश्च स्थितो सत्यादमोस्य चंद्रोदथा प्रतापज्या त्वादेः कार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्ते यदा या
दा कुरुते तदा भावो विधोश्च परिवेषस्य परिधेः कैतवाच्छलात् कुंडलनां वैयर्थ्यसूचिकारेखावेष्टनां करोतीत्यन्वयः अत्र चनायं परिवेषः किंतु कुंडलनेत्यपहृतो कै
मर्थ्यरूपप्रतीपस्यागत्वात्तयोरंगभिभावलक्षणः संकरः यद्यस्यापमित्यादिवच्च तत्पदे वीप्साया अकरणं न दोष इति बोध्यं केचिद्दृष्टिप्रभृतयः ॥ ॥ ॥ ॥

कु० टी
च०
८

अनन्वयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदत्रयमेव गृह्यते नन्वेत्यभेदद्वयमपि तत्रोपमिति क्रिया निष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात् वस्तु-
तस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापिनोपमांतर्गतित्युक्ता चमत्कारप्रतिसाधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् सामर्थ्यनिबंधनउपमानतिरस्कारएवहितत्रचमत्कृतिप्रयोजक-
तया विवक्षितो ननु साधर्म्यमेव मुख्यतश्चमत्कारितया विवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकं एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपिनसादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षात्
किंतु द्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदोपायतयेति नतयोरप्युपमांतर्गतित्युज्यते अन्यथा सादृश्यवर्णनमत्रिणोपमांतर्भावे धैर्यलावण्यगंभीर्यप्रमुखेस्त्वमुदन्वतः गुणेषु
त्योसिभेदस्तवपुषेवेदशेनतद्विज्यतिरेकालंकारस्याप्युपमांतर्गतिः स्यात् तत्र साधर्म्यसमानाधिकरणं वैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं ननु साधर्म्यमिति चेत्तुल्यमिदं प्रती-
पादिष्वपीति सहृदयेण कलनीयं एतदेवास्वस्वीजमसिंधा योक्तं केचिदिति अन्ये वामनादयः अत्र चास्वस्वीजं प्रागेवावेदितं इति प्रतीपप्रकारं रूपकं लक्षयति वि-
षयभेदेति रूप्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायते धर्मि अनेनेति रूपं तत्तत् रूपमस्यासौ तद्रूपस्य भावस्तद्रूप्यं चंद्रकार्यकारित्वादि विषयिण उपमानस्य अभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्य
केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेन तदंतर्भावमन्यते अन्येतुपंचमं प्रतीपप्रकारं उपमानाक्षेपरूपत्वात् क्षेपालंकारमाहुः विषयभेदताद्रूप्यांज-
नं विषयस्य यत् रूपकं तत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥१८॥ १८ पमेयस्य तंजनमिवांजनं सोपरक्तवृद्धिविषयी कारणमिति यावत् तद्रूपकमित्यर्थः रूपकं तदित्वेव पाठः रूप-
कं त्विति पाठे तु तद्विषयाहार्यं उपातविंवाविशिष्टविषयधर्मिकाः हार्योपनिश्चयविषयीभूतं उपमानाभेदताद्रूप्यामतात् रूपकमिति तु निष्कर्षः मुख्यं चंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वय-
व्युत्पत्तिवशादाहार्यं चंद्रभेदनिश्चयास्तक्षणसमन्वयः मुख्यमप्यश्चंद्र इत्यत्र तु न चंद्रभेदो विषयः अपर इति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपितु चंद्र कार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यमिति तत्रापिल-
क्षणसंगतिः न च तस्य मुखे सत्वात्कथमारोप इति वाच्यं चंद्रकार्यसजातीयकारित्वेव मुखे सत्वादिति यद्यपि नामार्थयोर्भेदान्वयानुरोधादिहापि चंद्रपदलक्षितसत्ताकारिणोभेदसंश्लेषे-
व मुखेऽन्वयादभेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभावे एवाभेदरूपकत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभावेन ताद्रूप्यरूपकत्वमिति तात्पर्यं अत्र कमलम-
नं भक्षिकमले च कुवले यतानिकन कलतिकायामित्याद्युतिशयोक्तिवारणा योपातेति विषयविशेषणं आरोपश्च निषेधानं गकत्वेन विशेषणीयः तेनापहृतौ नातिव्याप्तिः नो-
ति वारणायाहोयति त्वत्पादनवरत्नानोयदलक्तकमाजने इदं श्रीस्वडलेपेन पांडुरीकरणं विधोः इति निर्दर्शना वारणाय विंवाविशिष्टेति संशयोत्प्रेक्षयोर्निगमाय निश्चयेत्युक्तमि-

आधिक्येत्यादि आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां बोध्यं एवं नूनत्वमपि अनुभयं आधिक्यन्यूनत्वोभयरहितं अभेदताद्रूप्या-
न्यतरमात्रं ॥ अयं हीत्यादि अयं वर्ण्यमानो राजा येन हेतुना पुनः नगर्यः शिवस्यापि त्रिपुरदग्धत्वात् एवायमिति भावः तार्तीयकमिति तृतीयमेव तार्तीयकं तीयादौ क-
क्त्वात्थे वाच्य इति वार्तिकानुसारं विलोचनं विनेत्यन्वयः १९ शंभुरिति अत्राप्ययमित्यनुषंजनीयं अन्यथाऽतिशयोक्त्यापत्त्या रूपकोदाहरणत्वात् संगतिः अद्य राजभा-
वावस्थायां समदृष्टितां समसंख्यलोचनतां एकरूपलोचनतां च मुखे दुनेति अत्रेदुपदमिदु कार्यकारिपरं किमिदुनेति प्रसिद्धं चंद्राद्वैदविवक्षणात् अतश्चंद्रताद्रूप्यरूप-
कमिदं न चात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिदु कार्यकारिणि मुखे अभेदभावात् मुखे अभेदरूपकं स्यात् नतु चंद्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्येण मुखस्य स्तुतिमाभेदप्रति-
योगित्वसंसर्गणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणानुयोगिकस्यापि विशेषणसंबंधतायाः स्वामित्यस्य षष्ठ्यर्थत्वोदिभिः प्राचीनेश्चैत्रस्य धनमित्यादावंगीकारात् एवं च मुखे निष्ठं-
अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् अयमास्ते विनाशं भुक्ता तार्तीयकं विलोचनं १९ शंभुर्विश्वमवत्यदस्तीह त्वसमदृष्टितां अस्यामुखे दुनालब्धेनेत्रा-
नंदे किमिदुना २० साध्वीयमपराजित्वा सुधासागरे दिता अयं कलं किनश्चंद्रान्मुखं चंद्रोतिरिच्यते २१ विषयमुपमानभूतं पद्मादिविषयस्तदुपमेयवर्णनीयं मुख-
दिविषयिणोरूपेण विषयस्य रंजनं रूपकं अन्यरूपेण रूपवतः करणात् चक्रचित्प्रसिद्धविषयभेदपर्यवसितं कविद्वेदे प्रतीयमान एव तदीयधर्मोपमात्रपर्यव-
सितं ततश्च रूपकं तावद्विविधं अभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकं चेति द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं प्रसिद्धविषयाधिक्यवर्णने न नूनत्ववर्णने नानुभयोक्त्या चैव रूपकं षड्विधं
द्वयतियोगी चंद्रतत्कार्यकारीवेति बोधान्न मुखे अभेदरूपकपत्तिः मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभावादिति एवमन्यत्राप्युक्तं २० असुधेति सुधासागरादुदिता तत्पन्ना प्रसिद्धालक्ष्मीः इयं तु न-
तथेति नूनत्वोक्तिः अतिरिच्यत इति निष्कलंकतया अधिको भवतीत्यर्थः २१ लक्षणश्लोकं व्याचष्टे विषयमुपमानेत्यादि विषयिणोऽभेदेन रूपेण चेति पाठः रूपेण अस्माद-
कत्वादिना ताद्रूप्येण क्वचित्ताद्रूप्येण चेत्येव पाठः परमार्थतत्त्वप्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणोरूपेण विषयस्य रंजनमिति युक्ततरः पाठः तेन तच्चेत्यादेर्नयोनरुक्त्यमिति
ध्मेयं हीद्रादीनापदादिरंजनं प्रयुक्तस्य रंजनशब्दस्य ह प्रवृत्तौ बीजमाह अन्यरूपेणेति रूपं रंजनीतादिकं अभेदताद्रूप्ये च तथा चान्यदीयधर्मण्यस्य तद्भावात्पादनत्व-
सामान्यादिह गौण्यांजनशब्दप्रयोग इति भावः तच्चेति रंजनं चेत्यर्थः प्रसिद्धेति कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन लब्धात्मकमित्यर्थः रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारण-

कु० टी०
चं०
९

अभेदेन रूपेण चेति पाठे तु तच्चेत्यत्र च शब्दे हेतुवर्थकः तेन पूर्वोक्तस्येव समर्थनमिति नेपो न रुतं तावत्विधांतरे केः प्राक् उद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति निर्देशः
मेवैषीत्येनेत्यर्थः ॥ एतदेव विशदयति येनेत्यादि विशेषणेनेति हेतौ तृतीया पुरदधुत्वविशेषणे हेतु कश्चिवाभेदानुरंजनादित्यर्थः ननु न्यूनत्ववर्णने भेदापकर्षयोः प्र
तीतेः कथंचन कारितेत्यत आह अभेददार्ढ्यापादकत्वादिति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्युपगमः कतयानिषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवती
ति न्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः विभावनात् प्रकाशनात् चंद्रज्योत्स्नेति राजानं प्रतिकस्य चिदुक्तिः हे भगवन् चंद्रज्योत्स्नावत् विशदं श्रेतं पुलिने यस्य तथा

अयं हीत्यादिसार्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि अस्यामुखेदुनेत्यादिसार्धश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनादाह
तानि यनदग्धा इति विशेषणेन वर्णनीयेरिति प्रसिद्धशिवाभेदानुरंजनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायां न्यूनताधिक्ययोरवर्णनाच्चा नुभ
याभेदरूपकमाद्य तृतीयलोचनप्रहाणेन तापूर्वावस्थातो न्यूनताप्रदर्शनात् न्यूनताभेदरूपकं द्वितीयं न्यूनत्ववर्णनमपि अभेददार्ढ्यापादकत्वाच्च मत्कारिवि
षमदृष्टित्वपरित्यगेन जगद्रक्षकत्वोक्त्या शिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायां उत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं तृतीयं एवमुत्तरेषु ताद्रूप्यरूपको
दाहरणेऽपि क्रमेणानुभयन्यूनताधिक्यभावाउत्तरेयाः अनेनैव क्रमेणोदाहरेणांतराणि चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकते स्मिन्शाखावाद्युतं चितारमभूत्सिद्ध
यूनोः कयोश्चित् एको वक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कं समन्यस्तत्वं सत्वं कथय भगवन् को हतत्तत्र पूर्वं अत्र सत्वमित्यनेन यः कं सैकैटभयोर्हतांगरुडध्वजस्ततादा
त्म्यवर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्यते प्रतिकं सैकैटभवधयोः योर्वापर्यप्रश्नव्याजेन तत्तादात्म्यदार्ढ्यकारणात् पूर्वावस्थात उत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चा नुभयाभेदरूप

थाभूतेऽस्मिन्शाखाः शयनामकनद्याः सैकते सिकतामयदेशे कयोश्चित्सिद्धतरुणयोः चितरं अतिचिक्कालं वादरूपं द्यूतमभूत् कीदृक्तत्राह एकः सिद्धयुवाकैटभं दैत्यविशेषं
प्रथमनिहतं वक्ति वदति अन्यः कं संप्रथमं निहतं वक्ति सः कं सकटभयोर्निहतं तात्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वको हत इति तत्वं कथयत्यन्वयः यद्यपि मुनिप्रभृतावेव भगवन्नित्यामंत्रणमुचि
तं न राजादौ तथापि राज्ञो भगवतादात्म्यवर्णनादनौचित्यपरिहरणीयं क्वचित्तु भवेत्ति पाठः अत्र ज्योत्स्नापदेनैव चंद्रिकालाभेपि चंद्रपदं शास्त्रपुण्यं चंद्रपरायाना पुष्टार्थं पुष्टमाले
तत्र पुष्पपदमिवोक्तं पुष्पपरायेति बोध्यं वादेया म्यतास्त्वनययूनोरित्युक्तं अयं हीत्युदाहरणेऽभेदारेपहेतुभूतं पुरादाहकत्वरूपं साधर्म्यमुपाते इह तु जगद्रक्षकत्वादिकं तत्त

वेधारति द्वेधा कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वयुक्तं भ्रमं बलवदनिष्ठाननुबंधिसुखसाधनत्वभ्रमं सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधसानिर्माणेपि प्राधान्यविव
क्षयेत्यमभिधाने अयमास्तइत्युदाहरणेशुभा दृश्यगम्यमानमिह त्वनासक्तिरूपे तदुपात्तमिति भेदः त्वय्यागत इति राजानं प्रतिके चरुक्तिः सेतुश्च मथ्येति हेतुः मथ
नं मथ्यः अमृतमथनहीपांतरेपीत्यपि नासुतरमेतत्तद्दीपेनास्तीति सूच्यते अघराजभावावस्थायां शुभर्विश्वमित्यत्र विश्वसाक्षकत्वात् दृश्यमुपात्त इह तु नेति भेदः किंपन्न
स्येति दृष्टिताप्रतिनायकोक्तिः तव वक्त्ररूपे इंदुकार्यकारिणसि अयमपरः प्रसिद्धः शीतांशुश्चंद्रः यत्तु ज्ज्भते उदितो भवति तस्मात्तव वक्त्रे इंदुः पन्नस्य रुचिं कांतिं किं नहं

वेधाद्वेधाभ्रमं च केकांतासुकनकेषु च तामुतेष्यनासक्तः साक्षाद्गोचराकृतिः अत्र साक्षादिति विशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदिश्य नरा
कृतिरिति दिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादाना न्यूनताभेदरूपकं त्वय्यागते किमिति वेयत एष सिंधुत्वसेतुमथ्यरुदतः किमसौ विभेति द्वीपांतरेप्यनहिते रूपवशव
दाद्यत्वां राजपुंगवनिषेवत एवलक्ष्मीः अत्र त्वं सेतुमथ्यकृदिति सेतोर्मथनस्य च कर्त्रा पुरुषात्तमेन सह वर्णनीयस्य तादात्म्यमुक्त्वा तथापि त्वदागमनं सेतुव
धाय मथनाय वेति समुद्रेण न भेतव्यं द्वीपांतरेणामपि त्वदृशं वदत्वेन पूर्ववद्दीपांतरे जेतव्यामावात्मा प्रलक्ष्मीकत्वेन मथनप्रसक्त्यभावाच्चेति पूर्वावस्थात उत्कर्षा
विभावनादधिकाभेदरूपकं ॥ किंपन्नस्य रुचिं न हंति नयवानं दं विधत्तेन किं दृष्टिं वा दृष्टव्यं केतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किं वक्त्रे दौतवसत्यप्यदपरः
शीतांशुर्ज्ज्भते दपः स्यादमृतं न चेद्विहतदप्यस्त्वविबाधेर अत्रापरः शीतांशुरित्यनेन वक्त्रे दौः प्रसिद्धचंद्राद्देवमाविष्टतस्य च प्रसिद्धचंद्रकार्यका
रित्वमात्रप्रतिपादनेनात्कर्षापकर्षयोरप्रदर्शनादनुभयताद्रूप्यरूपकं ॥

इति प्रायोजनमनुद्दिश्य नमंदेपि प्रवर्तत इति न्यायात् प्रयोजनस्यान्यतः सैवैतदुज्ज्भणस्यासं
गतेरिति किं नहंतीति काक्वा अपितु हंत्येवेति पर्यवसाने तदुज्ज्भणं दृश्येति प्रतीतिपर्यवसानं एवमप्रिमवाक्ययोः अपि श्रवणमकरः केतनं चिह्नमस्य तथाभूतस्य समुद्रस्य कामस्य च
आलोकनमालोकः प्रकाशश्च तस्मात्रेण अमृतं न दयो भिमानः उज्ज्भणहेतुः स्याच्चेत् अयुक्तमेतत् यतः इह वक्त्रे दौ विबाधेरतदप्यस्त्ववेति समुचितपदाध्याहारेण योजनोप
यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तदुज्ज्भणं दृश्येति समत्वान्न तदनुपादानेपि न्यूनपदत्वदोषः कार्यकारित्वमात्रेणैव नाभेदव्यावृत्तिः अस्यामुखेदुनेत्यत्र किं मिदुनेति पुनरुपादानमात्रं भेदविवक्षा

कु० टी.
च०
२०

अचतुर्वदन इति वादरायणो व्यासः भालोचनं यथेति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्ब्रह्मिहिः ननु हरावपर इति विशेषणात्तदंशे एव ताद्रूप्यरूपकं स्यात् इतरं शेषे त्वभेदरूपकमे
वेत्याशंक्याह अत्रेति त्रिष्वपीति एकत्रानेकारोपरूपयोरूपकमालाया मवैरूप्ययतात्पर्यग्राहकं स्यात् तस्यापि साधारण्यमेवोचितमिति भावः अयमेव च साध्वीत्य
दिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः न्यूनरूपस्य च मत्कारित्वं पूर्वमुक्तं ब्रह्मसंमत्या दृढयति इदमिति यदा हेत्यनेतरं स इति शेषः एकगुणहानौ अभिहिताया मिति शेषः गुणसाम्यदाहं
शेषगुणप्रयुक्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः चतुर्वदनत्वाच्चैकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणातरसिद्धस्य पुनर्वचने शेषगुणाभावपरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीति भावः अत्र च रूपकप्रभे
दत्वेनैव च मत्कारोपपत्तौ नालंकारेतरत्वेन्यूनत्ववर्णनस्य युक्ते सामग्रीकालीनकार्याभावस्य त्वलंकारात्तदंशे भिन्नस्य तद्वक्ष्यमाणं युक्तमित्यस्य सोमतमित्यनेन सूचितः किं

अचतुर्वदनो ब्रह्मादिवाहरपरोहरीः अमाललोचनः शंभुर्भगवान्वादरायणः अत्र हरावपर इति विशेषणात्त्रिष्वपि ताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभाविता चतुर्वदन
त्वादि वैकल्ये चोक्तमिति न्यूनताद्रूप्यरूपकं इदं विशेषोक्त्युदाहरणमिति वामनमतं यदाह एकगुणहानौ गुणसाम्यदाहं विशेषोक्तिरिति किममुभिर्गल
पितैर्जडमन्यसे मयि निमज्जतुभीमसुतामनः मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकानलमुखे दुपरे विबुधः स्मरः अत्र दमयतीकृतचंद्रोपालं मे प्रसिद्धचंद्रो न नि
र्याणकालिकमनः प्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः किंतु नलमुखचंद्र एवेति ततो स्यादधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकं रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वा
दिभेदप्रपंचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं ॥ ममुभिर्गतिजडेति मूर्खजलमयसाधारणं चंद्रसंबोधनं ग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्नमितभूतैर्भीमसुताया दमयंत्यामनः मयि नि

मज्जतु निलीयतामिति मन्यसे किमिति सोपहासकाकुः तेनैवैवं मंस्था इत्यर्थः अत्र हेतुमाह किल निश्चितं मम विबुधः पंडितः स्मरः तदर्थिकांसः प्राणनिर्गमकालीनमनः प्र
वेशः अर्थोयस्यास्तां श्रुतिं नलमुखे दुपरे मनः प्रवेशाधिकरणत्वेन नलमुखचंद्रतात्पर्यवती माहेति अयं कलं किं न इत्युदाहरणे दोषशून्यत्वप्रयुक्तं शब्दमाधिक्यं इह तु
गुणविशेषप्रयुक्तं गम्यमानं तदिति विशेषः सावयवत्वनिरवयवत्वादीति आदिना समस्तवस्तुविषयत्वादि रूपैतत्प्रभेदानां परंपरितत्वरूपभेदांतरस्य च परिग्रहः तथा हि
सावयवं निरवयवं परंपरितं चेति त्रिविधं रूपकं प्रत्येकं क्रमेण द्विविधं समस्तवस्तुविषयं एव देशविवर्ति च केवलमाला च श्लिष्टवाचकं अश्लिष्टवाचकं चेति श्लिष्टाश्लिष्ट
भेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामंत्यचतुर्विधमित्यष्टोभेदाः तत्र ज्योत्स्नाभस्मक्षुरणधवला विभ्रती तारकास्थी न्यतर्धानव्यसनरसिकारत्रिका पालिकीयं ॥ ॥

द्वीपात् द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुखकपालेन्यस्तं सिद्धं जनपरिमलं लांछनस्य चलेनेति यद्वैरोका पालिकीत्वा रोपस्य प्रधानतया वयविनोऽवयवरूपाणि ज्योत्स्नाभस्मेत्या
दिरूपकाणीति सावयवत्वं समस्तवस्तुन्यारोप्यमाणस्य शब्दविषयत्वं च द्रष्टव्यं प्रोढमौक्तिकरुचः पयोमुचां बिंदवः कुरजपुष्पबंधवः विद्युतां नभसि नाट्यमंडले कु
र्वते स कुसुमांजलिश्रियमित्यत्र प्रधानस्य नभसि नाट्यमंडलत्वा रोपस्यावयवभूतं विद्युतां नर्तकीत्वरूपणमर्थनशाब्दमित्येकदेशे विशेषणशब्दतया वर्तनादेकदेशे वि
वर्तित्वं कुरगीवांगानिलि मितयति गीतध्वनिषु यत्संखीकां तो देतं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् अनिद्रं यच्चातः स्वपिति तदहो वेद्यमि नवां प्रवृत्तौ स्याः सेक्तुं हृदि मन
सिजः प्रमलतिका मित्यत्र प्रमलतिका मित्यमालारूपं निखयवं सौंदर्यस्य तरंगिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कांतेः कर्मण कर्मनर्मरहसामुह्यसना वासभूः विद्या

परीणामः क्रियार्थश्च द्विषयी विषयात्मना प्रसन्नेन हृद्गजेन वीक्षते मदिरेक्षणा यत्रारोप्यमाणो द्विषयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन विबध्यमानः स्वतस्तस्य
तदुपयोगित्वा संभवात्प्रकृतात्मतापतिमपेक्षते तत्र परीणामालंकारः अत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति अत्र हि अज्ज्ञस्य वीक्षणा प्रयोगित्वेन विबध्यते न तु ह
शः मयूरव्यंसकादिसमासेन उत्तरपदार्थप्राधान्यात् न चापमितसमासाश्रयणं न हृद्गजमिवेति पूर्वपदप्राधान्यसंस्तीति वाच्यं प्रसन्नेनेति सामान्यध
र्मप्रयोगादुपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या प्रयोग इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् अज्ज्ञस्य वीक्षणा उपयोगित्वेन स्वात्मना संभवति अतस्त
स्य प्रकृतहृद्गतात्मतापरिणत्यपेक्षणात् परिणामालंकारः ॥ वक्रगिरिविधोरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियाबाणाः पंचशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः साप्रियेत्यत्र

चमालारूपं निरवयवं बोध्यं एवं अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः स्मर्यते देवसदृशमुक्ता रत्ननेके भवानित्यत्र वेणुकुलयोः श्लिष्टेन वंशपदेन कुले वेणुत्वो
पपूर्वक एव श्लिष्टमुक्ता रत्नत्वोपरति श्लिष्टवाचकं केवलं परंपरित रूपकं विद्वन्मानसेत्यादावेतदेव मालारूपं चतुर्दशलोकवल्लिकंद इत्यत्रा श्लिष्टवाचकं केवल
परंपरित पर्यं कोराज्यलक्ष्या इत्यादावा लानं जयकुंजरस्येत्यादौ चाश्लिष्टवाचकं माला परंपरितं च द्रष्टव्यं विस्तरभयान्नैह प्रपंच्यते इत्यलंकारचंद्रिकायां रूपकप्र
करणं ॥ परिणामं लक्षयति परिणाम इति विषयिनिष्ठयाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदिका विषयात्मतापरिणतिः परिणामः साचविषयतादात्म्याध्वव
स्याय विपर्यता एवं च विषयाभेदस्यैव विषयिणिविवक्षणात् दृग्भित्तना ज्ञेनेति स्वारसिक एव बोधः नतु रूपक इव दृष्टिः दृष्टाभेदप्रतियोगिना ज्ञेनेत्यनुयोगित्वमुख

॥ ॥

कु० टी०
च०
१९

असमासेषु दाहरति तीर्त्वेति मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यं आत्मना तृतीयः सीतालक्ष्मणसहित इति यावत् असौ प्रक्रांतो रामः भूतेशस्य शंभोर्मौलिमालारूपाममरनंदीगंगा
तीर्त्वा तं स्नेनाविकायगुहसंज्ञायनिषादयत्येसो मित्रे लक्ष्मणस्य मेत्रीरूपमातरं तणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतया दत्तवान् अथोऽनंतरं चित्रकूटप्रतिप्रतस्थे प्रस्थित
वान् कीदृशः व्यामनैर्यत्प्रसारितभुजद्वयांतरलेन ग्राह्यो तावत्परिणाहोस्तनो यासां तथाभूताभिः शवराणां व्याधानां युवतिभिः कौतुकेनोदंचेति विकसंत्य क्षीणियत्र
क्रियायां तथा कृच्छ्रादृशादत एव क्षणमन्वीयमानोऽनुगम्यमान इत्यर्थः इति परिणामप्रकरणं ॥ अथो ह्येवालेकारं लक्षयति बहुभिर्गति एकस्य बहुधोल्लेखादित्यन्वयः
उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः हेतोः पंचमी तथा चैवं विधोल्लेखादेतो ह्येव उल्लेख इति मर्ह्यत इत्यर्थः अवहारं प्रतिलक्षणस्य प्रयोजकत्वात् स्त्रीभिर्गति स्वर्दुः
यथावा तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मना सोतृतीयस्तस्मै सोमित्रिमेत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय व्यामग्राह्यस्तनीभिः शवरयुवतिभिः
कौतुकोदंचदंष्ट्रकृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथोचित्रकूटप्रतस्थे अत्रोप्यमाण आतरः सोमित्रिमेत्रीरूपतापत्यागुहोपकारलक्षणकायोपयो
गोन स्वात्मना गुहस्य रघुनाथप्रसादे कार्थित्वेन वेतनाथित्वाभावादिति परिणामालंकारः ॥ बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इत्यन्ते स्त्रीभिः कामोर्थिभिः
स्वर्दुः कालः शत्रुभिरेक्षितः यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्वर्गयोगरूपनिमित्तभेदेन अनेकेन ग्रहीत्रा अनेकधोल्लेख्यते तत्रोल्लेखः अनेकधो
ल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथाहं प्रयोजकं रुचिरमितिः अर्थित्वं लिप्सा स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणं अत्रैक एव राजा सौंदर्यवितरणपराक्रमशालीति कृत्वा
स्त्रीभिरर्थिभिः प्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः कामकल्पतरु कालरूपोदृष्टः ॥ ॥ स्वर्गसंबन्धी दुःखः कल्पतरुः कालो यमः सप्रक्रांतो राजा श्लाकं व्याचष्टे यत्रेति नानावि
धेति सौंदर्यदातृत्वशूरत्वादिरूपेत्यर्थः तत्तद्धर्मेति रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः एतच्च स्वरूपकथनेन तुल्यक्षणांतर्गतं ननु ह्यभांग्रहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात्प्रकारद्व
येनोल्लेखेऽव्याप्तिरत आह अनेकेनेत्यादि तथा चलक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः एवं च ग्रहीतृविषयाद्यन्यतमाने कत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लेख्यमानानेकप्रकारत्व
मुल्लेख इति लक्षणबोधः सौंदर्यस्य तरंगिणीत्यादिमालारूपकवारणायाद्यं विशेषणं तत्र ग्रहीतृभेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः वक्ष्यमाणो ल्लेखप्रभेदसा
धारण्यायान्यतमत्वप्रवेशः तद्विवेचनं तद्व्याख्यानावसरे करिष्यामः अन्यतमानेकत्वप्रयुक्त एकस्योल्लेख्यमानत्वमित्येतावदुक्तौ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विद्याविक्रमं सौंदर्यतपसां निधिमागतं पश्यति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकादित्यत्रातिव्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तं नचोल्लेख्यमानप्रकारत्वमित्येवा
स्तु उक्तोदाहरणे प्रकारस्य कस्याप्युल्लेखादेवानतिप्रसंगादिति वाच्यं एवमपि नृत्यत्वद्वाजिगजिप्रखरखुरपुटप्राद्वर्तेधूलिजलैरालोकालोकभूमीधरमतुलनिरा
लोकभावं प्रयाते विश्रान्तिकामयं ते रजनिर्गतिधियाभूतले सर्वलोकाः कोकाः कुंदंति शोकानलविकलतया किंचनं दंत्युल्लेख इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोऽने
कैर्लोकैर्कोकोल्लेखे ग्रहीतृभिरेकैर्नवरजनीत्वेन प्रकारेणोल्लेखनादिति व्याप्तेर्वारणाय प्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् सिंजनिर्मज्जतिस्तनकलशयुगंचुवितंच
चरीकैस्तत्रासौ ह्यासलीलाः किं सत्यमनसा पाणयः कीरदृष्टाः तल्लोपायालेपंत्यः पिकनिनदधियाताडिताः काकलौ कैरित्ये चोलेन्द्रसिंहत्वदरिमृगदृशं नाप्यरण्यशर

यथावा गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकांत इति यौवनेः यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः स कौतुकं अत्रयस्तथाभीतं भक्तं गजं तस्यात्रायते स्म सोयमादिपु
पुरुषोत्तम इति वृद्धाभिः संसारभीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णोयं मथुरापुरं प्रविशन् दृष्टः यस्तथा चंचलत्वेन प्रसिद्धायाः श्रियोऽपि कामोपचारवेदगधेन
नित्यं वल्लभः सोयं दिव्ययुवेति युवति समूहेः सोत्कंठे दृष्टः बालाभिस्तद्वाह्यगतरूपवेषालंकारदर्शनमात्रलासामिष्यथा स्थितवेषादियुक्ता दृष्ट इति ब
हुधोल्लेखः पूर्वः कामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णः अयं तु शुद्ध इति भेदः एकेन बहुधोल्लेख्यसौ विषयभेदतः गुरुर्वचस्य जुनोयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥

एषमित्यनेकगतभ्रान्तिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्येत्युक्तमिति संक्षेपः यथाहमिति स्त्रीभिः कामत्वोल्लेखे तासां रुचिरनुरागः प्रयोजकः अर्थिभिः कल्
तरुत्वोल्लेखे तासां लिप्साप्रयोजिका शत्रुभिर्यमत्वोल्लेखे तासां भयप्रयोजकमित्येवं यथायाग्यमित्यर्थः ॥ ॥ उदाहरणांतरमाह यथावेति ॥ श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेश
वर्णनं शौरिः श्रीकृष्णः वृद्धमिर्जगत्रातेति दृष्ट इत्याद्यन्वयाः स कौतुकं सोत्कंठमिति दर्शनक्रियाविशेषणं सर्वत्र संबध्यते श्लोकं व्याचष्टे इति तथा महाप्राहृग्रहणे
न युवति समूहेः तरुणा समूहेः पूर्वमिति उदाहरणं विशेषः उल्लेख इत्यनुषङ्ग्यत आरोपरूपकसंकीर्ण इति पाठे आरोपरूपकसंकीर्ण इत्यर्थः आरोपरूपक
केति पाठस्तु स्पष्टार्थ एव उल्लेखप्रभेदांतरमाह एकेनेति व्याचष्टे ॥ ॥ ॥

कु० टी० चं० १२
ग्रहीति विषयभेदादित्यनंतरमेकस्येतिशेषः विषयपदमाश्रयसंबन्धिनोरुपलक्षणं अतएवलक्षणेग्रहीतृविषयादीत्यादिपदेनतसंग्रहः कृतः तत्रविषयस
प्रमीनिर्दिष्टोविषयइत्युच्यतेअधिकरणसप्रमीनिर्दिष्टत्वाश्रयःषष्ट्यादिनिर्दिष्टः संबन्धीतिविवेकः गुरुरित्यस्यार्थकथनंमहानिति गुरुर्महतिवाच्यवदिति वि
श्वकोशात् पट्टरितितुतत्यर्थवसितार्थकथनं पट्टर्दक्षइत्यादीत्यादिनाकीर्तिविषयेऽर्जुनोर्धवल इतिवत्यार्थइत्यर्थांतरस्यधनुर्विषयेभीष्मभीषणइतिवत् गागेयइत्य
र्थांतरस्यचसंग्रहः भीष्मस्तुभीषणरुद्रेगागेयेचनिशाचरइतिविश्वः क्रोडीकारणात् एकदंतगतफलद्वयन्यायेनसंग्रहात् अरुणमिति कपालिनोहरस्यभा
गधेयंभाग्यंतत्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपंचित्तेआविरस्तुप्रकटीभवत्वितिसंबन्धः किंभूतकुचयोः कुचविषयेअरुणस्थूल एवमग्रेपिविलग्नोमध्यः विलग्नोमध्यल
ग्नयोऽपि विविश्वः विपुलं॥ आर्यतं अधरेअधरोष्ठे अरुणमारक्तं अरुणाधरमिति पाठस्तु प्रक्रमभंगादयुक्तः चित्तेइतिकरुणाशालीत्यत्रापिमध्यमणिया

प्रहीतृभेदाभावेपि विषयभेदाद्बुद्धौल्लेखनादसाखुल्लेखः उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं च चो विषये महान्यदु रित्यादिवत् बृहस्पतिरित्याद्यर्थोतरस्या
पित्रोऽडीकरणेन शुद्धेयथा अकशं कुचयोः कशं विलग्ने विपुलचक्षुषि विस्तृतं नितं वै अधरेण मा विरस्तु चिते करुणा शालिका पालि भागधेय
स्यात्सृतिभ्रांति संदेहस्तदं कालं कति त्रयं पंकजं पश्यतः कोता मुखं मे गाहते मनः अयं प्रमत्त मधुपस्त्वमुखं वेति पंकजं पंकजं वा सुधां शुर्वत्यामा के
॥ तुन निर्णयः ॥

येन संबध्यते ॥ एवं तुषारस्तापसव्रातेतामसेषु च तापिनः दृगंतास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्ममभूतयइत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः यमः ॥
प्रतिमहीभूतां हुतवहोसितन्त्रीवृतांसतां खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकांक्षिणां गृहं शरणमिक्षुताकुलिशकोटिभिर्निर्मितं त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा
रुत इत्यादौ संबधिभेदप्रयुक्तश्चोह्लेखो द्रष्टव्य इति दिक् ॥ इत्यलंकारचंद्रिकाया मुहूर्तखप्रकरणे ॥ अथ ज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलंकारानुलक्षयति स्या
दिति स्मृतिभ्रांतिसेदं देहव्यवहर्तव्यतया हेतुभूतैस्तदंतेषामेकस्तदंतेषां तदंकोविद्यते अस्मिन् तथा भूतं मत्वर्थीया च प्रत्ययात् अकश्चिद्गृहं संज्ञेतियावत् तेन तत्संज्ञासं
ज्ञितमित्यर्थः अलंकारातिशयव्यवहारविषयः स्यादित्यो जना ॥ ॥ ॥ ॥

एवं च स्मृतित्वभ्रान्तित्वसंदेहत्वा नित्रीणिलक्षणानि तत्र स्मृतित्वं तावत्स्मरणीयं नु भवसाक्षिको जातिविशेषः भ्रान्तित्वविशेषावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं संदेहत्वं तु निश्चयमिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नज्ञानत्वं पारिभाषिकं स्मृतिभ्रान्त्यादिवारणाय सत्यं तं उत्रेक्षावारणाय संभावनाभिन्नेति च मत्कारित्वे पुनरखिला लंकारसाधारणं लक्षणत्रयेऽपि निवेशनीयं । तेन स घट इति स्मृता विदं रजतमिति भ्रान्तावयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशयेनातिप्रसंग इति ध्येयं ग्राह्ये आकलयति स्मृतीति यावत् सादृश्या निवध्मनैरिति च मत्कारित्वे अपलक्षकं न त्वे तस्यापि स्वातंत्र्येण लक्षणे प्रवेशः सादृश्या मूलकानामपि स्मृत्यादीनां च मत्कारित्वेऽलंकारताया अनिवार्यत्वात् च मत्कारित्वे क जीवा तु त्वात्तस्याः अत्र च मत्कारित्वे तु तैव वारणमिति व्यर्थं सादृश्यहेतुकत्वविशेषणं न चैतदेवोपादीयतां न तु च मत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यं उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादिषु ति प्रसंगवारणार्थं त

स्मृतिभ्रांतिर्मेदेहेः सादृश्यान्निवध्यमानैः स्मृतिमान्भ्रांतिमान्संमेदेहइति स्मृत्यादिपदोक्तमलंकारत्रयंभवति तच्चक्रमेणोदाहृतं यथावा दिव्याना
मापिकृतविस्मयोपरास्तादेभस्तः स्फुरद्वरविंदचारुहस्ता उद्दीक्ष्यश्रियमिवकांचिदुत्तरंतीमस्मार्धाज्जलनिधिमथनस्यशोरिः पूर्वत्रस्मृतिमदुदाहर
णे सदृशमेव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्संबन्धिनेजलनिधिमथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः पलाशमुकुलभ्रात्याश्रुकतुडेपतत्पलिः सोपिज
बूफलभ्रात्यातमलिंधर्तुमिच्छति अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबन्धनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः जीवनग्रहणेन भ्रातृहृत्वापुनरुद्धताः किंकनिष्ठाः किंमुज्ये
श्वाघटीयत्रस्यदुर्जनाः पूर्वोदाहृतसंमेदेहेः प्रसिद्धकोटिकः अयंतुकल्पितकोटिकइति भेदः ॥५॥ स्यावश्यकत्वादितिसंक्षेपः दिव्यानामिति माधेजलक्रीडावर्णनप्र
स्तावेपद्यमिदंशोरिः श्रीकृष्णः अंभस्तः जलात् उत्तरंती निर्गच्छंती श्रियमिव श्रीसदृशीकांचित्पुरस्तादग्रे उद्दीक्ष्यजलनिधिमथनस्य अस्मार्धात्स्मृतवान् अधीगर्थेति कर्मणि
षष्ठी किंभूता दिविभवादिब्यास्तेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्या तथा स्फुरता अरविंदेन कमलेन चारुः रमणीयः हस्तो यस्य सत्ताभूता तथा चेव विधनायिका सदृ
शलक्ष्मीस्मरणात्तत्संबन्धिजलनिधिमथनस्मरणमिति भावः अत्र श्रियमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगंगित्वलक्षणः संकरः पलाशेति वक्रमहोदित्यरूपसादृश्यात् भ्रा
तिः अलिः भ्रमरः सोपिश्रुकोपि भ्रांतिनिबन्धनइति भ्रांतिप्रयुक्तइत्यर्थः जीवनेति जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च अथवा जीवतेनेनेति जीवनं धनं न भ्रात्रधोमुखाः विनीनाश्च उ
न्नताः ऊर्ध्वमुखाः उद्धताश्च घटीयं त्रैकारज्जुसंबद्धघटमालारूपभाषायां राहटइति प्रसिद्धं अप्रसिद्धेति घटीयं त्रसंबन्धिनेर्ज्येष्ठकनिष्ठयोः कोट्योः प्रसिद्धेति भावः इत्यलंकारचंद्र

कु. टी.
चं.
१३

यथापद्धतिः तत्र तावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगगित्वा न्यतरवान्निषेधोपपद्धतिरित्यपद्धतिसामान्यलक्षणं निषेधश्चनजादिसत्वेवाच्यः क्वचित्तु तदभावात्केतवादि
पदैः परमतत्त्वोपन्यासादिभिश्च व्यंग्यः तथा क्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणः क्वचित्तु तदधिकरण इति विवेकः एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचित्तु स्वाभाविकः
एवं तत्प्रतिपत्तिरपि क्वचित् व्यंजनया प्रायशस्तु वाच्यवृत्त्येति बोध्यं निषेधोऽपद्धतिरित्येतावदुक्तौ न द्यूतमेतत्किं तव क्रीडनं निशितैः शरैरिति प्रसिद्धनिषेधानुवाद
रूपेः प्रतिषेधालंकारेति व्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तं तत्र हि युद्धप्रवृत्तं किं त्वेव प्रतियुद्धे द्यूतत्वाभावो निर्ज्ञातोऽपि कीर्त्यमानो द्यूत एव त
व प्रागल्भ्यं न तु युद्ध इत्युपहासार्थं न तु युद्धाभेदप्रतिपत्त्यं तस्यास्तदुपन्यासं विनापि सिद्धत्वात् नाप्यंगिभूतः निर्ज्ञातत्वेन तदुपायानपेक्षणादिति तद्वारणं अभेदप्रति
पत्तिनिरूपितो गित्वा मात्रोक्तोऽप्युद्धापद्धतिहेत्वपद्धतिपर्यास्तापद्धतिकेतवापद्धतिष्वप्याप्तिः तत्र सर्वत्र नायं सुधांशुरित्यादेर्निषेधस्य व्योमगंगासरोरुहाद्यभेदप्रति
पत्त्यर्थत्वेन तस्यांगित्वाभावात् अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितो गित्वा मात्रोक्तो च भ्रान्तापद्धतिच्छेकापद्धत्योरप्याप्तिः तयोर्भ्रान्तिशंका निवारणरूपनिषेधस्य प्राधान्येना

शुद्धापद्धतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिर्द्भवः नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगंगासरोरुहं वर्णनीयेवस्तु नितत्सदृशधर्मोऽप्यफलकस्तदीयधर्मनिर्द्भवः
वः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मोतरस्यापि निर्द्भवः शुद्धापद्धतिः यथा चंद्रवियन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्वस्यापद्धवः

भेदप्रतिपत्त्यंगत्वाभावादतत्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः तदाहुः साम्यायापद्धवो यत्र साविज्ञेयात्वपद्धतिः अपद्धवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपद्धतिरिति सर्वे चैतत्तदुदाहरण
अपद्धवानावसरे व्यक्तीभविष्यतीति न प्रपंचितं एवं सामान्यलक्षणं मनसि निधाय शुद्धापद्धत्यादीस्तद्वेदान्वक्तुमुपक्रमते शुद्धापद्धतिरिति लक्षणं व्याचष्टे वर्णनीयद्र
ति कविमतेर्विकासः स्फूर्तिशालिता तथा चोपमेयउपमानारोपफलकउपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापद्धतिरितिलक्षणमिति भावः अत्र चानुक्तनिमित्तत्वे केतवादि
पदाव्यंग्यत्वं च निषेधविशेषणबोध्यं तेन हेत्वपद्धतौ केतवापद्धतौ च नातिप्रसंगः कांतः किं न हि नूपुर इति छेकापद्धतौ उपमेयधर्मस्य कांतत्वस्य निषेधसत्वादिति प्रसंगवा
रणायाद्यविशेषणं तत्र हि न कांतत्वनिषेधो नूपुरारोपार्थोऽपि नूपुरारोप एव शंकितकांतत्वनिषेधार्थ इति तद्वारणं पर्यास्तापद्धतिवारणयोपमेयधर्मस्य तु क्तोऽपमान
धर्मस्यैव सुधांशुत्वादेर्निषेध इति नातिव्याप्तिरिति सर्वसुखं पुंडरीकेति पुंडरीके सितो भोजमित्यमरः एवं च सरोरुहपदं विशेषपरमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

अंकमिति इंदो दलस्य स्फुरितस्येंद्रनीलमणेः शकलवत्श्यामं यदरीदृश्यते तत्केपिकवयः अंकं कलंकं शंकिरे शं कितवंतः परेऽन्ये जलनिधेः पंकं मे निरेकति
चित्युनः सारंगसंजगदिरे अभ्रवन् परेऽतरे भुवः भूमे श्चाया भूच्छायं एच्छन् विभाषासेनासुराच्छायेत्यादिना क्रीबत्वं वयं तु सांद्रं घनं निशिरात्रोपीतं अतएव कुक्षिस्थं मंधतमं
गाढं ध्वातं आचक्ष्महे ब्रूमह इत्यन्वयः औत्प्रेक्षिकाः उत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलंकादयः अपि नास्वाभाविकस्य भूच्छायत्वस्य समुच्चयः अर्थसिद्ध इति नायं सुधांशुरित्यत्र
नेति शब्दोपात्तत्वाच्छब्दः इह तु परमतत्त्वोत्कीर्तनेन स्वानभिमतत्वसत्त्वनादर्थगम्य इत्यर्थः एकत्रानेकापद्धवरूपतयाप्यत्रैवेति बोध्यं हेत्वपद्धतिमाह स एवेति शुद्धा
पद्धव एवेत्यर्थः युक्तिपूर्व इति याज्यं ते साध्यमनेनेति युक्तिर्हेतुः तत्पूर्वस्तत्सहित इत्यर्थः तथा च शुद्धापद्धवलक्षण एवानुक्तनिमित्तरत्यस्य स्थानि उक्तनिमित्त इत्युक्तौ हेत्वपद्धति

यथावा अंकं केपि शंकिरे जलनिधेः पंकं परे मे निरे सां गं कति चिच्च संजगदिरे भूच्छायं मेच्छन् परे इंदो यदलितेंद्रनीलशकलश्यामंदरीदृश्यते त
त्सांद्रं निशिगीतमंधतमं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे अत्रोत्प्रेक्षिकधर्माणामप्यपद्धवः परपक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धः स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपद्धतिः
नेंदुस्तीत्येकः सिंधोरोर्वोयमुत्थितः अत्र चंद्र एव तीव्रत्वेनैशत्वयुक्तिभ्यां चंद्रत्वसूर्यत्वापद्धवो वडवानलत्वारोपार्थः यथावा मंथानभूमिधर
मूलं ललासहस्रसंघटनव्रणकिणः स्फुरंतीदुमध्ये छाया मृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः अत्र चंद्रमध्ये मंथनका
तिकमंदरशिलासंघटनव्रणकिणस्येव छायादीनां संभवो नास्तीति छायात्वाद्यपद्धवः पामरवचनत्वोपन्यासेना विवृणतः ॥ ॥ ६ ॥ ॥

लक्षणसंपद्यत इति भावः नेंदुरित्यादिविरहाकुलोक्तिः तीव्रोदारुणो यतः अतो नेंदुः निशिरात्रो सत्वान्नाकः और्वस्तु वडवानल इत्यमरः नैशत्वेति निशिभवो नैशत्वमित्य
र्थः अत्रापि चंद्रत्वस्वाभाविको धर्मः सूर्यत्वत्वेनोत्प्रेक्षिकमिति बोध्यं मंथानेति मंथानेः मंथने दंडः सचासौ भूमिधरः पर्वतो मंदरस्तस्य मूलभारो यत् शिलासहस्रं तेन सं
घटनाद्यो व्रणस्तस्य किणश्चिद्भूमिदुमध्ये स्फुरति प्रकाशते छाया भूमेः मृगो हरिणः शशकः शश इत्येषा अतिपामराणां मुखं तमाना मुक्तिः हियस्मान्तेषां छायादीनां
तत्र इंदुमध्ये भगवत्कथंचिदपि केनापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः वैशाखमंथमंथानमंथानो मंथदंड इत्यमरः नास्तीतीति हेतोरित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

कु० १४
चं.

पर्यस्तापङ्कतिमाह अन्यत्रेति सः अपङ्कवः तथाचतदारेपार्थस्तस्यापङ्कवस्तिलक्षणं निषेधस्यचनस्वाधिकारोप्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवेनवास्वाधिकारोस्वारोपइत्यर्थः
सिद्धमेवारोपस्यान्याधिकारणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं अतएवपर्यस्तापङ्कतिरित्युच्यते पर्यस्तापङ्कतिरित्युच्यते पर्यस्तापङ्कतिरित्युच्यते पर्यस्तापङ्कतिरित्युच्यते
यमुवेतदारेपार्थत्वमितिवाच्यं आरोपदाढ्यसंपादकत्वेननिषेधस्यतदर्थतायाअनुभवसिद्धत्वात् अतएवदृढारेपरूपकमेवेदंपङ्कतिरितिप्राचांसिद्धांतस्तदनु-
सारेणैवचचित्रमीमांसायांप्रकृतस्यनिषेधेनयदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपङ्कतिलक्षणमुक्तं इहत्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायंप्रभेदउपदर्शितसामान्यलक्षणाभि-
प्रादेः पङ्कतित्वेनोक्तइतिनिखद्यं हालाहलइति हालाहलोविषयैवभवति किंतुरमालक्ष्मीविषयजनाः परंकेवलमत्रास्मिन्विषयेव्यत्ययवैपरीत्यमन्वतेअस्यु-
अन्यतस्यारोपार्थः पर्यस्तापङ्कतिस्तुसः नायं सुधांशुः किंतर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं यत्रचचिह्नस्तुनितदीयधर्मनिद्रवः अन्यत्रवर्णनीयेवः
स्तुनिद्रवधर्मस्यारोपार्थः पर्यस्तापङ्कतिः यथाचंद्रेचंद्रत्वनिद्रवोवर्णनीयेमुखेवतदारेपार्थः यथावा हालाहलोनेवविषयविषयमाजनाः परं
अन्ययः इति निपीयजागर्तिसुखेनतेशिवः स्पृशन्निमोमुह्यतिनिद्रयाहारीः पूर्वोदाहरणेहेतुक्तिर्नास्तिअत्रतुसास्तीतिविशेषः ततश्चपूर्वा-
पङ्कतिवदत्राहैविध्यमपिद्रष्टव्यंभ्रातापङ्कतिरन्यस्पर्शकायाभ्रातिवारणे तापं करोति सात्कपंज्वरः किंनसखिस्मरः अत्रतापं करोतीतिस्मरः
वृत्तातेकथितेतेस्यज्वरसाधारण्यादजुबुध्यासख्याज्वरः किमितिष्टेनसखिस्मरइतितत्त्वोक्त्याभ्रातिवारणंकृतं ॥ ॥ ६ ॥ ॥
पगच्छति॥ कुतस्तत्राह यस्मात्शिवस्तं हालाहलं निपीय सुखेन जागर्ति हरिस्तुदं मां स्पृशन् स न निद्रया मुह्यति स्मरन्निति पाठे स्मरन्नपि मुह्यति किमु स्पृशन्नित्य-
र्थः तथाचरमायाविषरूपत्वेमाहजनकत्वेहेतुः हालाहलस्यतत्त्वापङ्कवेचजागरमुखप्रयोजकत्वमितिबोधं हालाहलविषेइतिविश्वः अत्रस्पृशन्मुह्यतीति का-
धिकारणयोः पूर्वापर्यविषययहूपातिशयोक्तिरलंकारः साहेतुक्तिः ततश्चेति हेतुक्तिरनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः पूर्वोपङ्कतिवत् शुद्धापङ्कतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्य-
स्तापङ्कतिः हेतुपर्यस्तापङ्कतिरित्येवंद्विप्रकारत्वंभ्रातापङ्कतिरिति अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रातिवारणे वार्यतेऽनेनेतिवारणं तथाचभ्रातिवारकेतत्वाख्यानेसतीत्य-
र्थः भ्रातंभ्रमः भावेक्तः भ्रात्यपङ्कतिरित्यर्थः एवंचतत्त्वकथनहेतुकभ्रातिविषयनिषेधोभ्रातापङ्कतिरितिलक्षणबोधं तस्य तापकारित्वरूपस्मरवृत्तौतस्य॥

नागरिकेति नगरेभवोनागरिकस्तेप्रतिग्रामीणस्यप्रश्नः समधिकापश्चतरेभ्यः उन्नतिरुच्चतायंस्वेवंभूतउभयतः मुखपृष्ठभागयोः पुच्छंयस्वेवंभूतश्चकोयं महिषइति
नहिनहीत्युत्तरंमहिषइत्यनुषज्यते अयंकरिकलभः करिशावकः कलभः करिशावकइतिकोशात्कलभइत्येतावतैवसिद्धेकरिपदमुक्कष्टकरिवोधार्थं अयम-
स्यशुंडादंडोनतुपुच्छमिति पुच्छइतिपाठोप्यद्वैर्वादितात्साधुरेव अप्रयुक्तत्वंतुतत्रपरंविचार्यमिति पूर्वोदाहरणेतेदेह रूपभ्रातिविषयज्वरत्वापङ्कवः ज्वरः कि-
मितिप्रश्नेनतद्विषयसंदेहावगमात् इहतुमहिषत्वनिश्चयरूपभ्रातिविषयस्यमहिषत्वस्यतिततोभेदः जडेति विरहिण्याइयमुक्तिः हेकुसुमशरपुरातेहंसस्यभ्रा-
यथावा नागरिकसमधिकोन्नतिरिहमहिषः कोयमुभयतः पुच्छः नहिनहिकरिकलभोयंशुंडादंडोयमस्यनतुपुच्छं
इदंसंभवद्भ्रातिपूर्विकायाभ्रातापङ्कतावुदाहरणं कल्पितभ्रातिपूर्वायथा जयनेयंवेणीकृतकचकलापोनगर-
लंगलकस्तुरीयाशिरसिशिलेखानकुसुमंइयंभूतिर्नागेप्रियविरहजन्माधवलिमापुण्णतिभ्रात्याकुसुमशरकिं
नहिरसि अत्रकल्पितभ्रातिजटानेयमित्यादिनिषेधमात्रेनैवापूर्ववत्प्रभावात् देहीत्वत्रत्वाख्यानापमेत्युपमा-
भेदमेने यदाहनपद्ममुखमेवेदनभृगोचक्षुषीइमे इतिविस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमामतेति॥ ॥ ६ ॥
न्यामोकिजुतः प्रहरसिपीडयसि यतोनेयंजटाकिंतुवेणीकृतः अवेणीवेणीसंपद्यतेतथाकृतः कचानाकलापः तथागलेगरलंनैतदपितुइयंकस्तुरी एवंशि-
रसिनेयाशशिलेखाकिंतुकुसुमं तथाइयमंगेभूतिर्भस्मभवतिपरंतुप्रियविरहाज्जन्मयंस्वेवंभूतोधवलिमापाडिमेति अवज्योबहुव्रीहिव्यधिकारणोज-
न्माद्युत्तरपदइतिवामनसूत्राद्यधिकारणोपिबहुव्रीहिर्नदुष्टः कल्पितेति कुसुमशरेउत्प्रेक्षितेत्यर्थः निषेधमात्रेनैवेति निषेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादिति॥
भावः मेनेइत्यस्यसोद्भावनं तद्वाजतूपमाबोधकस्यवादेऽसत्वेपितदुपगमेरूपकस्याप्युपमात्वंस्यादितिस्पष्टमेव॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

कु० टी०
च०
१५

लेकापद्धतिरिति चेकोविद्युत्तत्तात्पर्यपद्धतिः चेकापद्धतिरितिलक्ष्यनिर्देशः वाक्यान्वयायोजनहेतुकः शं किततात्त्विकवस्तुनिषेधइतिलक्षणं अन्यस्य शंकातत्त्वम
न्यशंकायानिर्वृत्तनीयत्वेनेहेतुतयाव्यपदेशः संतापात्त्रातीतिवत् अत्रचशुद्धापद्धतिवारणायविशेषणममकिलश्रुतिमाहृतदर्थिकामित्यधिकताद्रूपरूप
कवारणायशंकितेति नचनेनेवशुद्धापद्धतिवारणाद्वाक्येत्यादिव्यर्थमितिवाच्यं कस्यवानभवेद्वाच्यः प्रियायासवणेधरे समुंगपद्माग्रासीवोरितापिमयाधुने
तिव्यत्तावतिप्रसंगवारकत्वेनतत्सार्थक्यात् यद्दृश्यति चेकापद्धतेरस्याश्चायंविशेषोयत्तस्यावचनस्यान्यथानयनेनापद्धवः अस्यामाकारस्यहेत्वतरव
र्णनेनपेनमिति तथ्यनिद्रवइति तात्त्विकनिषेधइत्यर्थः नूपुरमेजीरः मंजीरेनूपुरेऽल्लियामित्यमरः नर्मसखी क्रीडासखी अत्रकांतपरायाः प्रजल्पन्मत्यदे

चेकापद्धतिरन्यस्यशंकातस्तथ्यनिद्रवे प्रजल्पन्मत्यदेल्ग्नः कांतः किंनहिनूपुरः कस्यचित्कंचित्प्रतिरहस्योक्ताव
न्येनश्रुतायामुक्तेस्तात्पर्यातरवर्णनेनतथ्यनिद्रवेचेकापद्धतिः यथानायिकयाननर्मसखीप्रतिप्रजल्पन्मत्यदेल्ग्नइ
तिचनयकवृत्तंतेनिगद्यमानेतदाकर्ण्यकांतः किमिति शंकितवतीअन्याप्रतिनूपुरइतिनिद्रवः सीत्कारंशिक्षय
तिव्रणायधरंतनोतिरोमंच नागरिकः किमिलितोनहिनहिसखिहेमनःपवनः इदमर्थयोजनयातथ्यनिद्रवेउदाहरणं॥

लम्नइत्युक्तेनूपुरतात्पर्यकत्ववर्णनेनकांतत्वापद्धवोमुख्यः नूपुरमेदप्रतिपत्तिस्तुतदंगमितिबोधं सीत्कारमिति सीत्कारंतदनुकारिसुखध्वनिंशिक्षपतिअधरंअध
रोष्ठव्रणयतिव्रणोस्यास्तीतिव्रणीव्रणिनंकरेतीत्यर्थतत्करेतीतिणिच् तथारोमंचंतनोतिविस्तारयतीतिवाक्यत्रयंनागरिकाभिप्रायेणप्रियसखीप्रतिकयाप्यु
क्ते तदाकर्ण्यनागरिकः किमुमिलितइतिशंकितवतीमेन्याप्रतितच्छकानितृत्तयेनहीत्यादिनाहेमंतिकपवनपरत्ववर्णनेनतात्त्विकस्यनागरिकस्यापद्धवः सी
त्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्यनागरिकइवपवनेपिसत्वात् तदाह अर्थयोजनयेति विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः इदमि
त्युदाहरणमितिचजात्यभिप्रायेणैकवचनंहेमतशब्दात्तत्रभवइत्यर्थेसर्वत्राणवतलोपश्चेत्यणितलोपेचहेमनइतिरूपसिद्धिः प्रजल्पन्मित्युदाहरणेकस्यवाक्यस्यान्यथा

शब्दयोजनयेति अर्थभेदेपिशब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः पद्येइति क्रीडायाविटोभोक्ताकृष्णोवोयुष्मान्यातुरस्रत्वितिसंबंधः कीदृशइतिउत्त्वप्रवचः स्वप्नेउद्गतमुत्त्वप्रवच
नमर्थात्कृष्णस्यअनुभाष्यअनूद्यराधयानिर्भर्त्सितः सन्ततवचनंतत्परमेवव्यपदिशन्कथयन् इति किं हेपद्येमेवन्नयनेसततंस्मरामि नीलेभवत्याः कुंतलेके
शपाशेममभावांतः करणवृत्तिरूपः मुह्यतिमोहं प्राप्नोति ननुचित्तासंगोनिवर्तितोतत्राह किंकरेमिअकिंचित्करेस्मियतस्तेतवमहितैः पूज्यैः विभ्रमेचिंत्तासैः
क्रीतोस्मिमूलेनगृहीतोस्मीति किंकरेस्मीतिकचित्याठेयुक्ततरः तत्रचास्मीत्यहमर्थकमव्ययं अहं किं करेदासः क्रीतोस्मीत्यर्थः अधापरत्वेतुहेराधेइत्यर्थो
त्संबोधनेपद्यरूपेत्वनयनेस्मरामीतिविशेषः शेषपूर्ववत् अत्ररमासंबोधकस्तन्नयनस्मरणरूपोनवाक्यार्थोऽपितुत्वसंबोधकः पद्यरूपत्वनयनस्मर
णरूपइत्यपद्धवस्तत्परमेवतद्व्यपदिशन्नित्यनेनप्रकाश्यते नचात्रार्थस्मरमासाधारणत्वमपितुपद्येइतिलिङ्गवचनश्चिष्टशब्दयोजनेनेवेति विषयांतरे

शब्दयोजनयायथा पद्येत्वनयनेस्मरामिसततंभावोभवत्कुंतलेनीलेमुह्यतिकिंकरेमिमहितैः क्रीतोऽस्मितेविभ्रमैः इत्युत्त्वप्रवचोनिश
म्यसरुषाभिर्भर्त्सितोराधयाकृष्णस्तत्परमेवतद्व्यपदिशन्क्रीडाविटः पातुवः सर्वमिदंविषयांतरयोजनेउदाहरणं विषयेकेप्यवस्थाभेदेन
योजनेन वदंतीजारवृत्तांतपत्न्योधृतासखीधिया पतिबुध्वासखिततः प्रबुद्धास्मीत्यपूरयत् केतवापद्धतिर्यत्को व्याजाद्यैर्निद्रुतेः पदे
निर्यातिस्मरनाराचाः कांतादृक्पा तकेतवात् अत्रासत्यत्वाभिधायिनाकेतवपदेननेमेकांताकदाक्षाः किंतुस्मरनाराचाइत्यपद्धवः

ति निवृत्तविषयभिन्नेत्यर्थः अवस्थाजाग्रत्स्वप्नादिरूपावदंतीतिपत्न्योर्भर्त्सरिसखीधियासखिभ्रमेणजारवृत्तांतस्वकामुकवार्तावदंतीधृतीर्कचित्पतिबुध्वास
खीत्यादिकावशेषमपूरयत् पूरितवती सखीतिपुनःसंबोधनमप्रतार्थतासूचनाय ततः उक्तवृत्तांतानंतरं प्रबुद्धाजागरणवती अत्रनासौजाग्रदवस्थावृ
त्तांतः किंतुस्वाप्रिकइत्यवस्थाभेदयोजनयापद्धवः सखीत्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते केतवापद्धतिरितिलक्ष्यनिर्देशः व्याजाद्यैः पदेर्निद्रुतेर्न्यत्कोअ
भिव्यक्तोसत्यांकेतवापद्धतिरितिव्यवहर्तव्यमित्यर्थः केतवेनापद्धतिरितिव्युत्पत्तेः व्याजाद्यैरित्यनेनमिषकपटल्लल्लसकेतवादयोगृह्यते एवंचकेतवा
दिपदव्यग्यापद्धतित्वलक्षणंबोधं नाराचाबाणाः दृक्याताः कदाक्षाः अपद्धवः निषेधः प्रतीयतइति असत्यत्वस्यविषयबाधाधीनत्वादितिभावः॥

॥ अत्रकांतपरायाः प्रजल्पन्मत्यदे ॥

अत्रेति आसामध्येयाप्रथमावस्तुत्प्रेक्षासैवस्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः विसृत्वरस्येतिप्रसरणशीलस्येत्यर्थः तमसइति संभावेनेत्यनेनान्वेतिषष्ठर्थोविषयता तमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदान्प्रसरणशीलत्वस्य संग्रहः प्रियैः पतिभिर्विघटितावियुक्ताः व्यापनस्येतिषष्ठतस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः एवमग्रेतनस्यतमसइत्यस्यापि अनुपादानादिति विषयिवाचकाभ्यांलिपतिवर्षतिभ्यामन्येनानुपदानादित्यर्थः यथाश्रुतेताभ्यामेवसाध्यवसानलक्षणयोपादानादसंग

तेः उक्तविषयमेवेति सकृदुच्यते। यं लिपतिवर्षति। यं शक्त्यालेपनवर्षणयोः साध्यवसानलक्षणया च साधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपरथापनस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनासंभवादित्याशयः स्मृतेः निरुक्तस्मृतेः उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयतया अन्यत्र उत्प्रेक्षायां अन्यसंभवादिति निराकाङ्क्षतादिति भावः ॥

अतएव आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेव क्वचिदतएवेत्युत्तरं अयमेवव्याख्यानग्रंथः प्रमादलिखितो दृश्यते न्यग्भूतेति गुणभूतइत्यर्थः॥ स्वक्रियेति क्रियाप्रतिसाधनत्वेनान्वितइत्यर्थः व्यपक्षितुं आकांक्षितुं नालंनसमर्थः तथाचनिरुक्ताक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयोनसंभवतीतिभावः एतेनतमसिलेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमयास्तं तस्यापिकर्तृविशेषणत्वात् विवक्षितविवेकेनलेपनस्येवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च एवंचप्रधानभूतलेपनक्रियागोचराभावनेवनिगीर्णव्यापनविषयेतिसिद्धे नचयुगपद्विद्वयविरोधः शक्यः तदनभ्युपगमात्॥९॥ केचिदिति॥ तमइतिचास्वासोद्भावनं तद्दीजंतुतेमानभसोः कर्तृत्वेनविषयत्वेनचवारद्वयमन्वयकेशः तथाधर्म्युत्प्रेक्षासाधर्मप्रयुक्ता धर्मात्प्रेक्षातुतत्सहचरितधर्मसंबंधप्रयुक्तेति लक्षणाननुगमः नचतन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतकेचित्तु तमेानभसोर्विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मात्प्रेक्षेत्याहुः तन्मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायोधर्म्युत्प्रेक्षाधर्मात्प्रेक्षाचेत्येवंद्वैविध्यं द्रष्टव्यं चरणयोः स्वतः सिद्धास्तिमनिवस्तुतोविक्षेपणं नहेतुरिति अहेतोस्तस्यहेतुत्वेनसंभावनाहेतूत्प्रेक्षाविक्षेपणस्यविषयस्यसत्वात्सिद्धविषयाचंद्रपद्मविरोधेस्वाभाविकेनायिकावदनकांतिप्रेक्षणहेतुरितितत्रतद्देतुत्वसंभावनाहेतूत्प्रेक्षावस्तुतत्तद्विद्यायाअभावादसिद्धविषयामध्यः स्वयमेवकुचोधारितिनतुकनकदामबंधत्वेनाध्यवसितायावलित्रयशालितायाबलादितेमध्यकटककुचधृतस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षासिद्धविषयापामोत्प्रेक्षा जलजस्यजलावस्थितिरुदवासुतपक्षेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्नफलमिति तस्यागगनकुसुमायमानायास्तत्फलत्वेनात्प्रेक्षणात् असिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा अनेनैवक्रमेणोदाहरणोत्तराणि॥३॥ एतेनधर्मनिवेशान्नाननुगमइतिवाच्यं सर्वत्रसादृश्यनिमित्तायाएवोत्प्रेक्षायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति हेतुत्वेनेति हेतुरूपात्तयेत्यर्थः हेतुत्वसंभावना हेतुरूपतासंभावना फलत्वेनफलरूपतया एवमप्येवोध्यं अथोदाहृतास्तप्रेक्षासुबोधः प्रकारः प्रदर्श्यते तत्रधूमस्तोममित्यादौकोकांगनाविरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषयासंभावेतिबोधः नामार्थयोरभेदान्वयात् एवंमुखचंद्रमन्यइत्यादावपि नूनंमुखचंद्रइत्यादौतुचंद्रप्रकारकसंभावनाविषयासुखमितिबोधः सुखविषयाचंद्रप्रकारिकाचसंभावनातादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभवात् चमत्कारप्रयोजकस्यसंसर्गांतरस्याभावाच्च नचैवंचंद्रोपसर्जनत्वात् एवंध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेपि॥

कु.टी.
चं.
१८

बोधं लिप्यतीति तन्नुक्तविषयो त्रेक्षोदाहरणे तु लिपतिना साध्यवसानलक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारणेन सांद्रमलिनीकारकत्वादिनारूपेणोपस्थापिते तमे
व्यापने लेपनसंभावना न्वयात् सांद्रमलिनीकारकतमः कर्तृकांगकर्मकलेपनप्रकारकसंभावनाविषय इति बोधः व्यंजनयोपस्थिते व्यापने तादृशसंभावना न्वय इ
ति प्रतीकृतः एवं वर्षतीत्यादावपि बोधं विक्षेपणात् ध्रुवमित्यादि हेतु त्रेक्षोदाहरणे हेतुः पंचमर्थः तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रय
त्वत्वं नुरक्तत्वविशिष्टतत्प्रकारता संबंधेन संभावनाया तस्याश्वविषयतया चरणयोरन्वयः तथा च भूम्यधिकारकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरत्तप्रकारकसंभा
वनविषयवैध्री इति बोधः न च तादात्म्यसंबंधेन हेतुविधेयकत्वाभावात् नैयं हेतु त्रेक्षास्यात्किंतु तादात्म्येन तथा विधत्तस्वरूपो त्रेक्षेवेति वाच्यं विवक्षितविवे
केन विक्षेपणे हेतुभेदस्या त्रेक्षणीयतया विक्षेपणप्रतिविशेष्यभूतस्यापि हेतौ विधेयत्वापगमात् सुखचंद्र इत्यादिरूपक इवानुयोगित्वमुखाभेदस्य विक्षेपण
संसर्गत्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेतुभेदभानसंभवात् हेतुविशिष्टस्वरूपो त्रेक्षाया सुखतः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतु त्रेक्षात्वेनैव व्यपदेशः
यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र सुखतादधिविशिष्टहोमप्रतीतावपि विवक्षितवि
वेकेन होमोदधिविधित्वव्यपदेश इति बोधः न च स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन वा हेतुरूपधर्मो त्रेक्षेवरक्तादौ स्वीक्रियतां कृतमीदृशक
ल्पनाज्ज्ञेनेति वाच्यं धर्मो त्रेक्षो गीकारे दूषणस्य प्रागेवावेदितत्वात् अतएव हर्षाल्लग्नमन्ये ललिततनुतेयादयोः पद्मलक्ष्मीरिति हेतु त्रेक्षासुदाहृतवतः
प्रकाशकृतापितत्र हर्षहेतुकलग्नतादात्म्यसंभावनामेव स्वाभावाविकैलगनेऽभिमतं असदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे विषये यथोक्तहर्षहेतुकलग्नतादा
त्म्यसंभावनामुचितलग्नस्य धर्म्युपसर्जनत्वेन संभावनायामन्वयायोगादिति ध्येयं एवं तन्मुखाभेदस्यैतस्य विषयहेतु त्रेक्षाया अपि बोधं विषयसिद्धत्वासिद्धत्वा
भ्यां बोधे विशेषाभावात् मध्यः किमित्यादि फलो त्रेक्षास्थले फलं चतुर्थर्थः तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पूर्ववत् फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गणवद्भूततद्वा
किण्ठते नैव बद्धे वा न्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामध्यविषयतया एवं च कुचधारणाभिन्नफलककनकदामकरणकवद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयो मध्य इति
बोधः एवं प्रायो ज्ञमित्यादावपि फलं तु मुनोर्थ इति पूर्ववदेव बोधः फलो त्रेक्षात्वेनोपदर्शितरीत्योपपादनीयमिति बहुवक्तव्येपि विस्तरभयादुपरम्यते ॥ ॥

बालेंदुवक्राणीति न विद्यते विकासो येषां तान्यविकासानितेषां भावात् विकास एहितत्वाद्देतोः बालेंदुवत् द्वितीयो चंद्रवत् वक्राणितथातिशयेन लोहितानि आरक्तानि प
लाशानि पलाशकुसुमानि वसंते न नायकेन समागतानां वनस्थलीनां मंगलानां सद्यस्तत्कालसंभूतानि नखक्षतानीव बभुः शुश्रुभिरित्यन्वयः पूर्वति धूमलोममित्यत्रेत्यर्थः

बालेंदुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि सद्यो वसंते न समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनां अत्र पलाशकुसुमानां वक्रत्वलो
हितत्वनसंबंधेन निमित्तेन सद्यः कृतनखक्षततादात्म्यसंभावना उक्तविषयास्वरूपो त्रेक्षा पूर्वोदाहरणे निमित्तभूतधर्मसंबंधो गम्यः इह नूपात इति भे
दः न च विवशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसिद्धतरत्वादुपमेवास्तु लिप्यतीवेत्युदाहरणे लेपनकर्तृरूपमाने त्वार्हस्य क्रियापसर्जनत्ववदिह नखक्षतानां
मन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् उच्यते उपमाया यत्र कंचित्स्थितेऽपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधि
त्वस्य विशेषणस्यानपेक्षितत्वादिह तदुपादानं पलाशकुसुमानां नखक्षततादात्म्यसंभावनायामिव शब्दमवस्थापयति तथा एव तद्विशेषणसाफ
ल्यात् अस्ति च संभावनायामिव शब्दः दूरे तिष्ठन् देवदत्त इवाभातीति ॥ पि नष्टी वतरंगग्रेः समुद्रः फेनचंदनं तदादाय कोरेर्दि लिप्यतीव दिगंगनाः अत्र
तरंगग्रेः फेनचंदनस्य प्रेरणपेषणतयो त्रेक्ष्यते समुद्रादुत्थितस्य चंद्रस्य प्रथमं समुद्रप्रे प्रसृतानां कारणे दिक्षु व्यापनं च समुद्रापांत फेनचंदनकृतले
पनत्वेनो त्रेक्ष्यते उभयत्र क्रमेण समुद्रप्रांतगतं फेनचंदनपुंजी भवनं दिशां धवली कारणं च निमित्तमिति फेनचंदनप्रेरणकिरणव्यापनयोर्विषययो
रनुपात्तादातुक्तविषये स्वरूपो त्रेक्षे एयां तपातयोः समुद्रचंद्रयोरेव तत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मो त्रेक्षेति मतं तेषामते पूर्वोदाहरणे धर्मिणि धा
र्म्यतरादात्तेया त्रेक्षा इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गो त्रेक्षेति भेदो वगतव्यः ॥

॥ ननु लोके संभावनायामिव शब्देन दृष्ट इत्यत आह अस्ति चेति पि नष्टीवेति समुद्रसुरं
गाणे मग्नभागेः फेनरूपं चंदनं पि नष्टी वडं दुस्त फेनचंदनमादाय कोरेः किरणैर्दिक्षु रूपा अंगनाः लिप्यतीव अनुलिप्यतीवेत्यर्थः समुद्रापांतोति समुद्रस्योपांतोति तथैव फेनचंद
नं तत्कृतं यत्तासां दिशालेपनं तत्वेनेत्यर्थः उभयत्र उभयोस्त्रेक्षयोः येषां अलंकारसर्वस्वकारादीनां ॥

कु.टी.
चं.
१९

रात्रावितिप्रक्रांतः प्रभुर्भूतिभूमौ रात्रौ रेखावाद्धेतोरिव दिवा चंद्रो भावाद्धेतोरिव सततं निरंतरमुदिते प्रतापयशसी सृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः रक्तावित्युदाहरणे भावरूपो हेतुः
हत्वभावरूप इति भेदः ॥ विवस्वतोति विवस्वतासूर्येण स्वस्येण सहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्राः मिश्रिताः जनानां नेत्रापरनामधेया गावोपि अनायिषते वनीता इव यथा गोपालेन
प्राकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्त्रीया गावो नीयंते तथा गोपदवा च त्वसा जालेन मिश्रिता विवस्वतापि नीता इवेत्यर्थः स्वलुसंभावनायां तेन नयने हेतुना इदमाध्यनत्वं धकारैरित्यन्व
यः गोः सर्गचवली वेदरेखोचकुलिशेषु मानस्त्रीसौभेयीदृक्बाणदिग्वाभूषणभूषणैवेति मेदिनी अत्र चानायिषते वेति विषये त्रैक्ष्णपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति
पूर्वस्मादेव एवं पूर्वत्र रक्षयेति गुणरूपो हेतुः इति हतुक्रिया रूप इत्यपि द्रष्टव्यं अत्र चोत्प्रेक्षाद्वयसत्वेपि हेतुत्वे त्रैक्ष्णयाः प्राधान्यात् तत्वेनैव व्यपदेशेन तु स्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन
रात्रौ रेवेर्दिवा चंद्रो भावादिवसः प्रभुः भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोदिते रात्रौ रेवेर्दिवा चंद्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशसोः सर्गेन हेतुः इति तस्य तदे
तुत्वसंभावना सिद्धविषया हेतुत्वे त्रैक्ष्णा ॥ विवस्वतानायिषते वमिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानां गावोपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमाध्यनत्वं स्वलुनां ध
कारैः अत्र विवस्वताकृतं स्वकिरणैः सह जनलोचनानां नयनमसदेव रात्रावाध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति असिद्धविषया हेतुत्वे त्रैक्ष्णा ॥ पूरं विधुर्व
द्वयितुं पयोधेः शंकेयमेणा कमणिं कियंति पयोसिद्धो ग्धिप्रियविप्रयोगे सशकको कीनयने कियंति अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य हृणं सदेव तदा तेन क
तस्य चंद्रकांतद्रावणस्य कोकांगनाबाष्पस्त्रावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानां निववाह
नाना उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे एविरुत्तरस्य अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति असिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ॥
तस्यां गत्वा त एव मन्यत्रापि बोध्यं ॥ पूरमिति अयं विधुश्चंद्रः पयोधेः पूरं वर्द्धयितुं एणां कमणिं चंद्रकांतं कियंति लोकोत्तया अपरिमितानि पयोसिद्धो ग्धिप्रियं शंकेतथा प्रियैः पति
मिर्विप्रयोगे विद्योगे सति सशकानां कोकांगनानां नयने कर्मभूते कियंति पयोसिद्धो ग्धिप्रियं शंकेतथा प्रियैः पति ॥ एवं नयने इत्यत्रापि मध्यः किं
मित्यत्रैकस्य बद्धत्वस्य फलत्वेन कुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावणस्त्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन पूरवर्धनस्य तदिति भेदः ग्रहणं वर्द्धनं तदा वर्द्धनकाले तेन चंद्रेण रथस्थितानां मिति
रविः रथे स्थितानां नियुक्तानां वाहनानां अश्वानां परिवर्तनाय वतुरगोत्तमानां उत्पत्तिभूमौ तुरगादिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः प्रायोऽत्र मित्यत्रैकस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्ष

नन्वलेकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जात्यादिभेदानामुक्तत्वात् कुतस्तेन प्रदर्शिता इत्याशंक्याह एता एवेति उक्तभेदा एवेत्यर्थः उत्प्रेक्षा इत्यनेन तं च मतकारविशेष
प्रयोजिका इति शेषः तथा च जात्यादिभेदानां च मतकारविशेषानां धायकत्वात् प्रदर्शनमिति भावः इत्युत्प्रेक्षेति इत्यनेनोत्प्रेक्षावाधकत्वेनैत्यर्थः त्वत्कीर्तिरिति अत्रा
नुपात्तस्वर्गमनविषया स्वर्गगा प्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा विशेषणी भूतभ्रमणश्रोतत्वरूपहेतुत्वे त्रैक्ष्णावाप्रतीयत इति बोध्यं ॥ इति श्रीमततत्सदुपाख्ये वेद्यनाथक
तायामलेकारचंद्रिकायां श्रीमत्कुवलयानंदीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणं ॥ अतिशयोक्तिरिति रूपकातिशयोक्तिरिति ॥ ग्रहणं उपस्थापनं विषयिरूपतये
ति विषयिणोरूपमस्य तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः रूपं चाभेदताद्रूपान्यतरत् तस्मिन्सतीति सप्तमीसमर्थान्तसिद्धिमिप्रयोगेण एवं चानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनि

एता एवोत्प्रेक्षाः मन्येशंकेध्रवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षान्यज्यते शब्देऽपि तादृश इत्युत्प्रेक्षा व्यंजकत्वेन परिगणितानां शब्दाः
नाप्रयोगे वाच्याः तेषामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षायथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रोतविशेषस्वर्गनिस्सर्गारूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीयाध्यवसानतः पश्यनीत्
लोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताः शराः ॥ विषयस्य स्वशब्देनोत्प्रेक्षेण विना विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगारणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयि
रूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिः यथानीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनेयाः कटाक्षाणां च ग्रहणपूर्वकं तद्रूपताध्य

अयं विषयः भूतविषयभेदताद्रूपान्यतरत् रूपकातिशयोक्तिरिति लक्षणं बोध्यं अत्र रूपकवारणायानुपात्तेति अयमेव च रूपकादस्यां विशेषोऽतिशय इत्युच्यते अत्रा
तिवाणायोहार्येति त्रैक्ष्णावाणायनिश्चयेति नीलोत्पलेति अत्र नीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणया शक्यलक्ष्योभयात्प्रागतकातिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थिते कामिनी
नयने शक्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः शक्त्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतयोरिव शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरेकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेना
न्वयांगीकारे बाधकाभावात् एवं च नीलोत्पलाभिन्नकातिविशेषवद्द्वंद्वद्विबोधादियमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते न चैवं सति रूपकादवलक्षणमिति वाच्यं रूपकवि
षयिभेदव्याप्यविषयतावच्छेदकस्य भानेनैव लक्षणस्य स्फुटत्वात् यदा त्वभेदभानेन तात्पर्यं किंतु भेदभानेन तदा कातिविशेषादिरूपताद्रूपस्यैव बोधात्ताद्रूपान्तिशयोक्ति

कु.टी
चं.
२९

मुक्तेति तान्यनुभवेकवेद्यानि इमानि वस्तुनिते इमे जनाः विकल्पयन्ति सदसद्देति विकल्पविषयाणि कुर्वन्ति येषां जनानां सा प्रज्ञा ता सुंदरी दृश्ये लोचनमोर्गेनालीत्य-
न्वयः तादृशसुंदरीदर्शनशालिनस्तु विकल्पयन्तीति भावः तानि कानि वस्तुनिते तत्राह मुक्तामोक्तिको विद्रुमप्रवालं चोतरा अनयोर्मध्ये मधुरसः अंतरांतरेण युक्ते इति
द्वितीया पुष्पपरिकेवलं धूर्वहं भारवाहकं न तु मधुरसयुक्तं तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खलु निश्चितं प्रालेयद्युतिमंडले चंद्रमंडले एका सिका एका सिन्ना सिका अव-
स्थितिः एकाधिकरण्यमित्यर्थः न त्वर्णवैसमुद्रे तच्च चंद्रमंडले च शंखस्य मूर्ध्नि मस्तके उदंचति उदंच्ये प्राप्नोति न पुनः पूर्वाचलस्योदयगिरौ रभ्यंतरे उदंचति अ-

मुक्ताविद्रुममंतरामधुरसः पुष्पपरिधूर्वहं प्रालेयद्युतिमंडले खलु तयोरेका सिकानां णवे तच्चोदंचति शंखस्य मूर्ध्नि न पुनः पूर्वा-
चलाभ्यंतरे तानीमानि विकल्पयन्ति त इमे येषां न सादृक्पथे अत्राधरस एव मधुरस इत्याद्युतिशयोक्तिः पुष्परसो मधुरसो न-
भवतीत्यपङ्कतिगर्भा अलेकारसर्वस्वकृता स्वरूपोत्प्रेक्षायां सायद्भवत्वमुदाहृतं गतासुतीरंति मिचद्वेनेन संसंभ्रमं पौरविला-
सिनीषु यत्रोत्सवस्तेन तत्तिलेन मुक्तादृहा संवविभाति शिप्रा ततस्त्वित्यानेन भेदः एतत्तु शुद्धापङ्कतिगर्भं यत्र फेनतत्तिलमप-
ङ्कतं तत्रैवाहृहा संवोत्प्रेक्षणादि हतुपर्यस्तापङ्कतिगर्भत्वमिदं मंडलादावपङ्कतस्यामृतादेः सूक्त्यादिषु निवेशनात् इदंच प-
र्यस्तापङ्कतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति ॥ तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा ॥ ० ॥ श्रीरामचन्द्राय नमो नमः ॥ ० ॥ ॥ ॥

त्रमुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमंडलशंखशब्दैः क्रमेण दत्ता धरतन्माधुर्यमुखकंठानि गीर्णाः पूर्वोदाहरणे भ्रातृत्वोत्तया स्पष्टोपद्रवः इह तु परं धूर्वहमित्यु-
क्त्या गूढ इति भेदः प्रालेयं मिहिकाचेत्यमरः गतास्त्विति पुरे भवाः पौर्यस्तासु विलासिनीषु तिमीनां मत्स्यानां संघट्टनेन संसंभ्रमं संभयतीरं प्रतिगता सुसुतीषु य-
त्र न गयो शिप्रा नदी उल्लसंतीनां फेनततीनां विलेन मुक्तः कृतः अहृहासः उद्धतहास्यं यथा तथा भूते वविभातीत्यन्वयः इतीति इत्यत्रेत्यर्थः इदं मंडलादा-
वित्यादिपदात्पुष्परसादिपरिग्रहः सूक्त्यादिषु निवेशनात् अत्राधरमाधुर्यपरिग्रहः निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् ॥ ॥ ॥

जाने इति दमयंती वर्णयतो नलस्योक्तिः अतिशयिता द्वागा ह्यो हित्यादि दमधरस्वरूपमेव विंदमिति जानेन तु विंदफलमित्येव कारणार्थः विंदस्य विंदफल-
स्यातोऽस्मादोष्ठादधरत्वेन निष्कृष्टत्वे व्यक्तं स्फुटं कथं तर्हि विपरीतालोके प्रसिद्धिस्तत्राह द्वयोर्नयोर्विशेषस्य तारतम्यस्यावगमे बोधेऽक्षमाणमसमर्थानां ज-
नानां नास्ति भ्रमो विपर्ययोऽसंभ्रम इति अन्यत्रेति संसंभ्रमं केनेनापरपर्याययोगानयने इत्यर्थः निवेशितं उत्प्रेक्षितं रवीति रविणा संतप्तगजः तस्यैव गृह्यान् प-
क्ष्यान् धूनि नितियावत् ध्रुवं प्रायो बाधितुं सरः प्रविशति न तु स्नातुं स्नार्थं हियस्माद्गजस्य स्नानं निष्फलं निः प्रयोजनमित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्तपेति अतिशयो-

जानेति रागादिदमेव विंदं विंदस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वं द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणानां नास्ति भ्रमो भूदनुयोजनानां अत्र प्रसिद्धफलो-
विंदतामपङ्कत्यातिरागेण निमित्तेन दमयंत्यधरेतदुत्प्रेक्षापर्यस्तापङ्कतिगर्भा हेतुत्प्रेक्षायां तद्गर्भत्वं प्राक्लिखितं हेतुत्प्रेक्षादा-
हारेण एव दृश्यते तत्र चोदंचकारेणोध्यं हेतुत्वमपङ्कत्यान्यत्र तन्निवेशितं फलोत्प्रेक्षायां यथा रवितप्तगजः पश्चान्तद्गृह्यान् बाधितुं ध्र-
वं सरोविशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलं अत्र गजस्य सरः प्रवेशं प्राप्ते फले स्नाने फलत्वमपङ्कत्यपङ्कतबाधने तन्निवेशितं अ-
लमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनं अन्यदेवास्संगाभीर्यमन्यद्वैर्यमहीपतेः ॥
अत्र लोकाप्रसिद्धगंभीर्याद्यभेदेऽपि भेदो वर्णनः यथावा अन्यैरूपसंपत्तिरन्यो वैदग्ध्यधोणी नैवानलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी वि-

क्तेः सापङ्कतत्वकथनप्रसंगादलंकारसर्वस्वकृत्तं स्वरूपोत्प्रेक्षायां शुद्धापङ्कतिगर्भत्वं दर्शितं तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधा स्वरूपोत्प्रेक्षासु पर्यस्तापङ्कतिगर्भत्वमि-
त्यर्थः भेदकेति तस्यैव तज्जातीयस्यैव अन्यत्ववर्णने तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णनं तच्चाहार्यबोध्यं एवमप्येति तेन भ्रांतो नातिव्याप्तिः इदंच लोकोत्तरत्वप्रतिपा-
दार्थं अन्यदेवेति अस्य महीपतेर्गंभीर्यं अन्यदेव प्रसिद्धगंभीर्यं भिन्नमेवेत्यर्थः अन्येयमिति रूपसौंदर्यवैदग्ध्यं चातुर्यधोराणी परिपाटी एषानलिनपत्राक्षी-
विधेः साधारणी सृष्टिः नैवेत्यन्वयः अत्रोत्तरार्धेन भ्रमं न्याऽन्यत्ववर्णनं विशेषः ॥ ॥ ॥

संबंधेति अयोगे असंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णनं संबंधाभेदमिन्नत्वे सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितो ग्राह्यः तेन रूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याधिः सोधेति सोधो
मृगजसंनमित्यमरः नन्वेवमुपशंतीवेदुसंउलमितीवपदप्रयोगे उल्लेखाप्रतीतेस्तदप्रयोगे गम्यात्वेक्षात्वमुचित इवादि सत्त्वेयावाच्योत्प्रेक्षासंवेवाद्यभावे गम्यात्वे
क्षेति नियमात् अन्यथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्तेत्यादिपूर्वोदाहृते पदेपि गम्यात्वेक्षानस्याद्विशेषाभावादिति चेत् मेव उपदर्शितनियमस्यालंकारोतरविषय एवाभ्युपगमा
त अन्यथानूनमुखे चंद्रद्वयादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्यात्वेक्षायतेः एवं च प्रकृते संबंधे संबंधवर्णनरूपातिशयोक्त्यलंकारविषयेन गम्यात्वेक्षा वसरः त्वत्कीर्तिरित्युद
हरणे तु भ्रमणश्रान्तत्वरूपहेत्वंगम्यात्वेक्षाभिप्रेताननुस्वर्गगाप्रवेशांशइतिसंभववदात असंदिग्धमुदाहरणांतरमाह यथावेति कतिपयेति वीरुद्रदेवार्थे च
संबंधातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं सोधयाणिपुरस्यास्पष्टश्रुतिविधुमंडलं यथावा कतिपयदिवसैः क्षयंप्रयायात्कनकगिरिः कृत
वासरावसानः इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीरुद्रदेवे अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहो मेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसं
तोषासंबंधे पितृसंबंधवर्णितः योगेप्ययोगीः संबंधातिशयोक्तिरित्येते त्वमिदातपि जेद्रुस्वर्दुमान्नाद्रियामहे अत्र स्वर्दुमेघादरसंबंधे पितृदसं
बंधवर्णितइति असंबंधातिशयोक्तिः यथावा अनयोरनवद्योगिस्तनयोर्युग्ममाणयोः अवकाशानपर्याप्तवबाहुलतांते अक्रमातिशयोक्तिः
स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः आलिंगितिसमं देवज्यांशश्च पराश्रिते अत्र मोक्षायदाश्रयसंधाने तदानीमेव शत्रवः क्षितौ पतेतीति हेतुकार्ययोः सहत्ववर्णिते
वेवितरणशालिनिदानशालिनि सति चक्रवाकी इति मुदं संतोषमुपयाति प्राप्नोति इति किंकर्तव्यासास्यावसानेनाशयेन सः कनकगिरिः सुमेरुः कतिपयेत्येव दिवसे क्षयंप्र
यायादिति संभावनायां लिङ् योगेपीति योगे सत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः स्वर्गस्थाद्रुमाः कल्पवृक्षादयः स्वर्दुमेघादिविषयसंप्रसी स्वर्दुमेघविषयेय आदरस्तस्य संबंधेपि अ
र्थार्थेषु यद्वा अर्थेषु स्वर्दुमेघविषयादासंबंधाभावप्रतीतो तस्मान्नविति वेद्यतया स्वर्दुमेघादिविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमेव साधु अनयोरिति अनवद्यानिनि
र्दृष्टान्यगानियस्यास्तथाभूते इति संबोधनम् जुंभमाणयोर्वर्द्धमानयोरनयोस्तनयोस्तवबाहुलतयोर्लोमध्यपर्याप्तः अवकाशानालीत्यन्वयः अत्र बाहुलतयोर्लोमस्तनय
योप्रावकाशसंबंधे पितृदसंबंधउक्तः अक्रमेति क्रमः यो र्दपयंतदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्यातिरित्यर्थः सहत्वे समकालत्वे आलिंगितिसमं युगपत् ज्योमोवीए

संवेदयं प्र
संवेदयं प्र
संवेदयं प्र

मुच्यतीति हंमीरखीरखदे कोशविधानं मुच्यतीति अणिवर्गः समूहेपि कोशभांडारं मुच्यति तथा खड्गे प्रकंपमुल्लासने भजति सति सः प्रकंपकंपभजति एवं
खड्गे क्षमाक्षान्तित्यजति सति सापि क्षमापृथ्वीत्यजतीत्यर्थः कोशाखी कुञ्जलेखदेपि धानेऽर्थोद्यदिव्ययोरित्यमरः अत्र शत्रुप्रत्यये भंग्यायोमपद्यवर्णनं विशेषः धन
गृहीत धनसंबंधिगृहेत्यर्थः चपलति हेतोः प्रसक्तिज्ञानंतज्जन्ये कार्यसतीत्यर्थः यस्यामीति उदिते उक्ते प्रियेणेति शेषः तन्माकुर्मिका अंगुलीयकं वलयः कंकणमभ
वदित्यर्थः कुर्मिकात्वे गुलीयेस्याद्वस्त्रभंगतरंगयोरिति विश्वः कार्यमुखेनेति अंगुलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः आदातुमिति सहजोक्तुमा
यवत्याः विरहदशायां तदतिशयवर्णनमिदं हेतुतेखेदे आदातुं गृहीतुं सकृदे कवारमपि कुसुमे ईक्षिते सति अधीरदृशः हस्ताग्रमालोहितं भवतीति शेषः अपि नाकिमु
यथावा मुच्यतीति मुच्यतीति कोशभजति च भजति प्रकंपमणिवर्गः हंमीरखीरखदेत्यजति त्यजति क्षमामाशु अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकाल एव रिपूणां धनगृह
त्यागादिवर्णितः चपलातिशयोक्तिस्तु कार्यहेतुप्रसक्तिजे यास्यामीत्युदिते तन्मावल्लयो भवदुर्मिका अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिका
र्यं कार्यमुखेन दर्शिते यथावा आदातुं सकृदीक्षितेपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितं लाक्षां जनवार्तयापि सहस्रारक्तं तलं पादयोः अंगानामनुलेपनसं
रणमप्यत्यंतखेदावहं हंताधीरदृशः किमन्यदलकामोदोपि भाणयते यामिनयामीति धवेवदति पुरस्तात्क्षणेन तन्वग्याः गलितानि पुरेवल्लयान्यप
रणितथैव दलितानि अत्यंततिशयोक्तिस्तु योर्वाप्यव्यतिक्रमे अग्रेमानोगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥ ५ ॥ गृहीते इति गम्यते लाक्षयाय तं जनंतद
र्तयापि सहसा अकस्मात्पादयोस्तलं क्लंभवति किमु जनेनेति पूर्ववत् एवमंगानांचंदनादिनायदनुलेपनंतस्मरणमपि अत्यंतखेदकारं किमु तानुलेपनं किमन्य
तं वाच्यमिति शेषः अलकानामगुरुधूपाद्यामीदोपि भाणयते भारइवाचरतीत्यर्थः कर्तारिक्पड् अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रेलोहित्यादिरूपकार्योत्प
त्तेः साक्षादेव वर्णनं न तु कार्यमुखेनेति पूर्वस्माद्देहेतुकार्ययोर्विहेतुप्रसक्ति कार्ययोरपि समकालत्वं संभवतीति सूचयितुं उदाहरणांतरमाह यामीति धवेदयिते यामिन
यामीति वदति सति तस्मिन्नेतत्कालमेव तन्वग्याः पुरेवल्लयानि अग्रिमकंकणानि पुरः प्रथमंगलितानि अपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि भगानीत्यन्वयः पुरेप्रे
प्रथमे च सादिति विश्वः अत्र वदति गलितानीति शत्रुप्रत्ययेन समकालतावगतिः अयतेति अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते तयोर्वाप्येति कचित्पाठः साधुरेव व्यतिक्रमाऽत्र

अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिका
अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिका
अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिका

कु.टी.
च.
२३

कवीन्द्राणामिति कविश्रेष्ठानामंगणसंबन्धिन्योभूमयः प्रथमतरेवप्रथममेव चलतांचपलानांभृगाणांभ्रमणामासंगेनाकुलानांकरिणानदजलस्यामोदेनपरिमलेनम
धुरारमणीयाआसन्अभवन् पश्चादनंतरंतेषांकवीनामुपरिरुद्रसंज्ञकस्वनृपतेः अमीदृश्यमानाः कटाक्षाः पतिताः कीदृशाः क्षीरमुदकंयस्यतथाभूतस्यक्षीरणवस्यप्रसरं
तीनामुह्वीचीनांहृत्तरंगाणांसहचरास्तत्सदृशा इत्यर्थः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः अत्रयथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेननृपतिप्रसादरूपहेतुकथनपूर्वस्मा
द्विशेषः एताः अव्यवहितोक्ताः अथोक्तेषुप्रभेदेषुअनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोगइतिचेत् अत्राहुः तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेवसवानुगत
मतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तंतेवचसामान्यलक्षणमिति नव्यास्तुनिगीर्वाणवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदानंतरंत्वनुगतरूपाभावादलंकारंतमेवनवान्यत्वादिप्रभेदेषु
अन्यत्वादिभिरभेदादीनांनिगरणसंभवतीतिवाच्यं अन्यत्वादिभिरभेदवस्तुप्रतीतेरेवचमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यगीकारेऽनुभवासंगतेः अन्य
तमत्वतुनालंकारविभाजकोपाधितोभजते चमत्कारप्रयोजकत्वादिति वदन्ति वस्तुतस्तुरूपकभिन्नत्वेमतिचमत्कृतिजनकाहार्याण्येपिअयविषयत्वमेवातिशयोक्तिरिति

यथावा कवीन्द्राणामासन्प्रथमतरेवंगणभुवश्चलङ्गासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः अमीयश्चात्तेषामुपरिपतिताहृद्रूप तेः कटाक्षाक्षीरेदप्र
सरदुरुह्वीचीसहचराः एतास्तिस्त्रोपतिशयोक्तयः कार्यशेषप्रत्यायनार्थाः ॥ ५ ॥ अन्यलक्षणं रूपकवारणायसत्यंतं भ्रान्तिवारणायार्ह्येति उत्प्रेक्षानिरासायनि
श्रयेति रूपकातिशयोक्तावभेदस्यद्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्यतृतीयेसंबन्धस्यचतुर्थेअसंबन्धस्यपंचमेसहत्वस्यषष्ठेहेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्यसप्तमेपूर्वापरत्वयोश्चतथाविधा
रोपविषयत्वसत्वात्सर्वत्रलक्षणसमन्वयः न केवविधारेपस्यरूपकत्वभावोक्तिभिन्नेषुप्रायशः सर्वालंकारेषुसत्वादितिप्रसंगइतिवाच्यं इष्टापत्तेः अलंका
रंतराणांचमत्कारेप्रधानतयातदंगत्वेनावस्थिताया अतिशयोक्तेरप्राधान्येनव्यपदेशानर्हत्वात् प्राधान्येनव्यपदेशाभवंतीतिन्यायात् अलंकारंतराणामेवप्र
धानत्वेनव्यपदेशार्हत्वात् अतएवकाव्यप्रकाशकृताविशेषालंकारप्रसंगेऽभिहितं सर्वत्रैवंविधेविषयेऽतिशयोक्तिरेवप्राणत्वेनावतिष्ठते तांविनाप्रायेणालंकार
त्वाभावात् अतएवोक्तं सैषासर्वत्रवक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते यत्नोऽस्याकविभिः कार्यः कोलंकारेनयाविनेति दंडिनाप्युक्तं अलंकारंतराणामप्येकमाहुः य
यं वागीशसहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति ॥ इति श्रीमतस्सुदुपारव्यवेचनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायां श्रीमदंगनाध्वरींद्रस्तुश्रीमदप्यदीक्षितकृतकुवलय

तुल्ययोगितांलक्षयति वर्णनानामिति वर्ण्यत्वेनप्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषां अप्रस्तुतानां एतच्चोभयमपिसावधारणं वर्णनानामेवइतरेषामेववेत्यर्थः बहुवचनमने
कार्यकं द्वयोर्धर्मैकस्यापिसंग्राह्यत्वात् धर्मैक्यं धर्मस्यैक्येकत्वं एकोधर्मइतियावत् सचचमत्कारकारिबोधः एवंचानेकप्रस्तुतमात्रसंबन्धैकचमत्कारिधर्मानेका
प्रस्तुतमात्रसंबन्धैकधर्मान्यतरत्वंलक्षणंबोधं मुखेविकसितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति अत्रचमुखंप्रक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबन्धोनेकोधर्मइति तन्नि
रासः दीपकवारणायमात्रेति प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यायान्यतरत्वंनिवेशः तदंगेति प्रियोप्रतिदयितोक्तिः तवांगस्यमार्दवेसौकुमार्येदृष्टेस्तिकस्यचित्तेमाल
त्वादीनांकठोरतानभासते अपितुसर्वस्येवेत्यर्थः शशंविभतीतिशशभृच्चंद्रस्तस्यलेखाकला गुणक्रियारूपेति एतच्चतथाविधधर्मस्यप्रायशोगुणक्रियारूपत्वमि
त्यभिप्रेत्योक्तं नतुलक्षणेतेनरूपेणधर्मस्यनिवेशः गौरवात्प्रयोजनाभावाच्च यत्तुकेचिदेतद्व्यदृष्टलालसेधर्मस्यगुणक्रियारूपत्वेनलक्षणेनिवेशइत्याशयमारोप्या

वर्णनानामितरेषांवाधर्मैक्यंतुल्ययोगिता संकुचंतिमरोजानिस्त्वेरिणीवदनानिच तदंगमार्दवेदृष्टेकस्यचित्तेनभासते मालतीशशभृत्लेखाकदली
नांकठोरता प्रस्तुतानामप्रस्तुतानोवागुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता संकुचंतीतिप्रस्तुततुल्ययोगितायाउदाहरणं तत्रप्रस्तुतचंद्रोद
यकार्यतयावर्णनीयानांसरोजानांप्रकाशभीरुस्त्वेरिणीवदनानांचसंकोचरूपैकाक्रियान्वयोदर्शितः उत्तरश्लोकेनायिकासौकुमार्यवर्णनेप्रस्त
तेऽप्रस्तुतानामालत्यादीनांकठोरतारूपैकगुणान्वयः ॥ ५ ॥ मिहितंतेदं तदापाततः शासित्वयिहेराजन्नखंडावनिमंडलं नमानागपिनिश्चिनेमंडलेशत्रुमित्र
योरित्यत्राभावरूपधर्मैक्यव्यादिति तदिदमापाततेपिनमनोरमं तथाहिशासतीतिस्त्वदुदाहृतपदेनिश्चितेनेतिनिश्चितभेदः शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपातः सचगुण
स्वरूपएव चिंत्यभाववद्भेदस्यचिंतानतिरिक्तत्वात् अन्यथाचिंताभावभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः अथतत्रापिवैपरीत्यादिष्टापतिमालेखसंभवत्वेवंतुष्टुतुभवान् एवमप्य
भावस्यकार्यगुणबहिर्भावः जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैवचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरिति वदद्भिर्वै याकरणेस्तदनुसारिभिश्चालंकारिकैर्गुणत्वागीकारात् अतएवजीतिगु
णयोर्विरोधेप्रकाशकद्रुदाहृतं गिरयोप्यनुन्नतियुजइति तथाविद्यानाथेनापि अमदः सार्वभौमोपीति वस्तुतस्तुलक्षणेनतेनरूपेणधर्मस्यनिवेशोभिप्रेतइत्या
वेदितमतोनकाप्यनुपपत्तिरिति स्त्वेरिणी स्वनर्इतिशीलमस्यास्तादृशीव्यभिचारिणीतियावत् स्वादीरेरिणीरिति वदद्भिः स्त्वेरिणीयांमुलाचस्यादित्यमरः ॥ ॥ ॥

संजातेति दिनानिपद्यानिचरुहिमीयुः प्रापुः कीदृशानिसंजातेः पत्राणांप्रकरैः समूहैरन्वितानि पूर्वपत्राणावसंतेनविगलनात् तथास्फुटाविकासिताः पाटलादृक्षाविशेषायेषुतानितेषांभावस्तत्वं समुद्रहंतीतिशत्रुतं दधानानीत्यर्थः पञ्चपक्षतुस्फुटानिविकसितानिचतानिपाटलानिपाटलवर्णानितेषांभावस्तत्त्वमित्यादिपूर्ववत् एवमर्कस्यकोरैः किरणैरभिमर्शनाद्विकस्वराणिभासुराणिदिनानि पद्यानितुविकासशालीनि नागैर्देति नागैर्द्राणांगजश्रेष्ठानां हस्ताः श्रुङ्गाः कदलीविशेषाश्च पीणाहो विशालतातत्कालिरूपंस्वरूपंलब्ध्वापियथाक्रमंत्वचिकर्कशत्वात्कटोत्वादेकांतेननियमेनशेत्वाच्चहेतौर्लोकेतस्याः पार्वत्याः ऊर्वोः उपमानाद्वाद्याः उपमानत्वं

यथावा संजातपत्रप्रकरणन्वितानिसमुद्रहंतिस्फुटपाटलत्वेविकस्वराण्यर्ककराभिमर्शादिदिनानिपद्यानिचरुहिमीयुः नागैर्द्रहस्तास्तुचिकर्कशत्वादेकांतेशेत्वात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापिलोकेपीणाहिरूपंजातास्तद्वोरूपमानवाद्याः अत्रग्रीष्मवर्णनेतदायत्वेनप्रस्तुतानां र दिनानांपद्यानांचैकक्रियान्वयः ऊर्ध्ववर्णनेअप्रस्तुतानांकरिकराणांकदलीविशेषाणांचैकगुणान्वयः हिताहितेवृत्तितौल्यमपरानुल्यः हिताहितेवृत्तितौल्यमपरानुल्यः योगिता प्रदीयतेपरभूतिर्मित्रशत्रवयोस्त्वया अत्रहिताहितयोर्मित्रशत्रवयोरुक्तभूतिदानस्यपरभवदानस्यचश्लेषेणभेदाध्यवसायादिति

रहिताजाताइत्यन्वयः तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्येवग्रीष्मवर्णनरूपत्वादितिभावः एकक्रियेति वृद्धिप्राप्तिरूपेकक्रियान्वयः इत्यर्थः एकगुणेति उपमानवाद्यात्वरूपेकगुणेत्यर्थः हिताहितेइति हिताहितविषयेइत्यर्थः वृत्तितौल्यमिति वृत्तिवर्तनेनव्यवहरणमितियावत्तस्यतौल्यसान्ध्यः अपरापूर्वोक्तविलक्षणप्रदीपतइति परउत्कृष्टाभूतिः संपत्तिरेवपरभूतिः पराभवः शत्रूणांसमूहः शात्रवं तस्यसमूहइत्यणः पराभवदानस्यनिवात्रुसंबंधिपरभवसेपादनस्येत्यर्थः पराभवस्यसुरभ्यदानासंभवात् अतएवसंप्रदानत्वासंभवान्मित्रशत्रवयोरिति संबंधसामान्येष्वपि श्लेषेण परभूतिपदश्लेषेण ॥ ॥ ॥

यथावेति अत्रचशब्दाप्रत्यर्थविरोधद्योतकः अत्रेति योपनिबं परशुनायश्चैनंमधुसर्पिषा यश्चैनंगंधमाल्याद्यैः सर्वस्यकटुरेवसः अत्रवृत्तिर्नसिंचत्यर्चतिइत्यध्याहारेणवाक्यानिपूरणीयानि पूर्वोदाहरणस्तुतिपर्यवसायी इदं तु निदापय वसायीतिभेदः इयं सरस्वतीकंठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता ॥ ३ ॥ श्रीरामजयणमजयजयणमचन्द्रः ॥ श्रीराम ॥ ० ॥ श्रीराम ॥ ० ॥ श्रीराम ॥ ० ॥ श्री ॥

यथावा यश्चनिबं परशुनायश्चैनंमधुसर्पिषा यश्चैनंगंधमाल्याद्यैः सर्वस्यकटुरेवसः अत्रवृत्तिर्नसिंचत्यर्चतिइत्यध्याहारेणवाक्यानिपूरणीयानि पूर्वोदाहरणस्तुतिपर्यवसायी इदं तु निदापय वसायीतिभेदः इयं सरस्वतीकंठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता ॥ ३ ॥ श्रीरामजयणमजयजयणमचन्द्रः ॥ श्रीराम ॥ ० ॥ श्रीराम ॥ ० ॥ श्रीराम ॥ ० ॥ श्री ॥

कत्वंतत्रापरिभेदात् नह्यत्रपरभूतिशब्दस्यतदर्थकर्मदानस्यवापरंपर्याशत्रुमित्रगतत्वेनभानमपितुश्लेषवलादेकत्वेनाध्यवसितस्यतादृशदानस्यराजगतत्वेनैवेतिकथंपूर्वोक्तलक्षणक्रांतरे एतेनयश्चनिबंमित्यत्रकटुत्वविशिष्टनिबंसेवपरंपर्याकटुकेसेचकपूजकधर्मत्वमितिनिरस्त वस्तुगत्यातद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् अन्यथासंकुचंतिमंजानीत्येतावन्तुल्ययोगितालंकारयत्तेः किंत्वेनकगतत्वेनज्ञायमानधर्मत्वस्येवतुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावेतदंतर्गतिकथनमसंभवेन अथाप्युक्तादाहरणयोस्तथाभानमस्तीत्याग्रहस्तथापिनपूर्वोक्तलक्षणस्यात्रसंभवः धर्मोर्थस्वपूर्णश्रीत्वयिराजन्विराजतइतिप्रकृतयोरुपमायामतिव्यासिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्रविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमल्लतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति विवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात् प्रकृतेचहितलाहितत्वादेर्विषयः

गुणोक्तैरेति गुणैरुक्तैः श्रेष्ठैरेत्यर्थः समीकृत्य साम्यं विवक्षित्वा वच इति वचनं वचः प्रतिपादनमिति यावत् अर्थो तत्साधारणधर्मस्य अन्येति धर्मस्य वर्णो वः
 ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणैत्यर्थः पाशोऽस्यास्तीति पाशीवरुणः प्रचेतावरुणः पाशीत्यमरः श्रीदः कुबेरः शक्रदंडः लोकपालपदं चंद्रादिषु रूढं राजितुयोगमात्रेण प्रयु
 क्तसंगतानीति संगतानि संगमाः तडितां विद्युतां विलसितानि घनं निविडं यथा स्यात्तथा आख्यानीति संगमपक्षे घनैर्मघैराख्यानीति चतुर्द्विलसितं पक्षेऽर्थः का
 ल्यादर्श एतन्नाम कदंडिकतग्रंथे दर्शिता तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेन निर्दिष्टं केचित् आलंकारिकाः व्यवज्रहुः व्यवहृतवंतः ख्यातेषु गुणत्वेन शसिद्वेषु युवामेवेति इ

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्यवचो न्यातुल्ययोगिता लोकपालोयमः पाशीश्रीदः शक्रोभवानपि अत्र वर्णनीयोरजाशक्रादिभिर्लोक
पालत्वेन समीकृतः यथावा संगतानि मृगाक्षीणांतडिद्विलसितान्यपि क्षणद्वयं न तिष्ठंति घनारब्धान्यपि स्वयं पूर्वत्र स्तुतिरिह तु
निंदा इयं काव्यादर्शदर्शिता इमा तुल्ययोगितामिद्विरितिकेचिद्वज्रहः यदाह जयदेवः सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यता क्ता
ये युवमेव हि विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः इति मतांतरेष्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव वदंति वर्ण्यो वर्ण्यो नाधर्मैक्यं दीपकं बुधाः मदेन भा ॥
तिकलभः प्रतापेन महीपतिः प्रस्तुता प्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकं यथा कलभमहीपालयोः प्रस्तुता प्रस्तुतयोः भानक्रियान्वयः ॥

ह भूलाके वलैः सैन्यैः अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्विव प्रतिविंबभावे नाभेदमाश्रित्य धर्मैक्यबोध्यं मतान्तरेष्विति बहुवचनेन बहुसंमततया दंष्ट्र
कतुल्ययोगितायामस्त्वसाधन्यते सच दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरोप्यतीति विष्पतीति संक्षेपः इति श्रीमततत्सदुपाख्यवेद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिका
ख्यायाकुवलयानंदरीकायां तुल्ययोगिताप्रकरणदीपकलक्षयति वदतीति वर्ण्यवर्ण्यन्वितैकचमत्कारिधर्मो दीपकमित्यर्थः उपमादिवारणायात्रापि पूर्ववत्प्र
णपीकारे बोध्यः कलभः करिणावकः भानक्रियति क्रियारूपेकधर्मान्वयइत्यर्थः अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्भेदप्रतापयोर्विव प्रतिविंबाभावो बोध्यः ॥

यथावेति शाणेननिकषपाषाणेनोल्लीढउल्लिखितोमणिः तथाहेतिभिरयुधैर्निहतः कृतक्षतः समोसंग्रामेविजयशीलोयोद्धा मदेनक्षीणोनागोहस्तीशरत्कालेऽयानानिशु
कानिपुलिनानिजलनिर्मुक्ततटानियासांताः सरितोनद्यः कलामात्रावांशष्टश्रंदः सुरतेमृदितोचुंबनालिंगनाद्युपमर्दस्ताथितोगीवालानवयौवनोवनितास्त्रीएवमर्थिषु
याचकेषुगलितः संक्रांतोविभवः समुद्भिर्द्युषांते नृपाश्चतनिम्ना तनोः कृशस्यभावस्तनिमाकार्यतेनशोभंतइत्यन्वयः शाणस्तुनिकषः कषइत्यमरः शोभैकेति शोभास्तेषां
धर्मैत्यर्थः पूर्वोदाहरणेआदिदीपकंइहत्वंतदीपकमितिभेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्यदीपकपदवाच्यतायांबीजमाहप्रस्तुतैकेत्यादिप्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतान्वयविवक्ष
यामिहितइतियावत् रथ्यायामिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते इतीतिचाध्याहार्य इतिदीपकसाहचर्यात्समानोधर्मोदीपकमुच्यतइतिशेषः यत्रधर्मस्यपूर्वप्रस्तुतेन्ययः पश्चा
दन्यत्रयथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्रप्रसंगोपकारित्वमित्याशयेनशंकते यद्यपीति सुवर्णेति सुवर्णमेवपुष्पयस्याइतिविग्रहः त्रयः गुणत्रयान्यतमयुक्ताः शूरश्च
यथावा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयीहेतिदलितोमदक्षीणोनागः शरदिसरितः अयानपुलिनाः कलाशेषश्रंदः सुरतमृदितावालवनितातनिम्नाशो
भंतैगलितविभवाश्चार्थिषुनृपाः अत्रप्रस्तुतानानृपाणामप्रस्तुतानामण्यादीनांचेशोभैकधर्मान्वयः प्रस्तुतैकनिष्ठः समानोधर्मः प्रसंगादन्यत्रो
पकरोतिप्रासादार्थमारोपितोदीपकवरथ्यायामितिदीपसाम्यादीपकंसंज्ञायांचेतिस्वार्थेकन्यत्ययः यद्यपिसुवर्णपुष्पापृथिवीचिन्वेतिपुरुषास्तुयः
शूरश्चकृतविद्यश्चयश्चजानातिसेवितुमित्यत्रप्रस्तुतानामप्रस्तुतानांयुगपद्वर्मान्वयः तथापिप्रासंगिकत्वेनहीयते वस्तुगत्याप्रस्तुतोद्देशेनप्रसक्तस्यवहु
त्यादिप्रत्येकंचकारेनैरपक्ष्यद्योतकः कृतविद्यः परमातविद्यः एतच्चप्रासंगिकंपद्यंयदायत्प्रसंगेपठ्यतेतदातस्यप्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमितिबोध्यंयुगपदिति त्र
यश्चिन्वेतीतिविषयियुगपदन्यइत्यर्थः चिन्वेतीतिबुहवचनांतस्यप्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतैनपूर्वमन्वयायोगादितिभावः समाधत्ते तथापीति प्रासंगिकत्वेप्रसंगोपकारित्वे
नहीयतइति तथाचधर्मस्यपश्चादन्योनतरप्रयोजकइतिभावः किंतर्हिप्रयोजकंतत्राहंवस्तुगत्वत्वित्वस्तुतोद्देशेनप्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधेक्षयाप्रवृत्तस्यैवपदाभिहितस्यैववर्णन
स्यकर्मव्युत्पत्त्यात्तद्विषयधर्मस्य तथाचचमत्कारपप्रस्तुताप्रस्तुतावितस्वार्थबोधयत्वितीक्ष्णयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्यैवभयत्रान्वयेषुद्देश्यतात्वेनकाविषयताप्रस्तुतएव
नत्वप्रस्तुतेकिंतुविशेषणताख्यविषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताविरहएवप्रासंगिकत्वेबीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति ॥ ॥ ॥

कुं० टी०
चं
२६

नहीति प्रासंगिकत्वमिति दीपस्योपस्थितिस्थिविषये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः तथा च त्वन्मते तस्य प्रासंगिकत्वेन स्यादिति भावः इदं सुपलक्षणं जामातृविषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या एतदेव तुल्ययोगितातो भेदकमित्याह तुल्ययोगितायां त्विति ननु देवत्वात्तु देवत्वयोश्च मत्कारप्रयोजकत्वात् नालंकारभेदप्रयोजकत्वेन तुल्ययोगितायां त्वमिह स्यादाह अत्रेति अयं वक्ष्यमाणः अनयोः दीपकतुल्ययोगितयोः अत्र दीपके उपमानोपमेयभाव इत्यनंतरा गम्यति शेषः तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वं व्यवस्थापकाभावात् ऐहिकः अज्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः नव्यास्तु नैतावतापि तुल्ययोगिता इतो दीपकस्य प्रथमभाव उचितः धर्मस्य सत्त्वद्विजितमल्लयाविक्रितो विशेषात् अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणो केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकार इहेतापत्तेः तस्मात् तुल्ययोगिताया ए

नहि दीपस्योपस्थितादयो र्गणदुपकारत्वेन जामात्रार्थं श्रुतस्य स्य स्यादिति स्थिः प्रथमपरिवेषणेन च प्रासंगिकत्वं हीयते तुल्ययोगितायां त्वेकप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात् सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वय इति विशेषः अयं चानयोरपरे विशेष उभयोरुपमालंकारस्य गम्यत्वाविशेष्यत्रापि प्रस्तुतमुपमाने प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहणोद्देशिकः स इति ॥ त्रिविधदीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिर्दीपकं वर्षत्येव बुद्धमालेयं वर्षत्येव च शर्वी उन्मीलितिकदं वानि स्फुरंतिकुटजोद्गमाः माद्यंति चानकास्तु प्रमाद्यंति च शिखावलादीपकस्यानेकोपार्थतया दीपस्थानीयस्य पदस्यार्थस्योभयोर्वावृत्तौ त्रिविधमावृत्तिर्दीपकं क्रमेणाधत्रयेणोदाहरणानि दर्शितानि यथावा उत्कंठयति मेघानां मालावर्णकलापिनो यूनां चोत्कंठ्यमानसं मकरध्वजः

वैविध्यमुचितमित्याहुः इत्यलंकारचंद्रिकायां दीपकप्रकरणं ॥ त्रिविधमिति दीपकस्यावृत्तौ आ वृत्तिर्दीपकं भवेत्तच्च त्रिविधमित्यर्थः वर्षतीति शर्वरीशत्रिः वर्षवत्सारुवाचरतीत्यर्थः कदं वानिकदं वकुसुमानि उन्मीलंति विकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुरंतिकसंति तृजा श्रातकामाद्यंति मत्ता भवंति शिखावला मयूषमाद्यंतीत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे दीपकस्येति क्रमेणोत आद्ये द्वैवर्षतीति शब्दावृत्तिः अलंकारसंपादकत्वाच्च न कथितपदत्वे दोषः द्वितीयेविकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः उन्मीलंति स्फुरंतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात् तृतीये तु द्वयोरावृत्तिः स्फुरंति वेति उत्कंठयतीति मेघानां मालापंक्तिः कलापिनो मयूषाणां वर्णसमूहे उत्कंठयति ऊर्ध्वकंठो यस्य तादृशं करोति तथा मकरध्वजः कामः यूनां तरुणानां मानसमुत्कंठयत्युत्कंठयतीत्यर्थं भेदेऽपि शब्दावृत्तिः ॥

शमयतीति जलधरस्य मेघस्य धारपंक्तिश्चातकतरुणां चिरकालमुपनतां प्राप्तां तवंपिपासां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारेऽश्रुपंक्तिश्च कामिनां प्रवासं चोक्षयतीत्येक एव नाशरूपार्थः शब्दभेदेनोक्त इत्यर्थावृत्तिः वदनेनेति पाथसांजलानां अत्र निलीयते शब्दस्य तदर्थस्यतिरेधानस्य चावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थस्य कदं वानि स्फुरंतिकुटजोद्गमाः न च वृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिर्दीपकमुक्तमित्याशंक्याह एवं चेति दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्तस्यार्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेति अंबुदमालादीनां विरहो दीपकतया केवलप्रस्तुतत्वात् चंद्रविंबारविंदयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति भावः दीपकत्वायेति दीपकसादृश्येति तस्यार्थः तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषवशेनास्तीति भावः मात्रपदेन दीपकात्प्रथमोपमालंकारेन तु तत्र भेद इति सूचिते अतएव दर्शना अर्थो

शमयति जलधरधारचातकयूनां तवंपिचिरोपनतां क्षपयति च वधूलोचनजलधारे कामिनां प्रवासं रुचिं वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्रविंबं बुधरे अरविंदमेपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेऽपि दीपकत्वायापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः ॥ वाक्ययोरेकसामान्यप्रतिवस्तुपमामता तापेन भ्राजते सूर्यः श्रूश्चापेन राजते यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तुपमा प्रतिवस्तुप्रतिवाक्यार्थमुपम समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः यथा त्रैवभ्राजते राजत इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः यथावा स्थिरं शैली गुणवतोऽखलबुध्यानबाध्यते रत्नदीपस्य हि शिखावत्ययापिननाशयते ॥

इति पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि दीपकस्थानं भवेष्टमलंकारत्रयं यथेत्युक्ता विकसंतीत्याद्युदाहृतं दीपकस्थानं स्थानापन्नं सह श्रुमिति यावत् इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिर्दीपकप्रकरणं ॥ सत्त्वद्वैर्भक्तिप्रसंगात् सत्त्वद्वैर्भक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यं के प्रतिवस्तुपमालंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेकाभिप्रायं मालानुराधादिति बोध्यं एकसामान्ये एकस्मिन् समानधर्मे सति सूरः सूर्यः लक्षणं वाच्यं चेष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेति भावप्रधाने उपमानोपमेयभावपर्योक्तित्यर्थः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः अयमेव च वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते स्थिरं शैली सत्त्वद्वैर्भक्तिप्रसंगात् सत्त्वद्वैर्भक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यं हतं रत्नमेव दीपो रत्नदीपः अत्र पूर्वोद्धृतमुपमेयवाक्यं उत्तरार्धमुपमानवाक्यं उभयत्र च नाशभाव रूपः समानधर्मः शब्दभेदेनोपातः सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि

तवेति ईश्वरं प्रतिभक्तस्योक्तिः अमृतप्रसवणशीले तव पादपंकजे निवेशित आत्मातः कारणेन तादृशो भक्तः अन्यदमृतातिरिक्तफलं कथमिच्छति न कथमपीत्यर्थः अमृतं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं मधुव्रतो भ्रमरः मकरंदेन रसेन निभरे व्याप्तेऽरविंदे स्थिते सति इक्षुरसं नवीक्षत इत्युपमानवाक्यं अवर्जनीयस्येति अनिष्टेपि स्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः इच्छापूर्वकेति तथा च वीक्षते रीक्षा पूर्वक वीक्षणलक्षणेति भावः इच्छापर्यवसित इति स्वविशेषणे हीति न्यायादिति भावः उन्मीलितकंदबानीति पूर्वोदाहृतानामर्थान् वृत्तावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह अर्थो वृत्तिरित्यादि शब्दावृत्तौ तु धर्मस्यैकेनैव शब्देनादृत्या बोधनानि भिन्नशब्दबोधत्वमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थो वृत्तिपर्यता नुधावनं एवं च भिन्नशब्दबोधे कथं गम्यं प्रस्तुता प्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तुपमेति लक्षणबोधं दृष्टं तालंकारेति व्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोधेति तत्र तु विवंचति

यथावा तवामृतस्येति निपादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यद्विच्छति स्थिते रविंदे मकरंदनिभरे मधुव्रतो नेक्षुरसं समीक्षते अत्र यद्यपि उपमेयवा केचन निच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानहेत्वात् इच्छापूर्वक वीक्षा प्रतिषेधो यं अ निच्छापर्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयं ॥ अर्था वृत्तिदीपकं प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा प्रतिवस्तुपमा तु प्रस्तुता प्रस्तुतानामिति विशेषः आह निदीप वैधर्म्येण न संभवति प्रतिवस्तुपमा तु वैधर्म्येण दृश्यते ॥

॥ विवंचनापन्नधर्मगम्यसादृश्यमिति नातिव्याप्तिः दिविभातियथा भानुस्तथा त्वं भाजसे भुवीत्यादि वाक्यार्थोपमाया मतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति ॥ अर्था वृत्तिवारणाय प्रस्तुता प्रस्तुतेति अननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकादृतं भ्रमद्भ्रमा संकीर्णं सरामिसरसीरुहमिति स्मरणालंकारेति व्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति अत्र हि दिविभातीति वाक्यार्थोपमायां गताधिकरणकशोभाश्रयभानुसदृशो भूयधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवन्न स्मर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशं तथा विधमानं नमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमागम्या स्यात् किंतु स्मरणा संपृक्ता तादृशसरोरुहसदृशतादृशमाननमिति पदार्थगतोपमेवैवेति तद्वारणमिति दिक् प्रस्तुता प्रस्तुतत्वयोश्च मत्कृति विशेषाप्रयोजकतया नालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वासादाह अयं चेति ॥ वक्ष्यमाण इत्यर्थः ॥

विद्वानेवेति यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थेनैव कारेण विद्वान्ज्ञानातीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च न हि वंध्येत्युत्तरवाक्यार्थः सधर्मैव तथापि रूपवत्त्वे वाकाश इत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यावश्यकतया विद्वान्ज्ञानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वेधर्म्योदाहरणं त्वं बोधनं नु वेधर्म्येणोपमेति व्याहृतं तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत्सत्यं वेधर्म्येणोपन्यस्तेन न हि वंध्येति वाक्यार्थेनाक्षिप्रस्यापि तु प्रसवित्रे व जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणात् मुख्यतो वेधर्म्यप्रतीता वपिसाधर्म्यएव पर्यवसानान्न दोषः वेधर्म्येणोपन्यस्तेन न हि वंध्येति वाक्यार्थेनाक्षिप्रस्यापि तु प्रसवित्रे व जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणात् मुख्यतो वेधर्म्यप्रतीता शतं इति भावान्वयविधर्मा कस्तू प्रकामोदः शपथेन न ज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्रेन किंतु स्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन चोपसंगम्यमिति पूर्ववद्वेधर्म्योदाहरणत्वे संगतिः यत्तत्र केचिदुक्तं विद्वानेवेति पद्यं भवतु नमकथं चिद्वेधर्म्योदाहरणं यदि संतीति तु न युक्तं वेधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपाख्यानार्थं दाहृत्य स्वाक्षिप्रस्तव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यंतररूढस्याप्रकृतार्थस्य कथनं यथा वंशभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यं तं पुरुषः न हितुं बीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति महि

यथा विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं न हि वंध्या विनानातिगुर्वी प्रसववेदना यदि संतिगुणाः पुंसं विकसं त्येवं ते स्वयं न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥

॥ मानमित्यादौ अत्र हि संगविशेषेण पूज्यते इति प्रस्तुतार्थाक्षिप्रस्य संगविशेषेण विनान पूज्यत इति स्वव्यतिरेकस्य सजातीयं न हितुं बीफलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थो निबद्ध इति वेधर्म्योदाहरणत्वं यदि संतीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशतेन परेणोपस्तुतस्येव सजातीयोऽप्रकृतोर्थः शपथेन न विभाव्यते किंतु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतेयवपर्यवसानादिति तत्रेदं वक्तव्यं वंशभव इत्यादिभवदुदाहृतपद्येपि कथं वेधर्म्योदाहरणत्वं न हीत्यादिस्तु बीफलविकलो महिमानं न प्रयात्यपि तु तदुक्तं इति प्रकृतार्थानुरूपतेयवपर्यवसानादिति किंबहुना सर्वत्रैव वेधर्म्योदाहरणोपाधर्म्यपर्यवसाने विनानोपमानिर्वाह इति तदुच्छेदप्रसंगः अथाप्यात प्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेन वेधर्म्योदाहृतत्वं तर्हि प्रकृते पितदस्तीति तुल्यं यदपि प्रस्तुतेत्यादि वेधर्म्योदाहरणत्वं निर्वचनं तदयुक्तं भटाः परेषां विशगरूता मगुर्दधत्यवतिष्ठिता हिंसा एव इति वेधर्म्यदृष्टाता व्यापनात् न ह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः लव्यतिरेकमाक्षिपति किंत्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक् इत्यलंकारचंद्रिका यो प्रतिवस्तुपमलंकारप्रकरणं ॥

दृष्टं तालं कारं लक्षयति चेदिति वाक्ययोरित्यनुवर्तते धर्मयोरित्यध्याहार्यं तदितितदेत्यर्थकं अर्थतोवाच्ये यत्रेति यत्र काव्ये तथाचोपमानोपमेयवाक्यार्थघट-
कधर्मयोर्विवप्रतिबिंबभावो दृष्टात इति लक्षणं काममिति अनेन प्रकृत राजविशेषेण राजन्वती शोभन राजवती राजन्वानुसोराज्ये इति निपातः नक्षत्राण्यश्विन्या
दीनि सप्रविंशतिः तारास्तदितराः गोवली वर्दन्यायातग्रहभौमादयः संकुला व्याप्रा ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्यमतुष अत्र राजन्वती ज्योतिष्मतीत्यनयोर्विवप्रतिबिंब
भावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकालोर्विवप्रतिबिंबभावप्रयोजकमनोहारित्वरूपसादृश्यमार्थ इह तु राजज्योतिषाः प्राशस्त्यरूपतच्छब्दमिति भेदः ॥ देवीमिति देवीवाचं स
स्वती बहव उपासते हि सेवंत एव हि हि शब्दस्यैवकार्थत्वात् तु परं स्वस्वती संबंधिसारं असौ प्रसिद्धः गुरुकुले क्लिष्टः अध्ययनश्रमवानुसारा नामा कविर्नितरामति

चेद्विवप्रतिबिंबत्वं दृष्टं तालं लंकृतिः त्वमेव कीर्तिमान् राजन्विधुरे वहि कांतिमान् यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्मिन्नावेवधर्मो विवप्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टो
न दृष्टं तः त्वमेव कीर्तिमानित्यत्र कीर्तिकालोर्विवप्रतिबिंबभावः यथावा कामं नृपाः संति सहस्रशो न्ये राजन्वती माहुरे न भूमिं नक्षत्रताराग्र
हसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसे वरुणिः यथावा देवीवाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामं सो गुरुकुलं क्लिष्टो मुरारिः कविः अ
ध्विलं धित एव वाना भट्टैः किं त्वस्य गंभीरा तामापातालनिमग्नपीवरातनुजीनातिमथाचलः नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्म इति
प्रतिवस्तुपमायुक्तो मेवं अचेतने मथाचलं ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलावधिसंस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३३ ॥

ज्ञेयं न जानीते अत्र दृष्टं तमाह वानास्तैर्भट्टैर्यो धूमिरध्विलं धित एव किंतु अस्या ध्ये गंभीरा तामापातालपर्यंतं निमग्नपीवरास्थुलातनुयस्यैवं विधो मथाचलः
मंदराद्विरेव जानातीति दृष्टं तोदाहरणत्वा संगतिमाशंकते नन्विति वाक्ययोरितिसप्रमी एकधर्म इत्यनेन तं राब्दभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः सागरस्याधस्तनो योऽ
वधिरिति गंभीरा तामपदार्थकथने संस्पर्शस्तुलक्षणया जानातीत्यर्थ इति बोध्यं तथाच धर्मभेदान्न प्रतिवस्तुपमा किंतु सारस्वतसारं ज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्
शयोर्विवप्रतिबिंबभावादृष्टं तालं कारं एवेत्याशयः वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरीति वत्पदावृत्तिदीपकं स्यादित्याशंक्य समाधत्ते ॥ ॥

अत्रेति पूर्ववत् अर्थो वृत्तिप्रतिवस्तुपमयोरिव प्रस्तुता प्रस्तुतेति दृष्टं तः प्रस्तुता प्रस्तुतविषयः पदावृत्तिस्तुतदन्तरमात्रविषयेत्यर्थः यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभे-
देन पदभेदान्न पदावृत्तिशंको चिता तथापि पाठपरिवर्तनेन पदभेदेऽपि पदावृत्तेर्ये विषय इति बोधयितुं मेव दुक्तं अयं दृष्टं तः कृतं चेति नृपं प्रतिमं त्रिण उक्तिः हे राजन्
त्वयामेनागवस्याभिमुखं न तु गर्विते कृतं च किमन्यदपेक्षितमिति शेषः एवं शस्त्रप्रयोगादिकं विनानोऽस्माकं द्विषः शत्रवे निहताश्च न तु निहनिष्यते अशुमानस
यो यावदुदयोर्दमौ लितां शिरोलंकारां नायाति तावदवतमं सिति दृष्टं तस्मिंस्तु तथाभूतेन तिष्ठतीति दृष्टं तः अत्र मेनागवाभिमुखीकरणवैरिह न नयोऽस्मदुदया
चलमस्तकानागमनतमः स्थित्योश्च यथाक्रमेण विवप्रतिबिंबभावः ॥ ॥ इत्यलं कारं चेद्विकायां दृष्टं तालं कारं प्रकरणं ॥ ॥ निदर्शनालक्षयति वाक्यार्थयोः

अत्रोदाहरणे पदावृत्तिदीपकाद्विशेषः पूर्ववत् प्रस्तुता प्रस्तुतविषयत्वकृतो दृष्टव्यः वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्य
देवं निहताश्च नो द्विषः तमं सिति दृष्टं तिहि तावदं शुभान्नयावदायात्युदयादिमौ लितां ॥ वाक्यार्थयोः सदृशयोरेकारोपो निदर्शना यद्वातुः सोम्य
तामेयं पूर्णंदोरकलंकता अत्र दातुं पुरुषोऽसौ सत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णंदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य यत्तद्वा मेकारोपः यथावा ॥
अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्धर्तितं स्थलेऽब्रुमवरोपितं सुचिरमस्वरोवर्षितं श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो धृतो धमुस्वदपणायद
बुधोजनः सेवितः अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां यत्तद्वा मेकारोपः ॥ ॥ इति सदृशवाक्यार्थसंबंधीय एकारोपः उपमेयवाक्यार्थोपमानवाक्यार्थो

भेदोपपत्तिरित्यावत् यद्वातुरिति दातुः सोम्यतेति यत् इति सामान्येन पुंसकं सेयमिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगयत्तद्वा मिति यद्यपि मुखचंद्र इति वत् दातुः सोम्यता पूर्णं
दोरकलंकतेत्येतावताप्येकारोपः संभवति तथापि यत्तद्वा शीघ्रं स्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः अरण्येति अबुधो मुखोजनः सेवितायदिति गुणीभूतसेवनक्रि-
यापरामर्शः उत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् तत् अरण्यरुदितं कृतमित्याद्यन्वयः उद्धर्तनयवगो धूमादिचूर्णेन मलापकर्षणं स्थले निर्जलप्रदेशे अ-
जंजलजं रुखरे अंकुरायोग्यक्षारभूभागे शुनः पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं रुजुता संपादनाय नम्रीकृतं बधिरस्य कर्णे जप एव जापः प्रलाप इत्यर्थः अधस्य मुखे तत्संमुखं
दपणो धृत इत्येव निरर्थकत्वेन सदृशनामनेकेषां वाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे एकारोपः पूर्वत्र त्वेकस्यैव एकारोप इति विशेषः ॥ ॥ ॥ ॥

कुंटी-
चं०
२९

निदर्शनांतरमाह पदार्थेति पदार्थवृत्तिपदार्थसंबन्धिनी एके आलंकारिकाः अन्या पूर्वेक्तविलक्षणां त्वन्नेत्रेति लीलांशो भोनीलां बुजन्मनोः नीलोत्पलयोः वियोगइ
ति गोडदेशगतानां नारीणां वियोगे स्वकांतवियोगकाले योगंडतले पांडिमा पांडुवर्णो भवति सः खर्जरीणां लतानां मेजरीगर्भस्थे पुण्ड्रपुत्रदृश्यतद्वदृश्यन्वयः उपमान
यथोक्तेण रूपे उपमेये उपमानधर्मोपेव पदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणाल्पमिथे पदार्थनिदर्शने चतुर्तिशकायामाह उभयत्रेति उपमेये उपमानध
र्मोपेव उपमाने उपमेयधर्मोपेवेत्यर्थः तथा चोपम्यपर्यवसायित्वेनैव पदार्थनिदर्शनाजीवा तुल्येनारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशप्रयोजनाभावादिहापिसा यु
क्तैवेति भावः नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशंका शयवानाह यद्यपीति वियोगकालीनगोडनारीगंडतलपांडिम खर्जरीमेजरीग

पदार्थवृत्तिमप्येकेवदंत्यन्यानि दर्शनां त्वन्नेत्रयुगले धत्ते लीलां नीलां बुजन्मनोः अत्रनेत्रयुगले नीलां बुजंगतलीला पदार्थारोपो निदर्शना यथा
वा वियोगे गोडनारीणां योगंडतलपांडिमा अदृश्यतस्खर्जरीमेजरीगर्भेण पुण्ड्रपुत्रपूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मोपेव इह उपमाने उपमे
यधर्मोपेव इति भेदः उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेन तत्सदृशधर्मोपेव पदार्थपर्यवसानं तुल्यं इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शनाललितोपमेति जयदे
वेन व्याहृता यद्यपि वियोगे गोडनारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपो वाक्यार्थ
वृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मोपेव पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः ॥ श्रीरामचंद्रः

भरेणुदृष्टपांडिमश्च यत्तद्भामैक्यारोपसत्तादिति भावः अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिपरिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनादयविषयविभागदर्शयति तथापीति वि
शिष्टयोः विवप्रतिविंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः एवं च वाक्यार्थशब्देनेता दृशार्थविवक्षणादियोगइत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरिति भावः उपमानेत्यादि एत
च्च स्वस्वरूपकथनं नत्वेवं रूपेण लक्षणे निवेशः ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकस्तत्तद्रूप
रोपइत्येतावत एवलक्षणस्य निदुष्टत्वात् तदुक्तं अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकइति ताद्रूप्यरूपकेतुताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितो न पुनरुपमे

नितहरणम् ॥

ननु त्वयि सतीत्याद्युदाहरणे कापि निदर्शना न स्यात् अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थवाक्यार्थनिदर्शने यो संभवादित्याशं
काह एवं चेति उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः विशिष्टयोः विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोः इत्यर्थः तत्र तावत्पूर्व पद्येभोः शिव अस्मदभ्यर्थितानां दातरि
त्वयि सति इतरं सुद्रे प्रभुमनुसरंतो र्थिनां मुद्रा चिह्नं दर्शयंतो वयं कामधेनो स्थिता यो दोग्धु कामाश्चरमयोः पाश्चात्योश्चरणयोः पातेर्दुर्ग्रहं दुःखेन ग्राह्यं करभमुष्ट
शिष्टमनुसराम इत्यर्थे के स कल कामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीन तथाविधकरभानुसरणकर्तुश्चैक्यारोपः तत्रोपमानैका
टिविशेषणयोः कामधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्च महेश्वरक्षुद्रधनिकयो र्यथाक्रमेण विवप्रतिविंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवं दोर्भ्यामित्यत्रा
एवं च त्वयि सति शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानां मितरमनुसरंतो दर्शयंतो र्थिमुद्रा चरमचरणपातेर्दुर्ग्रहं दोग्धु कामाः करभमनुसरामः कामधेनो
स्थिता यो दोग्धु कामाश्चरमयोः पाश्चात्योश्चरणयोः पातेर्दुर्ग्रहं दोग्धु कामाः करभमनुसरामः कामधेनो
वाक्यार्थयोः सदृशयोः इति लक्षणवाक्यवाक्यार्थशब्देन विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुता प्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितता
दिति एवं च राजसेवामनुष्णाणामसिधारावलहनं पंचाननपरिखेगोव्यालीवदनं बुबनमित्यत्र प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोरेकैकपदायात्ता
त्वेपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायानक्षतिः तयोर्विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात् ॥ ३ ॥ श्रीरामजयरामचंद्राय नमः ॥

पि अस्मिन् गुणसमूहयोर्विवप्रतिविंबभावो बोध्यः नन्वियं व्यवस्थामूलविरुद्धेत्याशंकाह वाक्यार्थयोः इति ननु वाक्यार्थशब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधारणा
नेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणसंग्रहसंभवादेवं विधगुरुतरार्थपरत्वेन युक्तमित्यत्र आह एवं चेति एवं विधार्थविवक्षणे चेत्यर्थः अवलेहनं जिह्वया
घटनं पंचाननः सिंहस्तस्य परिखेग अलिंगनं व्यालीभुजंगी अशक्यत्वेन बलवदनिष्टजनकत्वेन च साधारणधर्मः प्रस्तुतवृत्तांतो राजसेवा निदर्शनायाः त
ल्लक्षणस्य नक्षतिः नाव्याप्तिः तयोः प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोः असिधारादिभिः समं राज्ञोर्विवप्रतिविंबभावात्तद्विशिष्टयोश्चैक्यारोपादिति भावः एवं
तर्हि सदृशयोरेक्यारोपइत्येवलक्षणमस्त्वित्याशंकाह ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥

कुंटी
चं०
३०

अतएवेति एतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदो व्यावृत्तिः तथा च तदभावरूपकेति प्रसंगः स्यादिति भावः कथमनेन तद्वारणं तत्राह रूपकोटी
ति अविशिष्टयोः विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोर्विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुव्यावृत्तिदंशयति अंघ्रिदंड इत्यादि बलैर्देत्यविशेषस्य निग्रहे बंधने क
तैर्वैकृत्यमुल्लिख्यो हरेरंघ्रिदंडो वयुष्माकं मुदेऽस्त्विति संबंधः कीदृशः विधेर्वक्षणा विष्टरत्रासंनतद्रूपस्य पदस्य ना लदंड इत्यर्थः विशिष्टरूपकोति उध्वो
स्त्वित्वविशिष्टांघ्रिदंडविधिविष्टरपदसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेत्यर्थः विशेषणेति ऊर्ध्वोत्थित्वरूपोपमेयविशेषणविधिविष्टरपदसंबंधिः

अतएव निदर्शनायारूपकाद्देदः रूपकेत्यविशिष्टयोरेवमुखचंद्रादिकयोरैकारोपः अंघ्रिदंडो हरेरूर्ध्वमुल्लिख्यो बलिनिग्रहे विधिविष्टरपदस्य
नालदंडो मुदेस्तु वरति विशिष्टरूपकोदाहरणेपिन विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता विधिविष्टरकमलश्चिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवता सं
पादनार्थमेव तद्विशेषणोपादानात् यद्वा तुः सोम्यतेत्यादिनिदर्शनादाहरणेषु दानृपूर्णं द्वादीनामानंदकारत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्विवप्रतिविंबभा
वाभावात् यत्र तु विषयविशेषणानां परस्परसादृश्येन विवप्रतिविंबभावो ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थीन्यतर्धानस्य सनरसिका
त्रिकापालिकीयं द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्रा कपालेन्यस्तं सिद्धं जनपरिमले लोचनस्य लोचनेति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयि
णोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेकारोपः न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैकारोपो
स्तीति तस्माद्राजसेवामनुष्णाणामित्यादावपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनैव युक्ता ॥ ॥ त्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः ॥ एवकारस्त्वित्वविंबप्रतिविंबभावस्य

तिरेकं स्फुटयति यद्वा तु इति अभावादिति सादृश्याभावादिति भावः रूपकविशेषेऽतिव्याप्तिमाशंक्य परिहरति यत्र त्वित्यादिना यत्र त्वित्यस्य इति सावयवरूपकोदाहर
णेत्येतेन नान्वयः विषयविषयिविशेषणानां आरोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां विशेषणानां ज्योत्स्नेति इयं रात्रिरेव कापालिकीयोगिनी द्वीपात् द्वीपात्तरं भ्रमतीत्य
न्वयः एतत्प्रधानरूपके एतदंगभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यन्ते यथा ज्योत्स्नारूपेण भस्मनाच्छुरणमंगलेन धवला तारका रूपाण्यस्थीनि विभ्रती अत्र
तर्धानस्य सनेकोतुं केरसिका चंद्ररूपे मुद्रा कपालेन्यस्तं लोचनस्य लोचने सिद्धं जनपरिमले चूर्णं दधती धारयती ॥ ॥

दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रा पदनाम्ना पाखंडानां व्यवहार इति चंडीदासः मुद्रापरिमल शब्दो प्रशंसार्थावित्यन्ये मुद्राचिह्नं तद्रूपे कपाल इति वार्थः विषयविषयि
णोः रात्रिकापालिकीयोः तद्विशेषणानां तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकापालिकीतिसमासस्य तत्र पदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनारात्रिविशेषण
त्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः नन्विति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः वस्तुतो भस्मादेः कापालिकीप्रत्यपिन विशेषणत्वमपि मुत
लोदिनिविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यं वाक्यार्थशब्दस्य विवप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात् वस्तुमुक्तमुपसंहरं

मतांतरे लिहपदार्थवृत्त्येव निदर्शनयाभाव्यमिति अपरं बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चंद्रोदयेतमः उदयनेव
सवितापद्मेष्वप्यतिश्रियं विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः कस्यचित्किंचित्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्तरसतः सतो वार्थस्य
बोधनं यन्निबधते तदपरं निदर्शनामाहुः असदर्थबोधने उत्तरार्धमुदाहरणं तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्यमान
त्वादप्रयोगः ततश्च राज्ञा चंद्रेण सह विरुध्य स्वयं नाशक्रियया विशिष्टतमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टो भूतया अन्योप्येव राजविरुद्धश्चे
त्तनश्येदित्यनिष्टपर्यवसायिनमर्थबोधयदेव नष्टमिति निबधनात् असदर्थनिदर्शनात् तथा उत्तरस्त्रोके सवितास्त्रोदयसमय एव पद्मेषु लक्ष्मी
मादधानः स्वयापन्नलक्ष्म्याधानक्रियया परान्तरसमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्कारमर्थबोधयन्निबधति सदर्थनिदर्शनात्

नितस्मादिति उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः मतांतरेत्विति सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैकारोप इति यथाश्रुतलक्षणांगीकर्तृमते इत्यर्थः इह राजसेवेत्युदाहर
णे पदार्थवृत्त्येवेति उपमाकल्पक एकपदार्थ अपरपदार्थतद्गमन्यतरोप इति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः निदर्शनांतरमाह अपरमिति पूर्वविल
क्षणामित्यर्थः निदर्शनामित्यनुषज्यते क्रिययाऽसत्सदर्थयोर्बोधनमपरे निदर्शनां प्राहुः पिति संबंधः सदसदर्थयोरिति वक्तव्ये पि चंद्रोऽनुरोधादित्यमभिधानं स
मुद्रा आह इत्यादि सोत्रनिर्देशेन पूर्वेनियातविधेरनित्यत्वज्ञापनात् लक्षणव्याचष्टे कस्यचिदिति अत्राततः सतो वेति विभागकथनं तुल्यलक्षणांतर्गतं उदासीनार्थबो

रित्वाभावेनैवानतिप्रसंगतः

स्वक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः संबन्धिः अर्थस्य बोधानं बोधानुकुलो व्यापारे यन्निबध्यते वर्ण्यते सानिदर्शनेति लक्षणं अथ निवातपदोदरसो
दराभ्यां विलोचनाभ्यां सवलोकयंती न केवलं यूननिमोभवेपि व्यनक्ति कंचितपसः प्रभावमित्यादावतिव्याप्तिः अवलोकनक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपः प्रभा
वबोधनस्य वर्णनादिति चेत् न क्रिययेत्यनेन दृष्टान्तविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावात् इत्थं च दृष्टान्तया क्रि
याविशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितं न पर्येदित्यत्र बोधनस्या वर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत आह तत्रेति उदाहरण इत्यर्थः लक्ष्यलक्षणे सं
गमयति ततश्चेति बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः दृष्टान्तभूतयेति दृष्टान्ते स्वस्मिन्भूतया विद्यमानेत्यर्थः दृष्टान्तोभूतः संजातो यथेति वा एवमेव चंद्रस्यात्

यथावा उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेतुर्लघ्वस्य पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरगतः पृषद्गणश्चाह माह तधुतः पतत्यधः अत्र गिरिशेखरगतो वृष्टि
बिंदुगणो मंदमाह तमात्रेणापि कपितः पतन् लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्यस्य दर्थबोधयन्निबद्ध इत्यस्य दर्थनिदर्शना चूडामणिपदे
धत्ते यो देव विमागतं सतां कार्यतिथेयीति बोधनाह मेधिनः अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठयारविधारणक्रियया
समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थबोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना अत्र केचित्वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्
शनाद्वयमसंभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धनमिति ॥ तृतीया तु संभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धनेति च व्यवहरति ॥ श्रीरामचन्द्राय नमो नमः ॥ श्री ॥

पिराजत्वं सोमो वैर्ब्रह्मणानां राजेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपा निष्ठसाधनं राजविरुद्धत्वरूपमर्थः ॥ ३३ ॥ उन्नतमिति यो लघु
रल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च सः उन्नतं पदं उत्कर्षं उच्चस्थानं चावाप्य हेतुर्लघ्वस्य पतेदिति ब्रुवन् कथयन् शैलशेखरगतो गिरिसस्तकवर्ती पृषद्गणः जलवि
दुसमूहश्चाह माह तमात्रेणापि सारूतेन धुतः कपितः अधः पतति उत्कर्षोद्धीयते अधोदेशे च पततीत्यर्थः ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्ववद्गम्यमानत्वा
दप्रयोगः दृष्टकण इति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः चूडेति य उदयाचल आगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने सस्तके धत्ते धारयति किं कुर्वन् गृहमेधिनः
गृहस्थान् सतामातिथेयी कार्यति बोधयन् आतिथेयी आतिथ्य अत्र उक्तनिदर्शना त्रयविषये केचिदित्यस्यति व्यवहरंतीत्यनेनान्वयः ॥ श्रीरामचन्द्र

धर्मिणोरिति धर्मयोः साम्यमात्रेण च मत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतविंवप्रतिविंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः गर्भीकरोतीति स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्य
र्थः दृष्टान्ततया बोधनं स्येव तत्र विवक्षितत्वात् एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना करिषं शुक्रगोमयं तस्यायं कारिषः समर्था चरणे समर्थकरणे सामर्थ्योत्पादन इ
तियावत्भावप्राधान्यात् उपमानभावेन दृष्टान्तत्वेन एवं प्रदर्शिते निदर्शना त्रये निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्या भावान्नानार्थ एव निदर्शना शब्द इति बोध्यम् ॥ ३४ ॥
इत्यलं कारत्वं द्विकायां निदर्शना प्रकरणं ॥ ३५ ॥ अतिरेकं लक्षयति अतिरेक इति विशेषो वैलक्षण्यं उपमेयस्याधिक्य उत्कर्षः पल्लवत इति पंचम्यर्थे तसि लक्ष्यतरोः

तथाहि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरेक्यमसंभवतयोः साम्ये पर्यवस्यति द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवन्धर्मिणोः साम्ये प
र्यवस्यति तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया पराप्रतिसदसदर्थबोधनं संभवदेव समतां गर्भीकरोतीति बोधयन् गृहमेधिन इत्यादौ हि कारिषो गिरि
ध्यापयतीति वत्समर्था चरणेण चः प्रयोगः ततश्च यथा कारिषो गिरिः शीतापनयनेन बद्धनध्ययनसमर्थान् करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमा
नभावेन गृहमेधिनः उक्तबोधनसमर्थान्कर्तुं क्षमते यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयति एवं गृहमेधी समागतं सतमुचितपूजया संभाव
येदिति अतः संभवति बोधनसंबन्ध इति अतिरेको विशेषश्च दुपमानोपमेययोः शैलाद्वोन्नताः सतः कितु प्रकृतिको मलाः अयमुपमे
याधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः यथावा पल्लवतः कल्पतरो रेषविशेषः कास्यते वीर भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णतिरस्करुते तन्मू
नत्वपर्यवसायी यथा रक्तस्त्वनवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणे स्त्वा मायांति शिलीमुखाः स्मरधनुमुक्तास्तथामामपि ॥ ३६ ॥ पल्लवतः पल्लवादे

षवक्ष्यमाणत्वे तव कारस्य विशेष इति संबन्धः एकः पल्लवः परोहस्तः कर्णराधेयंतिरस्करुते दानातिशयेनेति भावः अत्रोपमेयस्य कारस्योत्कर्षः पूर्वोदाहरणे उ
न्नतत्वेनोपम्यं शब्द इह तु रक्तवत्कोमलत्वादिप्रयुक्तं तद्गम्यमिति भेदः तन्मूनत्वेति उपमेयनूनत्वेत्यर्थः रक्तस्त्वमिति अशोकवृक्षं प्रति विरहिणः कस्यचिद्
क्तिः हे अशोक आवयोः सर्वतुल्यं समानं अहं केवलं धात्रा विधात्रा मशोकः शोकसहितः कृतः त्वं तु शोकहित इत्यशोकपदशेषादवगम्यते कित त्वं सर्वसमानं
तत्राह रक्त इत्यादित्वेनूतनेः पल्लवैः रक्तः रक्तवर्ण अहमपि प्रियायाः श्लाघनीये गुणेः सौंदर्यादिभिः रक्तोऽनुरक्तः अर्थात् प्रियायां हे सखे त्वं प्रति शिलीमुखा भ्रमरा आ

॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥
शिलीमुखाः स्मरधनुमुक्ताः
पल्लवतः पल्लवादे

कु० २१
च०
३३

एवंकांतायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे संतोषाय तद्वत्तथा ममापि संतोषायेत्यर्थः कामिनी पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति कविप्रसिद्धिः अत्रोपमेयस्य
सशोकत्वेनापकर्षः अनुभयपर्यवसायी उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः दृढतरेति कृपणकृपाणस्य खड्गस्य च आकारतः दीर्घाः वर्णात् आकृते श्वके
वलंभे दोषैलक्षणं प्रकारांतरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः कथं तत्राह दृढतरेत्यादि दृढतरं निबद्धमुष्टिर्नैतिकृपणपक्षे धनव्ययं वैमुख्येन मुष्टिर्भोजनाभावात् खड्गपक्षे तु
दृढतरं निबद्धः संवद्धो मुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागे यस्येत्यर्थः कोशो भंडारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः कोशे पिधानके निषण्णः स्थितरतिखड्गपक्षे सहजमलिनः सु
भावमलिनः मलिनवेषत्वात् कृपणः खड्गस्तु कृपावर्णत्वादिति एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किंचिद्धर्मप्रयुक्तं वैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीर

कांता पादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वतुल्यमशोकैकेवलमहं धात्राशोकाः कृतः अनुभयपर्यवसायी यथा दृढतरं निबद्धमु
ष्टिः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः दिगंतमगमन
स्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह यथावा कायासंश्रयते तलं विटपिनां श्रांतेव पांथैः समं मूलया तिस्रो जलस्य जडता ग्लानिवर्मानैः सह आचाम
त्यहिमांशुदीधिति रपस्तु प्रेवल्लोकेः समं निद्रागमं गृहं सह प्रविशति क्रांतेव कांता जनैः जनरंजन इत्युक्तेरनेन सार्द्धं विहारं वृणोति यो दोन सहो
क्तिरलंकारः विनोक्तिश्च हिना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते विद्यादृष्ट्यापि सावद्या विनाविनयसंपदे यथावा यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्य
ति निंदितः स भवेन्नो के स्वात्माप्येनं विगर्हते अत्र च रामदर्शनेन विनाहीनत्वं विनाशब्दमंतरेण वदंति ॥

चतस्रः कर्षे पर्यवसानं कचितुतदन्यतरपर्यवसानविरोधेऽपि स्वैवै चित्यविश्रांतमात्रमिति बोध्यं एतेन च समभेदद्वयतदुदाहरणद्वयं कस्यचिदायातरमणीयमिव
भासमानं प्रत्युक्तं वेदितव्यं अत्यंतासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणं ॥ सहोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः सहभाव इत्यादिलक्षण
सहभावः साहित्यजनरंजनः सहृदयजनाल्हादकः एवं च मल्लं विजयकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं दिगंतमिति न स्यात्तः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सहदिगंतमग
मदित्यन्वयः अत्र च तृतीयायानिरूपितत्वात् कतया प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति बोधे एकधर्मावयिवरूपसाहित्यवत्तात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वय

तदुक्तं सासहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति कायेति ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनमिदं कायापांथोरुद्योगैः समंसार्धं विटपिनां तरुणां तलं मूलं प्रदे शं संश्रयते कु
त इत्याकांक्षाया मुत्प्रेक्षते श्रांतेवेति श्रमश्चात्रातपातिशयकतो बोध्यः एवमग्रेपि जडताशीतलता ग्लानिवसरो जलस्य मूलमधोदेशं मीनेर्मत्स्यैः सह याति गच्छति न्या
निर्बलापचयः तथा अहिमाउष्णांशवः करायं स्वेवं भूतसर्वे दिधितिल्लेखसतप्रेवसनी लोके समं अपः जलानि आचामति पिबति दीधिति स्त्रियामित्यमरः निद्राक्रान्तेव स
कांता जनैः सह गमं गृहं अभ्यंतरेण प्रविशति तत्रैव तदुद्वातं क्रांतिस्तजोहानिः सोकुमार्यातिशयेन तलं लब्ध्वा कांता पादानं इत्यादौ विति इंदुमती स्वयं वरेरघुवंशे अनेन सार्द्धं
विहारां वृणोति स्तरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पापाकृतस्वेदलवामरुद्रि रिति पद्यं अत्र सहोक्तिरन्वमत्कारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः ॥ इत्यलंकारचंद्रिका
यां सहोक्तिप्रकरणं ॥ विनोक्तिरिति किंचिद्दिना प्रस्तुतं वर्ण्य हीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिर्नामालंकार इत्यर्थः विद्येति विनयसंपत्तिं विनाया विद्या साहृद्या मनोहरापि
दुष्टेत्यन्वयः अत्र प्रस्तुताया विद्याया विनयं विना दुष्टत्वमुक्तं यश्चेति यः पुरुषः स्वात्मास्वातः करणे विगर्हते निंदति रामदर्शनं विनेति रामकर्मकरा मकर्तृकचदर्शने विने
तच्चेत्किंचिद्दिनास्य विनोक्तिः सापि कथ्यते विना प्रवृत्तैर्विभात्येषां जेंद्रभवतः सभा यथावा आविर्भूतेश शिनि तमसामुच्यमाने वरात्रिर्नैशस्या
चिह्नं तमुज्ज्वलं चिह्नं भूयिष्ठधूमा मोहेनांतव तनुयिलक्ष्यते मुक्तकल्पांगारोधः पतनकलुषागृह्णीतव प्रसादं अत्र तमः प्रभृतीन् विना निशादीनां
रम्यत्वं विनाशब्दमंतरेण वदंति ॥

॥ अर्थः अंतरेणापीति विनापीत्यर्थः तथा च विनोक्तिरित्यर्थग्रहणं न तु शब्दग्रहणमिति भावः ॥ १॥ प्रकारांतरमाहा तच्चेदिति तत्र
स्तुतं किंचिद्दिनास्य चेत्सापि विनोक्तिः कथ्यते इत्यन्वयः इत्थं च किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रम्यत्वात् रम्यत्वात्प्राप्तं न विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं यत्तु
हृद्यो विनार्थसंबंध एव विनोक्तिः हृद्यत्वं च विना कृतस्य वस्तुनोरमणीयत्वात् रमणीयत्वाभावं भवतीत्यर्वाचीनैरुक्तं तदुक्तं कारणं विना कार्योत्पत्तिकथनरूपे विभावनालंका
रेति व्याप्येवार्णाय विनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपिलक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति आविर्भूत इति मानवती विषयेनायकस्य परामर्शयं इयं वरतनुरंतः
अतः कारणमोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पांश्वतनूनमुक्तालक्ष्यं तं केव पूर्वोद्धृतस्य पतनं न कलुषा अनेतरं कालुष्यापगमात्प्रसादं नैर्मल्यं गृह्णीतीति आश्रयतीति ग
मेव तथा शशिनि चंद्रे आविर्भूत इति सति तमसामुच्यमाना रात्रि रिव एव चिह्नो नष्टः भूयिष्ठधूमायस्या एव भूतानि शिभवस्य दुतभुजावद्भरिः शिखरेति दशितमिति

समासोक्तिरुक्तयति समासोक्तिरिति प्रस्तुतेवर्ण्यमाने अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्य परिस्फूर्तिश्चेतदा समासोक्तिरित्यन्वयः अयमिति रंद्रस्येयमैंद्री प्राचीमु
खमादिभागः वदनं चरुत्तोरक्तवर्णः अनुरक्तश्च चुंबनसंबंधः वक्रसंयोगविशेषश्च यथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे असावुदयमारूढः कांतिमान्नक्तमंडलः राजाह
रतिसर्वस्य हृदयं मुदुलेः कोरैरित्यादिप्रकृताप्रकृतश्लेषेति व्याप्तेरहविशेषणसाम्यबलादिति विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तु
तवृत्तांतत्वं लक्षणबोधो उदाहृतश्लेषेचाप्रकृतनृपवृत्तांतस्य विशेष्यवाचिना श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थदर्शयति ॥

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् अप्येमैंद्रीमुखे पश्यत्तश्चुवति चंद्रमाः यत्र प्रस्तुतवृत्तांतवर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबलात् प्रस्तुत
वृत्तांतस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरुक्तकारः ॥ समासेन संक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात् उदाहरणमयमैंद्रीति अत्र हि चंद्रस्य प्राची
प्रारंभलक्षणमुखसंबंधलक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखशब्दस्य प्रारंभवदनसाधारण्यात् रक्तशब्दस्यारुणकामुकसाधारण्यात् चुंबनीत्यस्य प्रस्तु
तार्थसंबंधमात्रपरस्य शक्यार्थतरसाधारण्याच्च चंद्रमः शब्दगतपुल्लिगेन ऐंद्रीशब्दगतस्त्रीलिङ्गेन तत्प्रतिपाद्येन्द्रसंबंधित्वेन चोपकृतात् प्रस्तुतपर
वनितासक्तपुरुषवृत्तांतः प्रतीयते यथावा आवलाकुचभारमाकुलकचव्यालोलहारावलिप्रेखकुंडलशोभिगंडयुगलप्रखेदिवक्रांबुज शश्व
द्वृत्तकारप्रहाराधिकश्चांतरसादेतयायस्मात्कंदुकसादां सुभगयांसंसेव्यसेयत्कृती अत्र कंदुकवृत्तांतवर्ण्यमाने आवलाकुचभारमित्यादिक्रिया
विशेषणसाम्यात् विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तांतः प्रतीयते पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह साधारणानीति भेदः सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते ॥

समासेनेति वचनात् प्रतिपादनात् लक्ष्यलक्षणसंगमयति अत्रेति प्रारंभः आदिभागः साधारण्यात् श्लिष्टत्वात् यद्यपि चुंबनीत्यत्र न श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण त
स्य साधारण्योक्तिः उपकृतादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणे तत्र चंद्रमः शब्दगतेन पुल्लिङ्गेन नायकत्वाभिव्यक्त्या उपस्कारः ऐंद्रीति लक्ष्यपरंतद्वृत्तेन स्त्रीलिङ्गेन त
दर्थस्य नायिकात्वाभिव्यक्त्या ऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येन्द्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्येति बोध्यं वृत्तांतः अक्वहारे मुखे चुंबनरूपः ॥ ॥

आवर्त्तदिति नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्क्रीडालंवनकंदुकंप्रत्युक्तिरियं हे कुंदुकसुभगयासुंदर्यो एतयानायिकयारसात्मीति विशेषात्सादरमादरसहितं यथास्यात्तथा
यत् यस्मात्संसेव्यसेततस्मात्कृती धन्योसीत्यन्वयः कथमित्याकांक्षायां संसेवनक्रियां विशिनष्टव्यावलादित्यादि नाव्यावलात् विशेषत आसमे
ताच्च लकुचभारो यत्र तथा आकुलाः क्रीडावेषेनेतस्ततः पर्यस्ताः कचाः केशा यत्र एवं व्यालोलालादोलालयिताहावलि र्यत्र तथा प्रेखकुंडलाभ्यां कुंडलाभ्यां शोभायु
क्तं गंडयुगले यत्र एवं प्रखेदयुक्तं वक्रांबुजं यत्र शश्वन्निर्गतं रत्नैः कोरेण प्रहारे यत्र तथा अधिकः श्लाघो यत्र तथेति वृत्तांतः विपरीतरत्नरूपः अत्रापि कंदुकशब्दग
तपुल्लिङ्गेन नायकत्वाभिव्यक्तिर्बोद्धा श्लिष्टानीति श्लेषमूलका भेदाध्वसाय विषयणीत्यर्थः साधारणानीति श्लेषविनोवप्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोरनुगतानीत्यर्थः त

यथावा पुरयत्र स्त्रोतः पुलिनमधुना तत्र सीरितो विपर्यासं यातो धनविरलभावः क्षितिरुहो बहो दृष्टंकालादपरमिव मन्ये वनमिदं निवेशः
शैलानां तदिदमिति बुद्धिर्द्रव्ययति अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुंबिषु धनसंतानादिसमृद्धासमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रय
स्य ग्रामनगरदेवृत्तांतः प्रतीयते अत्र च प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात् सारूप्यबलाद्वाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष
येतत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंभगो चरत्वायोगात् ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चाकृताहेतुः ॥ ॥ ॥

थाचलक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्वारसिकं च साम्यविवक्षितमिति भावः सारूप्यात् सादृश्यात् ॥ ॥ ॥ पुरेति उत्तरचरिते सीतात्यागानंतरं कदाचिद्वनं प्रतिगतस्य भ
गवतो रामचंद्रस्येयमुक्तिः पुरा वनवासकाले सरितो नदीनां स्त्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशो आसीत् तत्राधुना पुलिनं अस्तीति शेषः तथा क्षितिरुहो तरुणा धनविरलभावः वि
पर्यासं वैपरीत्ययातः प्राप्नः साद्राणां विरलता विरलानां शाखा यल्लावादि वृद्धा साद्रता जातेत्यर्थः तथा च बहो भूयसः कालादनेतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्येदिव म
न्येपरंतु शैलानां पर्वतानां निवेशः विन्यासविशेषः तदेवेदं वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां द्रव्यनिवृद्धी करोतीत्यर्थः तत्सारूप्यादिति वनसादृश्यादित्यर्थः ॥
ग्रामादो किं वनसादृश्यमित्याकांक्षायां तद्गर्भविशेषणमाह कुटुंबविधित्यादि कुटुंबविषु कुटुंबविगतो यो धनसमृद्धासमृद्धो विपर्यासस्तप्राप्तेत्यर्थः

कु० टी०
चं
३४

तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबविस्मयाश्रयस्य तथाच समुद्रासमुद्रविपर्यासर्वदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः किमस्य सादृश्यस्योपस्थापकमिति चेत् घनविरलेति विपर्यासमिति च ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणत् एतेनैषा सादृश्यगर्भीविशेषणेत्यापितसादृश्यमूलासमासोक्तिरिति मूलग्रथानवबोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलप्रकवेदितं व्यग्रथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् आध्यानुपसंसारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति ग्रंथेन एवमप्येति विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वैतिविकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायेवेति निरवयं एवमलंकारं निरूप्यते द्विधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामाचयति अत्र चेति अत्र एषु उदाहरणेषु अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति अप्रस्तुतजगदिसंवेधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विशेष्यचंद्रोदै सर्वथा आरोपानां एषान्यतरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः प्रकृतान्वयश्च न्यस्य यद्वा सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिना न्वयः कवि संभेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसदं रूपकं

नतुरूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोस्ति मुखे चंद्र इत्यत्र मुखे चंद्र त्वारोपहेतुचंद्रपदसमभिव्याहारवत् रक्तशुंबतिचंद्रमा इत्यादिसमाः सोतपुदाहरणचंद्रोदो जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्यक्तिरारस्याभावात् निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखे निशायामभिसारिकायाः धारा निपातेः सह किंनुवांतश्चंद्रोयमित्यार्ततरंगसे इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् ॥ ६ ॥

विव्यापारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अप्रस्तुतवृत्तांतस्य चुंबनादेरिव प्रस्तुतस्य जगदोपि चंद्रोदो समारोप इति मतं निराकरोति नत्विति अप्रस्तुतरूपेति अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः कुतस्तत्राह मुखमित्यादि तादात्म्येन चंद्रोपेतादात्म्यस्यपि संसर्गविधया आरोपविषयत्वात्तस्य च चंद्रत्वानितिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्याक्तः नतु प्रकारतया चंद्रत्वारोप उक्त इति भ्रमितव्यं चंद्र इति शब्देन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखे वि शेषणतयाऽरोपा संभवात् एवं जारत्वेत्यत्रापि बोध्यं तद्वाचकेति जारत्वाचकोत्यर्थः ननु जगदिपदसमभिव्याहारभावात् श्रीतारोपा संभवेप्यर्थो जगदारोपोस्तु न हितत्रा यितादृशसमभिव्याहारो हेतुः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंकाह निरीक्ष्येति पयोदो मेघो विद्युत्स्वरूपे नयने निशायामभिसारिकाया मुखे वीक्ष्य धारानिपातेः सह वातः किं त्वयं चंद्र इति मत्वा आर्ततरंगस्यथास्यात्तथारंगसे आ कंद नं कृतवानित्यर्थः उदाहरण इवेति व्यक्तिरेकदृष्टांतः अत्र यथागमकमस्ति तादृशस्य समासोत्तयुदाहरणे ॥ ॥ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥

अभावादित्यर्थः तथाचार्थारोपोप्यनाशं कुरति भावः ननु विद्युन्नयने रित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदभावात्समासोक्तौ तदभाव इत्येतो गमकं दर्शयितुमाह तत्रेति ॥ आनुगुण्यात् आनुकूल्यात् उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकत्वस्य निरीक्षणोऽसंभवात् प्रतिकूलत्वमिति भावः अनुक्तमपि अश्रोत मपि रूपं आरोपः न चेहेति इह समासोत्तयुदाहरणे तथा निरीक्षणवत् नयनकरणकं निरीक्षणवत् सेतुकृत्वादीत्यादिना मथनकारित्वपरिग्रहः नन्विह अपि परनायिका मुखे चुंबनरूपस्या प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशंकापरिहरति नापीति साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भीविशेषणसंग्रहः वृत्तांतयो रिति निर्धारणघटी वृत्तांतयोर्मध्ये इत्यर्थः विद्युन्नयनवदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये यथानयनस्य उत्तरपदार्थप्रधानसमासात् प्राधान्यं तथा नास्तीत्यर्थः सेतुमंथक

तत्र हि विद्युन्नयने रित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमयूरव्यं सकादिसमासव्यवस्थितावुत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयो देऽनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषत्वरूपेण गम्यमुपगम्यते न चेह तथा निरीक्षणवत् त्वय्या गते किमिति वेपत एष सिंधुरिति श्लोके सेतुकृत्वादिव चाप्रस्तुता साधारणवृत्तांत उपातोस्ति नापि श्लिष्टसाधारणादि विशेषण समर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः प्रस्तुतवृत्तांतस्य विद्युन्नयनवत् प्राधान्यमस्ति ये न तदनुरोधात् त्वं सेतुमंथक इत्यत्रेव प्रस्तुते नुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेत् तस्माद्विशेषण समर्पिता प्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रा मिह चारुता हेतुः यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयो रिरु श्लिष्टसाधारणविशेषण समर्पितयो र्भिन्नपदापात्तविशेषणयो रिव विशेष्येणैव साक्षादा न्वयात् अस्ति समप्राधान्यं तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोऽंगीकार्यः ॥ ५५ ॥ इति पाठः सेतुबंधक इति त्वय पाठः कथंचिदर्थतो

नुवादत्वेन व्याख्येयः उपसंहरति तस्मादिति मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रोतप्राधान्याभावेपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीति शंकोते यद्यपीति नन्वप्रस्तुतवृत्तांतानि न्वत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शंका निरासायाह विशेष्येणैवेति ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतैरेवैवकार्थः समाधत्ते तथापीति अयमाशयः नात्र श्लिष्टादिविशेषणः समर्पितः परनायिका मुखे चुंबनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागेव कयापि व्युत्पत्त्या प्रस्तुतगतत्वेन भासते यद्वा दप्रस्तुतजगदारोपावगतिः स्यात् आपितुतादस्य नावगते तस्मिन् प्रस्तुतांस्व

तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबविस्मयाश्रयस्य तथाच समुद्रासमुद्रविपर्यासर्वदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः किमस्य सादृश्यस्योपस्थापकमिति चेत् घनविरलेति विपर्यासमिति च ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणत् एतेनैषा सादृश्यगर्भीविशेषणेत्यापितसादृश्यमूलासमासोक्तिरिति मूलग्रथानवबोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलप्रकवेदितं व्यग्रथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् आध्यानुपसंसारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति ग्रंथेन एवमप्येति विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वैतिविकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायेवेति निरवयं एवमलंकारं निरूप्यते द्विधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामाचयति अत्र चेति अत्र एषु उदाहरणेषु अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति अप्रस्तुतजगदिसंवेधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विशेष्यचंद्रोदै सर्वथा आरोपानां एषान्यतरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः प्रकृतान्वयश्च न्यस्य यद्वा सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिना न्वयः कवि संभेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसदं रूपकं

नन्वेवंतर्हि प्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्त्रयेधर्मिण्यन्वयोस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह तथाहीत्यादिएवंचयोग्यतारूपविनिगमके
विहिचसोस्तुतर्हिकस्याप्यन्वयस्तत्राह अवश्यमिति अन्यथाऽसंबद्धाभिधानप्रसंगपत्तेरिति भावः किंतर्हि विनिगमकेतत्राहश्रुतएवेति तथाचश्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया
चमत्कारहेतुत्वमेवविनिगमकमितिभावः अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य नन्वेवमिति एवमप्रस्तुतसमारोपानंगीकोरेविशेषणानामित्यादिविद्यानाथोक्तलक्षणप्रस्तुतवर्तिनां

तथाहि यथाप्रस्तुतविशेष्यः प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वयायोग्यता तथैवाप्रस्तुतेपिजागदौनास्तिप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता एवंचसमप्रधानयोः प्रस्तुताप्र-
स्तुतवृत्तान्तयोराप्यन्वयावश्यमोपेभ्युपगंत्येश्रुतएवप्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चाहताहेतुरित्युक्ते नन्वेवंसतिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वंसमा-
सोक्तिः विशेषणानां साम्येनयत्रप्रस्तुतवर्तिनां अप्रस्तुतस्यगम्यत्वंसामासोक्तिरिष्यतइत्यादीनिप्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानिनसंगच्छेत् प्रस्तु-
तेऽप्युपसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुंबनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेनविशेषणसाम्यकृतकामुका-
द्यप्रस्तुतधर्मी व्यंजनानपेक्षणादितिचेत् उच्यते स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपोनचारुताहेतुः किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधितेनावगम्यमानस्यतस्यारोपः त-
थाभूतस्यैवसानुगुणत्वात् नचतावदवगमनेविशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति अतः श्रेयादिमहिम्नाविशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेनवदनचुंबनादिना तं-
त्संबंधिनिकामुकादावभिम्यक्तेपुनस्तदीयत्वानुसंधानंतत्रभवति यथास्वरूपतोदृष्टेनराजाश्चादिनातत्संबंधिनिराजदोस्मारितेपुनरश्वादीतदीयत्वानुसं-
धानमिति विशेषणसाम्येनवाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यास्त्यपेक्षा अतएव श्लिष्टविशेषणाया मिक्साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहासमा-
रोपइत्येवप्राचीनानांप्रवादः कंदुकेव्यावलात्तुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्यकामुकसंबंधितेनैवसमारोपणीयत्वात् ॥ विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः प्रस्तु-

तेसमारोपार्थं अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपिसमारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणत्वोर्थतदपेक्षणात्तल्लक्षणासंगतिरित्याह स्वरूपतइत्यादिस्वरूपतः अप्रस्तुतसंबंधितेनाज्ञायमा-
नस्यनन्वेपेक्षासत्त्वेपिविशेषणसाम्यस्यतद्व्यंजनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतितादवस्थमित्याशङ्क्यासाक्षादसामर्थ्येपिवृत्तान्तभिम्यक्तिद्वारातत्तत्तत्तदोषइत्याहनचेत्यादितदी-
यत्वानुसंधानंकामुकसंबंधितानुसंधानंतत्रमुत्तुंबनोदो अनुसंधानंतद्वदितिपाठः अनुसंधानवदितिपाठेयथेत्यस्यासंगतेः अतएवअप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेवनन्वप्रस्तु-

॥५५॥
कुंतीचं० ३५
नन्वेवंतर्हि प्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्त्रयेधर्मिण्यन्वयोस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह तथाहीत्यादिएवंचयोग्यतारूपविनिगमके

विशिष्टेत्यस्यसेव्यत्वेनान्वयः संबंधितेनैवेत्येवकारोक्तमेवार्थोपपत्तिकमाह स्वरूपतइति अप्रस्तुतकामुकसंबंधितानालिङ्गितरूपेणेत्यर्थः तथाचोपेक्षासंभवात्तादृ-
शप्रवादानुपपत्तिरितिभावः श्लिष्टविशेषणायामयमैद्रीत्यादौमुखचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैवसत्त्वात्साधारणविशेषणायासुपष्टंभकत्वेनप्रवादोपन्यासः ननुत-
त्रापितादृशवनितासेव्यत्वस्यतादृशवनिताकृतविपरीतरतपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपस्यस्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंभवान्नतादृशप्रवादानुपपत्तिरित्याह किं-
चेति युक्तमिति तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायादितिभावः लक्षणमितिजातावेकवचन तदवमुक्तीत्याऽयमैद्रीमुखपश्यत्तश्चुंबतिचंद्रमाइत्यत्रश-
क्तिव्यंजनाभ्यांप्राचीप्रांसंबंधाश्रयश्चंद्रोजारसंबंधिसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाश्रयइतिबोधः अप्रस्तुतवृत्तान्तभिननेनाध्यवसितस्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्य
तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषयेप्रस्तुतधर्मिण्यन्वयइतिमतेतुसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रांसंयोगाश्रयोजारभिन्नश्चंद्रइतिबोधः एवमुदाह-

स्वरूपतः कंदुकेपितस्यसत्त्वेनासमारोपणीयत्वात् किंचसारूप्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायां समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तान्तस्याशब्दार्थस्याप्र-
स्तुतवृत्तान्तरूपेणैवगम्यतया तेनरूपेणतत्रसमारोपसिद्धेः अन्यत्रापितथैवयुक्तमितियुमेवप्राचीनानालक्षणमिति विभावनीयां अलंका-
रः परिकारः सामिप्रायेविशेषणे सुधांशुकलितोतंसस्तापहरतुवः शिवः अत्रसुधांशुकलितोतंसइतिविशेषणतापहरणसामर्थ्यामिप्रायगर्भः

एणांतरेणैवप्रकारेणबोधप्रकारऊहनीयाः ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसमासोक्तिप्रकरणं ॥ ॥ गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्युलंकारप्रसंगात्तत्प्रभेदं
परिकारलंकारं लक्षयति अलंकारइति अलंकारत्वोक्तीतनेचदोषाभावेनैवगतार्थत्वमितिशंका निरासार्थं तत्प्रपंचनंचोपेक्षकंरिष्यते सामिप्राये प्रकृतार्थोपपा-
दकार्यविषयकामिप्रायपूर्वके तथाभूतार्थव्यंजकइतियावत् इत्यंचप्रकृतार्थोपपादकार्यव्यंजकविशेषणत्वंलक्षणंबोधं ध्वनावतिव्याप्तिवारणायप्रकृता-
र्थोपपादकेतिहेत्वलंकारवारणायबोधकत्वंविहायव्यंजकत्वनिवेशः वक्ष्यमाणपरिकारलंकारवारणायविशेषणेति तत्रतुविशेष्यतथेतिनातिप्रसंगः सुधां-
श्विति सुधांशुनाकलितः कृतउत्तंसः शेरखरेयेनसइतिहरविशेषण उत्तंसः कर्णपूरेस्यात्शेरखरेचावतंसवदिति विश्वः सामर्थ्यामिप्रायसामर्थ्यव्यंजकः ॥ ॥

कु० टी०
च०
३६

तवेति इदं प्रतिकामस्योक्तिः तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽप्यहं मधुवंसंतमेवैकं मुखं सहावलब्ध्वापि नाकोधनुर्विशेषः पाणोऽप्यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यं श्रुतिर्धैर्यं खलु न कु
र्यान्नयेधन्विनो धनुर्धराममपुरः के अगणनीया इत्यर्थः कुसुमायुध इति विशेषणं चेत्यनयः अर्थलभ्येति कुर्यामित्युक्तमपुरुषाक्षिप्तस्यार्थः अभिप्रायगर्भं अभिप्राय
पूर्वकं अतएवाचयवार्थमात्रविश्रांतत्वाद्दूरपदेन नयोनरुत्तमपि संवेति सर्वेषामशुचीनारक्तपूर्वैरतो विष्णुमूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्य उन्नमान्नपानादि

यथावा तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेवलब्ध्वा कुर्यात्हरस्यपि पिनाकपाणेर्धैर्यं श्रुतिर्धैर्यं मधन्विनोऽन्ये अत्र पिनाकपाणेऽपि तिहरवि
शेषणं कुसुमायुध इत्यर्थलभ्याहमर्थविशेषणं च सारासारायुधत्वाभेदाय गमं यथावा सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः शरीरकस्यापि कृते
मूढाः पापानि कुर्वन्ते अत्र शरीरविशेषणानितस्य हेतुत्वेनासंरक्षणीयत्वं मिप्रायगर्भाणि ॥ व्यास्यं नैकतया स्थितश्रुतिगुणं जन्मी न वल्मीकतो ना
भोनाभवमच्युतस्य सुमहद्भाष्यं चनाभाषिषं चित्रार्थानहृत्कथामचकथं कुत्राग्निनासंगुहं देवत्वदुणं ददवर्णनमहं कर्तुं कथं शत्रुया अत्र श्रुतिग
णं न व्यास्यमित्यादीनि विशेषणानि स्वस्मिन्व्यासाद्यसाधारणकार्यकर्तृतन्निषेधमुखेन नाहं व्यास इत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राद्ययोर्द्विहरणयो
रेकैकं विशेषणम् समनंतरयोः प्रत्येकं बह्विनि विशेषणानि तत्रापि प्रथमोदाहरणं सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि यदार्थरूपाणि च द्वि
तीयोदाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः एतेषु व्यंग्यार्थसद्भावेऽपि न ध्वनिव्यपदेशः शिवस्य तापहरणे मन्मथस्य कैमु
तिकन्यायेन सर्वधन्विधैर्यभंजकत्वे शरीरसंरक्षणार्थं पापमाचरतां मूढत्वे स्वस्य वर्णनीयराजगुणकथनाशक्तत्वे च वाच्य एवोपस्कारक
त्वात् ॥ ३६ ॥ श्रीरामजय रामजयजय रामचन्द्राय नमो नमः ॥ ३६ ॥ राम

कृतोपकारनाशकस्य शरीरकस्येति निंदायां कप्रत्ययः कृते तदर्थं तत्संरक्षणार्थमिति यावत् विशेषणानि पूर्वार्धोक्तानि तस्य शरीरस्य ॥ व्यास्यमिति राजानं प्रतिकवे
रुक्तिः हे देव राजन् त्वदुणानां ददस्य सुमहस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं शत्रुयोऽशक्तो भवेयमित्यन्वयः कुतस्तत्राह यतोहं एकरूपतया स्थितं वेदं समूहं न व्यास्यं अनेकशाल
रूपेण न विस्तारितवान् तथा च तत्कर्तव्या सो न भवामीति व्यज्यते एवमपि वल्मीकतो वल्मीकात् जन्माऽस्यास्तीति जन्मी न भवामीति शेषः तथा च नाहं वल्मीक इति

अच्युतस्य नाभोनाऽभवं नोत्यन्न इत्यनेन नाहं चतुर्मुख इति सुमहद्भाष्यं महाभाष्यं चनाभाषिषं न भाषितवानित्यनेन नाहं सहस्रजिह्वः शेष इति चित्रो विचित्रार्थोऽप्यस्या
स्तदहृत्कथानं अचकथं कथितवानित्यनेन नाहं तद्वत्ता शिवो गुणाढ्यो वेति सुत्राग्निं देवगुरुपदेशको नासमित्यनेन नाहं वाक्यमिति च व्यज्यते उच्येष्टोदाहरणेषु वेल
क्ष्यं दर्शयति तत्रेत्यादिना एकैकं एकस्य विशेष्यस्य एकमेव समनंतरयोः अनंतरोक्तयोः प्रत्येकं एकं विशेष्यं प्रति तत्रापि तयोर्मध्येपि एकाभिप्रायगर्भाणि एकार्था
भिप्रायपूर्वकाणि वाक्यार्थेति न व्यास्यमित्यादिनिषेधवाक्यार्थसद्भावेऽप्युक्तरीत्या हेतुत्वेनातिमवाक्यार्थविशेषणत्वादिति भावः तेषु उक्तोदाहरणेषु ध्वनिव्यपदेशः ध्व
निव्यवहारः तत्र हेतुमाह तापहरण इत्यादिना तापहरणे इत्यादिसप्रसृतवतुष्टयस्य वाच्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः उपस्कारकत्वादिति तथा चापरांगरूप

अतएव व्यंग्यस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकर इति नामास्यालंकारस्य केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने अपुष्टार्थत्वदोष
स्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वे विशेषणस्य दोषाभावमात्रेण काश्चिदलंकारः एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासपरवैचित्र्यवि
शेषात्परिकर इति अलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः वस्तुतस्तु नैकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति नियमः श्लेषय
मकादिषु पुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासविच्छिन्नविशेषसद्भावात्परिकरपपत्तेः ॥ ॥

गुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहार इति भावः ॥ ३६ ॥ नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निःशेषच्युतेत्यादि ध्वनावतिव्याप्तिरित्यत आह अतएवेति वाच्योपस्कार
कत्वादेवेत्यर्थः परिकरत्वात् अंगत्वात् तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकत्वस्या व्यंग्यविशेषणस्य लाभान्नातिव्याप्तिरिति भावः अपुष्टार्थेति भाव
प्रधानं उक्तत्वादिति अर्थोऽपुष्टः कथं व्याहृतपुनरुक्तदुः क्रमग्रास्या इत्यानाऽलंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथं तर्हि तैरेवास्यालंकारत्वेन कथनमत्र आह एक
निष्ठेति तादृशेति साभिप्रायेत्यर्थः दोषाभावेनैति अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः उदयलंकारसंपत्त्या सहृदयैव मुख्यरूपदृष्यकता बीजाभावादिना
वः विच्छिन्नमत्कृतिः परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः तत्र दोषस्याप्रसक्त्या विच्छिन्नविशेषस्य तदभावप्रयुक्तत्वात्संभवात्तत्र योजकमलंकारत्वमा

पुष्टकमिति भावः ॥

कु० टी० च० ३९ यमकस्थले उदाहरति यथेति निजादेवतामतिशय्यदियजेत अर्थाद्देवतां तं पूजयेत् तदा उभयतः लोकद्वयात् च्यवते भ्रश्यति अघं पापमपि जुषते सेवते प्राप्नोतीति यावत् कानि जादेवता तत्राह वयं वनवता प्रशस्त वनयुक्तेन क्षितिभृता गोवद्धेन गिरिणैव सदैव तकाः देवतसहिताः स एवास्माकं देवतमित्यर्थः अनवता अरक्षकेण अहिद्रुहाइंद्रेण किंप्रयोजनमिति शेषः अहिर्द्वेनामुत्रासुरः अहिर्द्वेनासुरसंपर्शति विश्वः नन्वेवमिति तत्रैवालंकारतास्यान्न तु सुधांशुकलितो तं स इत्यादावत आह एवमिति विच्छित्तिविशेषेति दाषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिव्यावृत्तेत्यर्थः ननु यमकादावपि तादृशविच्छित्तिविशेषे मानाभावः विच्छित्तिरसामान्यतु पर्युद-

स्तदोषाभावेनाप्युपपन्नं आपत्कालपर्युदस्तस्मिन्नेव हीनतादोषस्याभावेनेव तदानीमपि मृच्छोचकतुर्गतिशया धनमिति नालंकारत्वसिद्धिरित्यत आह ॥
अपि चेति भस्मोद्धतनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमालेश्रुभेहासोयानपरंपरांगिरिसुताकांतालयालंकृतिः अद्याय धनतोषितेन विभुना युष्मत्संपर्यासुखालोको
च्छेदिनिमोक्षनामहामोहे निधीयामह इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदित्वं सुखालोकोच्छेदिनीत्येकपदार्थो हेतुरितिकाव्यलिंगमलंकारत्वेन पथास्ति ह
तं न तु निर्हेतुत्वोपाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धित्वात्तथेहापीति भावः ॥ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायाः परिकरप्रकरणम् ॥ ॥ ॥

साभिप्रायइति अत्रविशेषणपदस्थानेविशेष्येतिप्रक्षिप्यपूर्ववत्त्वक्षणबोधं तच्चपरिकरेअतिव्याप्तिवारणार्थलक्ष्यलक्षणसंगमयति अत्रचति यद्या
पदवातरव्यावर्तकतयाचतुर्भुजइतिविशेषणं तथापिनृपादिसाधारणदेवपदशक्तेर्विष्णोर्नियमनेनविशेष्यप्रतीत्योपयिकतयाविशेष्यपदत्वमभिमतेबो
ध्यं असंदिग्धमुदाहरति फाणीद्रइति राजानंप्रतिकवेहक्तिः तवगुणान्वक्तुंफणीद्रः शेषः समर्थइत्यध्याहार्य एवमपि हेहयाधिपः कार्तवीर्यः आसं
उल्लंघः उभयत्रगुणानित्यनुषज्यते एषः मर्त्यधर्मः अहंकतेगुणाः केतिक्वशब्दौमहदंतरंस्त्वयतः सहस्रमुखत्वादीत्यादिनासहस्रबाहुत्वसहस्रन

साभिप्रायेविशेष्येतुभवेत्परिकरंकरः चतुर्णांपुरुषार्थानांदातादेवश्चतुर्भुजः अत्रचतुर्भुजरतिविशेष्यंपुरुषार्थचतुर्भुजः
 ष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथावा फणीद्रस्तगुणान्वक्तुंलिखितुंहेहयाधियः द्रष्टुमारवंडलः शक्तः काहेमषक्तेगुणः
 णाःफणीद्रस्त्यादिविशेष्यपदानिसहस्रवदनाद्यभिप्रायगर्भाणि नानार्थसंश्रयःश्लेषोवर्ण्योवर्ण्योभयाश्रितःसर्वदोमाधवः
 पायात्सयोगंगामदीधरत् अञ्जेनत्वेन्मुखंतुल्यंहरिणाहितसक्तिना उच्चरद्ग्रीकीलालःशुश्रुभेवाहिनीपतिः अनेकार्थशब्दः
 विन्यासःश्लेषःसचत्रिविधःप्रकृतानेकविषयःअप्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्चसर्वदैत्यादिक्रमेणोदाहर
 णानितत्रसर्वदोमाधवइतिस्तोतव्यत्वेनप्रकृतयोर्हरिहरयोःकीर्तनंप्रकृतश्लेषाः अञ्जकमलेअञ्जश्चद्रस्तयोरुपमानमात्रत्वे
 नाप्रकृतयोःकीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषःवाहिनीपतिःसेनापतिःसमुद्रश्चतत्रसमितौशस्त्रप्रहारोत्यतद्रुधिरस्यसेनापतेरेववर्णनंप्रकृत

यनत्वयोः संप्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः ॥ इति पारिकरं कुरप्रकरणम् ॥ ॥ श्लेषे लक्षयति नानोर्यति नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो यो हि
जनं श्लेष इति लक्षणं वर्ण्यत्यादिविभागः वर्ण्यचा वर्ण्यच वर्ण्यो वर्ण्यो भयं च एतन्नया श्रितस्तद्विषय इत्यर्थः सर्वेति सर्वदः समाधवः पायात्तयः अगंगो वर्धन
पर्वतं गंगे पृथ्वी च वराहावतारे धृतवानिति विष्णुपक्षे हरपक्षे तु स उमाधवः सर्वदा पायात्तयः गंगो धृतवानित्यर्थः हरिणेन मृगेणां करूपतया आहिताकृता सक्तिः
संगेयस्येति चंद्रपक्षे हरिणा सूर्येणेति कमलपक्षे उच्चरातशालपाते रुद्रच्छत्कीलालेरुधिरयस्य सवाहिनीपतिः सेनापतिः तथावाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रश्चेति

कु० टी०
चै०
३८

जातरनि येन करुणायुक्तः करणेन द्रोहकर्त्तापि अदरो भयमूयः काकस्त्रातो एक्षितः ननु हतः संपवित्रना मारणे ख्यातः विभूयामो मे शरणमस्त्वित्यर्थः कृष्णपक्षे तु
काकोदरः कालियसर्पः पूतनायाराक्षस्य मारणे न ख्यात इति विशेषः नीतानामिति दयिता प्रतिनायकोक्तिः तव ईक्षणे नेत्रे कमलानां पदानां हरिणानां च
सदृशेऽस्त्यन्वयः कीदृशानां वने जले अरण्ये च हि प्राप्ता न तथा लुब्धैर्लोभशीलेभिरभिः शिलीमुखैर्भैरवैरकलीभावं व्याप्तानां नीतानामिति पक्षे हरिणपक्षे तु लु
ब्धैर्लोभैः कर्तृभिर्भैरवैः शिलीमुखैर्लोभैः कारणभूतैराकलीभावं च पलतानां नीतानामित्यर्थः मृगप्रभेदे कमल इति विश्वः असाविति उदयशैले अभिदृष्टिं चरत्तर
यथावा जातः काकोदरो येन द्रोह्यापि करुणात्मना पुतना मारण ख्यातः समस्तु शरणं प्रभुः नीतानामाकलीभावं लुब्धैर्भैरवैः शिलीमुखैः सदृशैः
ननु हानां कमलानां तदीक्षणे असावुदयमारुहः कांतिमान् नक्तमंडलः राजा हरितिलोकस्य हृदयमृदुलैः करैः तत्राद्ये स्तातव्यत्वेन प्रकृत
योः रामकृष्णयोः श्लेषः द्वातीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृतीये राजा हरितिलोकस्य तिचंद्रवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यशे
दितचंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपतेः श्लेषः यदनप्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणेशब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छति प्राचः तत्प्रकृताप्रकृताभि
धानमूलकस्यापमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं नत्वप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वा
वश्यंभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात् यद्यपि प्रकृतार्थप्रकरणवलाद्भाटिति बुद्धिस्थे सत्येव पश्चान्नृपतितद्वाह्यधनादिवाचिनां राजकरादिपदा
नामन्योन्यसन्निधानबलात्तत्तद्विषयशक्त्यंतरोन्नेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरेत् न चैतावता तस्य व्यंग्यत्वं शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यन
पेक्षणात्पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने पश्चात्स्फुरति चेत् कामंगूढश्लेषो भवतु अस्ति चान्यत्रापि गूढश्लेषः ॥ ५ ॥ कवर्णे अनुक्तं च मंडलं विवंदे शश्च राजं
चंद्रो नृपश्च मृदुलैरभिनवैः अल्पैश्च करैः किरणैः प्राह्यधनेश्च प्रत्यशेदितेति अभिनवोदितेत्यर्थः ननु प्रकारेणानभिधायानियमनादप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वं मेवेति क
थं श्लेष इत्याशंक्याह यदिति अलंकारस्येति न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुद्धेदृशित्वा च शनिश निश्चतमुच्चैर्निहितकुप्यसिनेद्रयस्तेत्वं यत्र प्रसीदसि पुनः स
भात्युदारेनुदारश्चेत्यत्र शनिविहङ्गस्य प्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधाय प्रतीयमाने पितृमूलकस्य विहङ्गावपित्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तुध्वनेरशनिश
ब्दशक्तिमूलस्य संभवात् अलंकारस्य त्यस्योपलक्षणत्वात् अन्योन्यसन्निधानबलात् परस्परार्थसंबन्धार्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दात् सन्निधिवलात्
तथाचाप्रकृतेष्वभिधानियामकमस्तीति भावः एतावता पूर्वापभावमात्रेण तस्य अप्रकृतार्थस्य गूढश्लेष इति गूढत्वं चाप्रकृतत्वेन द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययान्

अयमिति माधैरेवतकगिरिवर्णनं अयंगिरिस्तटीर्विभर्तीत्यन्वयः किंभूताः अतिजरदाः अत्यंतकठिनाः प्रकामगुर्वीः अतिमहत्याः अलघुभिर्विलंबमा
नैर्मधैव्याप्राः निरंतरं प्राणिनामगम्यरूपाः परिणतास्तिर्यकदंतप्रहारिणः दिग्गजायासुताः वृद्धवेष्यापक्षेतुजरठाजीर्णाः पयोधराः कुचाः अगम्याः सं
गमायोग्याः परिणते प्रकटेदिक्करिकेयासां ता इत्यर्थः दिक्वर्तुलं दर्शनक्षतं करिकानखक्षतं दिक्दृष्टवर्तुलाकारं करिकानखरेखितेतियादवः
मंदमिति ओषधीनापत्युश्चंद्रस्यासंनिधौ सति अयमोपलाः सूर्यकांतामंदीभूतमग्निं धृतवतः तमः दर्शितः श्वयथुः पुष्टत्वेन तथाऽभवत् दृष्टयस्ति

अयमतिजरदाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबविपयोधरोपरुद्धाः सुततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति मंदमग्निम
धुर्यमोपलादर्शितश्चयथुचाभवत्तमः दृष्टयस्ति मिरजं सिषे विरेदोषमोषधिपतरसन्निधौ अत्राह समासोक्त्युदाहरणयोः प्राकरणिके
र्थप्रकरणवशात् झटिति बुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रकृतोपि वृद्धवेष्या चत्तांतादिः प्रतीयते ॥ तत्र समासोक्तिरभंगश्लेष इति सर्वेषाम
मिमममेव एवमन्यत्रापि गूढश्लेषध्वनिबुद्धिर्न कार्या यथावा रम्या इति प्राप्नवतीः पताकाराण्येव विविक्ता इति वदयतीः यस्यामसेवंतनम
द्वलीकाः समवेधभिर्वलभीर्युवानः अत्र द्वितीयां तविशेषणसमर्पितार्थांतराणां नशब्दसामर्थ्येन वधभिरन्वयः विभक्तिभेदात् न च विभ
क्तिभेदे पितृदन्वयापेक्षकं साधर्म्यमिह निबद्धमस्ति यतः ॥

गविशेषाः वृत्तांतादिरित्यादिपदाद्रेगिवेद्युत्तांतः परिगृह्यते ॥ अभंगश्लेष इति तथा च श्लेषस्य लेख्ये जनाविरहादप्रकृते तत्स्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्वेषाम
रूपपन्नः स्यादिति भावः रम्या इति माघ एव द्वारकावर्णनस्य स्याद्धारका यो युवानो वधूभिः समंबलभीः प्रासादोपरितनगृहाणि असेवंतं सेवितवतः किंभूताः रम्या
इति हेतोः पताकावेजयतीः प्राप्नवतीः विविक्ता विजना इति हेतोः रागं रतिवद्वयंतीः नमति वलीकानिच्छादनपटलप्रोतायासां ताः वधूषणं पताकासोभाया
नि पताकावेजयत्यास्यासोभाया नाटकां कयो रिति मेदिनी रागगनुरागे विविक्ताः सतीत्वेन प्रवित्राः नमन्नि वलीकाश्चेति न चैति यत इत्यस्य इत्यत्र वाक्षितः श्लेष

कु० टी०
च०
३९

एतस्मिन्निति तत्रैवैवतकगिरिवर्णनं एतस्मिन्निरोमहत्यः सरस्यः वाल्मीकेरुनेर्गिरां साधर्म्यसादृश्यं दधति धारयति किं भूतानां गिरां अरहितो संबद्धो रामलक्ष्मणे
यासुताया भूतानां सरसीपक्षे अरहिताः संयुक्ता रामाः पतयो यासां तथा भूतालक्ष्मणाः सारसवनितायासुता इति किं भूताः सरस्यः अधिकोजलशोभा वहत्यः
पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभं तरंगकुलत्वेनीताः प्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु अधिकाः कपयो यासुताः पवनमुवाहनूमतावेगेन निजेन संक्षोभमुद्धतत्वे प्रापिता

एतस्मिन्नधिकपयः प्रियंवहंत्यः संक्षोभं पवनमुवाजवेननीताः वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महा
सरस्यः इत्यत्रेवाक्षिप्तश्लेषो भवेत् सममित्येतत्तु क्रियाविशेषणं सहाय्यत्वेनाप्युपपन्नं वधुषु श्लिष्टविशेषणार्थान्वयात् प्राक्
द्रागप्रतीते साम्यं नालंबते ॥ तस्मादर्थसौंदर्यबलादेव तदन्वयानुसंधाने मितिगुह्यश्लेषः तदनुतद्वलादेव समशब्दस्य साधर्म्यं
यैकल्यनमिति वाच्यं स्यवोपमालंकारस्यागमयमित्यलं प्रपंचेन तस्मात्सिद्धश्लेषत्रैविध्यं एवं च श्लेषः प्रकारान्तरेणापि द्विविधः
संपन्नः उदाहरणगतेषु अजकीलालवाहिनीपत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभंगं मन्येक्ष्याने कार्यक्रोडीकारादभंगः
सर्वदोमाधुवः योगगोहरिणाहितसक्तिनेत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभंगमपेक्ष्य नानार्थक्रोडीकारात्सभंगः श्लेष इति
तत्रसभंगश्लेषः शब्दालंकारः अभंगश्लेषस्त्वर्थालंकार इति केचित् उभयमपिशब्दालंकार इत्यन्ये उभयमप्यर्थालंकार इति स्वाभि
॥ प्रायः एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं

इति नन्वत्रापि सममित्यस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबन्धोस्तीति कुतो न श्लेषाक्षेपस्तत्राह सममिति द्वाकृशीं प्रसाम्यार्थं साम्यार्थकत्वं तथा चानुपपत्त्यभावात् न
लक्याक्षेपो न संभवतीति भावः ॥ कथं तर्हितदवगमस्तत्राह अर्थसौंदर्येति विशेषणानां वधुभिरन्वये च मत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यं प्रहृष्ट इति ना
वः तदनुश्लेषानुसंधानानंतरं तद्वलात् श्लेषबलात् साधर्म्यार्थेति साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः अर्थसाम्याभावेपि सकलकलेपुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविवेचनं

एवकारेण व्यंग्यत्वव्यवच्छेदः तत्रतयोर्मध्ये शब्देति जतुकष्टन्यायेन शब्दयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः अर्थेति शब्दाभेदादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेना
र्थयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः केचित् अलंकारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति सभंगाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः शब्दस्य परिचयसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्
तत्त्वावधारणादिति भावः अन्ये मग्नमहद्वाः नन्वभिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनादेव तस्यापि विशेषतः कथनमंतरेण कथमुपपत्तिरित्याशंक्याह एतदिति यद्यप्यु
त्प्रेक्षाग्रथानंतरं चित्रमीमांसा न कापि दृश्येत तथाप्ययमाप्युत्प्रेक्षा नीयते च मत्कार्थमुखप्रेक्षित्वादर्था लंकारत्वमिति अनुप्रासयमकादेस्तु न च मत्कार्थमुखप्रेक्षि

अप्रस्तुतप्रशंसायास्त्यायत्र प्रस्तुताश्रया ॥ एकः कृती शकुंतलेषु योन्यंशक्रान्त्या चते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनं प्रस्तुतवृत्तांतवगतिपर्यवसायित
त्राप्रस्तुतप्रशंसा लंकारः अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्चाप्रस्तुताप्रस्तुतयोः संबंधे सति भवति संबंधश्चास्य रूपं सामान्यविशेषभावः
कार्यकारणभावे वा संभवति तत्र सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्यावगतौ द्वैविध्यं कार्यकारणभावेपि कार्यत्कारणस्य कारणान्
द्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं सारूप्यस्य तु एकोभेद इत्यस्याः पंचप्रकाराः यदाहुः कार्यनिमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचन
स्तुल्येतुल्यस्येति च पंचधेति तत्र सारूप्यनिबन्धनाः प्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकः कृतीति अत्र अप्रस्तुतचातकस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन
प्रस्तुतेतत्सारूप्येक्षुद्रेभ्यो याचना निवृत्ते मानिनिपर्यवस्यति ॥

त्वमिति नेतेषामर्थालंकारत्वमपि तु शब्दवैचित्र्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां श्लेषप्रकरणे ॥ अप्रस्तुतेति सा अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्र
या प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयाय स्यात्तथा भूता प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः ॥ एक इति कृती कुशलः शकुंतलेषु पक्षिषु मध्ये यश्चात
कः शर्कादिद्रादन्यनया चत इत्यर्थः कार्य इति त्रये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचः प्रतिपादने निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य एवं सामान्ये प्रस्तुते स
ति तदन्यस्य विशेषस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्सदृशस्येत्यर्थः अन्यशब्दस्य प्रतिसंबंधिपरत्वात् तत्सारूप्ये तत्सदृशे ॥

इति चंद्रिकायां श्लेषप्रकरणे समाप्तं

कुंटीः आवद्धेति आवद्धाः याः दन्त्रिणाः सराः स्तब्धेति ताः नटिला व्याघ्राश्च सभितिः स्कंधदेशो यस्यैवं भूतः श्वाश्वनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवीस्थानं यदारेपितः तादृशस्य युक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः तथैव मत्तानामेमानां गजानां कुंभतटस्य पादने विदारणे लपटस्य व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयवति अनुकुर्वतीति सप्तम्यंतं वैधेये मूर्खे मूर्खवैधेयवालिशा इत्यमरः अंतरिति छिद्राणि रंध्राणि दोषस्थानानि च कंठकाः श्रूकाः खलाश्च

भंगुरः संगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः तंतवश्च अत्रस्तुतिर्निंदोदासीनस्वरूपारव्यानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः ॥ ६ ॥ एवं चेति उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुत
परस्याप्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वेऽस्तीत्यर्थः विधायेति येन गः मनुष्याः सृजो धेऽशौचं त्रैवैरविधायोदासीना भवन्ति ते कक्षे तृणे उदरि षमग्निं निक्षिप्य अग्निमारुते पव
नाभिमुखं शोते निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः सौहार्दं चेति सौहार्दानि मैत्र्याण्यवस्वर्णरेखाश्चिररूपकं तां संपरीक्षणे निकषोपलः परीक्षमिति संज्ञितः कोप्यस्तीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

विशेषनिबन्धनायथा अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमामृगलोकनः केसरीनिष्ठरक्षिप्रमृगयूथोमृगाधिपः अत्रकृष्णप्रतिबलभद्रवाक्येमाह्वयदृष
णपरेपूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूरएवख्यातिभाभवतिननुमृदुरितिसामान्यवक्तव्येतत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतोविशेषोभिहितः एवंवृहत्कथादिषु
सामान्यतः केचिदर्थप्रस्तुत्यतद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेऽप्यमेवाप्रस्तुतप्रशंसाद्रष्टव्या कारणनिबन्धनायथा हृतसारमि
वेंदुमंडलंदमयंतीवदनायवेधसा कृतमध्यविलंबविलोक्यतेधृतगंभीररवनीखनीलिम अत्राप्राकरणिकेंदुमंडलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेनदमयं
तीवदननिर्माणार्थसारंशहरणेनतत्कार्यरूपवर्णनीयतयाप्रस्तुतंदमयंतीवदनगतलोकोत्तरसौंदर्यप्रतीयते यथावा मदीयवरदराजस्तवे आ
श्रित्यनूनममृतद्युतयः पदंतेदेहक्षयोपनतदिव्यपदामिमुख्याः लावण्यपुण्यनिचयंसुहृदित्वदास्येविन्यस्यंतिमिहिरंप्रतिमासंभिन्नाः अ
त्राप्राकरणिकेचंद्रकर्तृकतयोत्प्रेक्ष्यमाणेनलावण्यपुण्यनिचयविन्यासेनकारणेनतत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वंअनन्यमुखसाधा
रणंभगवन्मुखेवर्णनीयतयाप्रस्तुतंप्रतीयते तथाहि चंद्रस्तावन्मंत्रालिंगाद्द्विद्विषयाभ्यामभेदेऽपिभेदाध्यवसायाद्वाप्रतिमांसंभिन्नत्वेनवर्णितः
तेनातीताश्चंद्रानेतकोटयइतिलब्धं कालस्यानादित्वात्सर्वेषांचतेषामाकाशसमाश्रयणश्लेषमहिम्नाभगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितं
भगवच्चरणंप्रपन्नानोचदेहक्षयोपस्थितौपरमपदप्राप्ताभिमुख्यंतदानीमेवस्वसुहृद्द्वर्गेस्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः

हस्यक्षपेउपनतसंपन्नदिव्यपदस्याभिमुखत्वेयेषामेवंभूताः संतस्त्वदास्यरूपेसुहृदिमित्रेनूनंलावण्यस्वरूपस्यपुण्यस्यनिचयंविन्यस्यमिहिंसूर्यप्रतिपातीत्य
त्वयः मंत्रलिङ्गादिति नवनो भवति जायमान इत्यादि मंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः मंत्रस्यमानांतरमिद्वार्थानुवादकत्वादाह वृद्धीति ॥ ॥

श्रुतीति तत्सुकुतदुक्तेविधुनेतस्यप्रियाज्ञातयःसुकुतमुपयंतिअप्रियादुक्कृतमितिकोषीतकी श्रुतिःसयावस्तिणेननस्तावदादित्यंरुक्तीतिसवायुमा
गच्छतिसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखंतेनसऊर्ध्वंआक्रमतेसआदित्यमागच्छतीतिच श्रुतो सआदित्यमागच्छतीत्यनेतरसआगच्छतिविरजानदीतामन
सवायेति तत्सुकुतदुक्तेविधुनतइतिश्रुतो शरीरकेति शरीरेभवशरीरः सएवशरीरकआत्मातत्प्रतिपादकेत्यर्थः अर्थवशात्प्रयोजनवशात् पूर्वपापादित्यागभा

ततःसूर्यमंडलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वश्रुतिसिद्धमिति तदनुरोधेनतेषांदेहक्षयकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौसूर्यमंडलप्राप्तेःप्राक्प्रत्यक्षसि-
द्धंपुण्यत्वेननिरूपितस्यलावण्यस्यप्रहाणनिमितीकृत्यतस्यचंद्रसादृश्यस्वरूपोपचरिततत्सोहादवतिभगवन्मुखेन्यसनमुत्प्रेक्षितेयद्यपिसु-
हृदहृत्वेतावदल्पपुण्यसंक्रमोभवति तथापिअत्रसुहृदित्येकवचनेनभगवन्मुखमेवचंद्रस्यसुहृद्वैतनमुखान्तराणिचंद्रसादृश्यगंधस्यास्पदानी-
तिभगवन्मुखस्यतरमुखेभ्योव्यतिरेकोपिच्यजितः ततश्चतस्मिन्नेवसर्वेषांस्वस्वयावल्गावण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणेनप्राग्वर्णितःप्रस्तुतोर्थःसद्यमेव
प्रतीयते यद्यपिश्रुतोसूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरमाविविरजानदीक्रमणानंतरमेवसुहृत्सुकुतसंक्रमणंश्रुयते तथापिशरीरकशास्त्रेनस्यार्थवादा-
त्प्राग्भावःस्थापितइतितदनुसारेणविन्यस्यमिहिरप्रतियांतीत्युक्तं कार्यनिबंधनायथा नाथत्वदधिन्नखधावनंतोयलप्रास्तत्कांतिलेशकणि-
काजलधिंप्रविष्टाः ताएवतस्यमथनेनघनीभवंत्यानूनंसमुद्रनवनीतपदंप्रपन्नाः भगवत्यादांबुजक्षालनरूपायादिव्यसरित्पलत्तकरसादिव-
ह्यग्नानांतयासहसमुद्रंप्रविष्टानांतन्नखकांतिलेशकणिकानांपरिणामतयासंभाव्यमानेनसमुद्रनवनीतपदवाचेनचंद्रेणकार्येणतन्नखकांत्युल-

वेऽर्चिर्दिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरसंभवेनपाठक्रमस्यआर्थक्रमेणवाधादितिभावःस्थापितइति संप्रत्येतत्तत्त्वाभावात्तथाह्यन्यइतितातीयाधिकरणेसिद्धंतिता-
त्यर्थः नाथेतिहेनाथविष्णोत्वच्चरणनखप्रक्षालनजलेगंगारूपेलग्नःतेषांनखानांकांतिलेशकणिकाःसमुद्रंप्राप्ताःताएवचकणिकास्तस्यजलधेर्मथनेनसाद्र-
तांप्राप्तानूनंसमुद्रसंबन्धिनवनीतस्यचंद्रस्यपदंप्राप्ताःचंद्ररूपेणपरिणताइत्यर्थः नयातद्वारेणतदित्यनेतरहेतुरितिशेषःतद्वेतुर्नखकांत्युत्कर्षइत्यर्थः॥ ॥

अस्याश्चेदिति अस्याःकामिन्यागतिर्सौकुमार्यदृष्टंचेदित्यध्याहारेणान्वयः एवंसंलापोभाषणंयदिश्रुतस्तदापरभूतैःकोकिलैर्वाचंयच्छतीतितथातस्यभावो-
मीनमेवव्रतंसाध्यतां अकठोरतामादंवेयदिदृश्यतेतदासाप्रसिद्धामालतीदृष्टत्वायेवपाषाणतुल्येवलक्ष्यतइति कांतिर्दृष्टाचेतदाकमलालक्ष्मीःकाषायंवल्लभा-
लंबतामाश्रयतुकिमत्रबहुनोक्तेनेत्यन्वयःगत्यादिषु गतिर्सौंदर्यादिषुसंभाव्यमानानिउत्प्रेक्षमाणानिपूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाहएतानीति कार्याणीत्यर्थः
लज्जेतितिरश्चापश्वादीनांचेतसियदिलज्जास्यात्तदाचमयःगोमृगाःपर्वतराजपुत्र्यास्ततथारमणीयकेश्याग्रप्रसमीक्ष्यवालाःकेशाःप्रियायासांतास्तथात-

अस्याश्चेदिति सौकुमार्यमधुनाहंसस्यगर्वैर्लंसंलापोयदिधार्यतांपरभूतैर्वाचंयमत्वव्रतं अंगानामकठोरतायदिदृष्टत्वायेव
सामालतीकांतिश्चेत्कमलाकिमत्रबहुनाकाषायमालंबतां अत्रनायिकागतिर्सौकुमार्यादिषुवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतेषुहंसा-
दिगतगर्वशांत्यादिरूपाणिओचित्येनसंभाव्यमानानिकार्याणिअभिहितानि एतानिच पूर्वोदाहरणद्वनवस्तुकार्याणिकिं-
तुतन्निरीक्षणकार्याणि॥लज्जातिरश्चायदिचेतसिस्यादसंशयंपर्वतराजपुत्र्याः तंकेश्याग्रप्रसमीक्ष्यकुर्युर्वालप्रियत्वशि-
थिलंचमयइतिउदाहरणांतरेतथैवस्यष्टं अंगानामकठोरतेतितृतीयपादेतुवर्णनीयांगसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपि
नार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वेविवक्षितं प्रतियोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात् किंतुतद्वद्वैरेव इदमपित्वदंगमादं-
वेददृष्ट्याद्युदाहरणांतरेतथैवस्यष्टं॥

त्वंशिथिलंकुर्युरित्यन्वयः तथैवनिरीक्षणकार्यत्वमेव अर्थाक्षेप्येति दृष्टत्वायत्वरूपार्थाक्षिप्तेत्यर्थः इदमपि अप्रस्तुतबुद्धेः कार्यत्वमपिअपिनाप्रस्तुतबुद्धेः
कारणत्वेप्रागुक्तंमुञ्चीयते त्वदंगमादंवेददृष्टेकस्यचित्तेनभासते मालतीशशभूले खाकदलीनांकठोरतेति तुल्ययोगितायांप्रागुदाहृतं ननुकार्यरूपेणाप्रस्तु-
तंतार्थेनयत्रप्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यतेसाकार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते नचोदाहृतेषुतत्संभवःमालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैवदर्शिता

कु.टी. एवं प्रस्तुतस्य कामिनी गतिनिष्ठं सौंदर्यादिशयादेर्निरूपणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्या कारणत्वादित्यत आह अर्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुत
च. रंतद्वैरप्रस्तुतत्वात् कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशसंभवः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षणे अनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्या
४२ संभवः स्वरूपतस्तस्या हेतुत्वेपि ज्ञातस्य हेतुत्वादिति ननु गति सौंदर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्ननु ज्ञायमानगति सौंदर्यादि तदभावेपि ज्ञानमात्रात् कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तु

अर्थस्य कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेपि कार्यनिबन्धनत्वेन हीयत इति एतादृशान्यपि कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृता
निप्राचीनैः वस्तुतस्तुतदतिरेकेपिन दोषः न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचविध एव संबंध इति नियंतुं शक्यते संबंधांत
रेष्वपि तद्दर्शनात् यथा तापत्रयोषधवरस्य तव स्मितस्य निश्वासा मंदमरुतानि बुसीकृतस्य एते कडंकरचया इव विप्रकी
र्णजैवानुकस्य किरणा जगति भ्रमंति अत्र ह्यप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानां भगवन्मंदस्मितरूपदि व्योषधधान्यविशेषका
डंकरचयत्वे प्रक्षणेन भगवन्मंदस्मितस्य तत्सारतारूपः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते न च धान्यकडंकरचययोः कार्यकारणभा
वादिसंबंधोक्ति अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि संबंधांतरमाश्रयणीयमेव एवमुपमानोपमेयावाश्रित्य तत्र कविकल्पित
कार्यकारणभावनिबन्धने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते ततो न्यत्रापि दृश्यते ॥

तत्त्विति तदतिरेकेतस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसाया अतिरेके प्रकारपंचकाधिक्य तायेति हेतुरेतव निश्वासरूपमंदमारुतेन निबुसीकृतस्य बुसरहितीकृतस्य
स्मितरूपस्य आध्यात्मिकादितापत्रयोषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णः कडंकरचयावुसममूहा इवैते जैवानुकस्य चंद्रस्य किरणा जगति भ्रमंतीत्यन्वयः तत्सारतारूपः किरणसा
रतारूपः एवमिति हतसारमित्युदाहरणे चंद्रवदने उपमानोपमेयपदार्थावाश्रित्य चंद्रसारं जहरणस्य सतः कविप्रौढोक्ति कल्पितं कारणत्वं एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

कालिंदीति नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादेयं तत्र यमुना भ्रात्या समुद्रेण कालिंदीत्युक्ते कोयात्साकृतं नर्मदाया उत्तरं हेतुं भोद्रव अगस्त्यमुने ब्रूहीति ततः पुनः समुद्र
स्य प्रतिवचनं अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्माद्धेतोर्गृह्णासीति सायुनराहनर्मदाहमित्यादिततः समुद्रः पुनराहतां हेतुं तोमालिन्यमनुभवसीति सायुन
राहमिलत्कज्जले मौलवीनां नेत्राभ्यामिति ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः कुंतलदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति ॥ इत्यलंकार
चंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणं ॥ प्रस्तुतेनेति प्रधानभूतप्रस्तुतोतराभिव्यंजकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतोकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादेकुरद्वोकुरइति व्युत्पत्तिः

यथा कालिंदी ब्रूहि कुंभोद्रवजलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माज्जत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि =
मिलत्कज्जले मौलवीनां नेत्राभ्यामिति किमासां समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासां समजनीति मालवीनां तथारोदनस्य निमित्तं
तेष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपितः कुंतलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहितमिति कारणनिबन्धना मालवा अतिप्रस्थितेन
कुंतलेश्वरेण किं तेनाशितारतिष्टे तद्धानंतरभाविजलधिनर्मदाप्रश्नांतररूपं कार्यमभिहितमिति अत्रैव कार्यनिबन्धनापि पूर्वस्याप्रश्नः
शाब्दः अस्यामार्थ इति भेदः ॥ प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतोकुरः किं भृंगसत्या मालत्यां केतव्या कंठके द्वया यत्र प्रस्तुतेन वर्णयमानेना
भिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुतोकुरालंकारः उनेरद्वैमुदाहरणं इह प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती काचिद्भृंगप्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य
प्रस्तुतत्वं न चानामंत्रणीया मंत्रणेन संबोध्यता योग्यसंबोधनेन वाच्यासंभवात् भृंगसंबोधकवाच्यासंभवात् ॥

किमिति हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कंठके द्वया कंठकव्याप्रयाकेतव्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तांतेन मयि मनोहारिण्या सत्यां किमु द्वेगवा
रिण्या परवर्तितयेति नायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते कथमिह भृंगवृत्तांतस्य प्रस्तुतत्वं तत्राह इहेति तथाच भृंगसंबोध्यकत्वात् तद्द्व्योतोपि
प्रस्तुत इति भावः अनामंत्रणीया मंत्रणेन संबोध्यता योग्यसंबोधनेन वाच्यासंभवात् भृंगसंबोधकवाच्यासंभवात् ॥ ॥

कु० टी०
च०
४३

कस्त्वमिति शारखोटकतरुप्रतिकस्यचित्पथिकस्यप्रश्रोक्तिः कथयामीत्याद्युत्तरं वैराग्यादिववदसीतिपुनः प्रश्नः साधुविदितमिति शारखोटकस्योत्तरं कस्मादि
दं वैराग्यमितिपुनः प्रश्नः कथयतइतिपुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शारखोटकआह वामभोगेनोपलक्षितोत्रवयोस्तितं पंथो ज नः सर्वात्मना समित्यत्र न्यायादिभिः सेवते
आश्रयतिममपुनर्मार्गे स्थितस्यापि न न्यायापि परोपकारसंपादिकेतिभूताधारत्वादितिभावः वामेनेति मार्गेतिचष्टिष्टं अत्यंतं आशेषेणापि परवनिता
यामिति वेश्यायामितिचविषयसंप्रमीतद्विषयेत्यर्थः विटानां सर्वस्वस्यापहरणयः संकल्पस्तेनदुः प्रापेतिवेश्याविशेषणं॥ अन्येति हे भृंग अस्यास्यमर्दसमा

कस्त्वमोः कथयामिदैवहतकं मां विद्धि शारखोटकं वैराग्यादिववदसीति साधुविदितं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्रवदस्तमध्वगजनः ॥
सर्वात्मना सेवतेन न्यायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्रोत्तरवतिर्यगामंत्रणस्यात्यंतमसंभावित
त्वाभावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थनभृंगोपालंभरूपेण व अस्याः कुलवधाः सौंदर्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिदृतिदुः प्रथ
र्षायां परवनिताया विरसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायां वेश्यायां वा कटकसंकुलकेतकी कल्याणां प्रवर्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालं भोद्यो
त्यते ॥ यथावा अन्यासुता वदुपमर्दसहासुभृंगलोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु वालामजातरजसंकलिकामकाले व्यर्थं यमि
किं नवमल्लिकायाः अत्राप्युद्यानमध्ये चरंतं भृंगं प्रत्युपालं भद्रं तिवाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वे इदं च प्रोढांगनासुसतीपुबालिकारते
येत्केनयतिकामिनिशृण्वतिकस्याश्चिद्विदग्धायावचनमिति तं प्रत्युपालं भोद्योत्यते ॥ यथावा कोशद्वंद्वमियं दधाति नलिनी
कादंबचंचूषतंधते चूतलतानवं किं सल यं पुंस्को किलास्वादितं इत्याकर्ण्यमिथः सखीजनवचः सादीर्घिकायास्तरेचलातेनतिरीद

सुसुमनसां पुष्पाणां लतासुतावत्यावत् नवमल्लिकायाः कलिका संजातरजस्का भवति लोलचपलं मनोविनोदय लोलमिति क्रियाविशेषणं वा नवमल्लिका
काया लताविशेषस्य बालामभिनवां असंजातरजस्का कलिकामकाले व्यर्थं किमिति कदर्थयसि पीडयसीत्यन्वयः रजः पुष्परजः स्त्रीणां रेतश्च शृण्वतीति एतद्व
चने शृण्वतिसतीत्यर्थः ॥ कोशेति दूयं नलिनी कमलिनी कोशद्वंद्वमुकुलयुगलं कादंबस्य हंसस्य चंद्राक्षतं कृतक्षतं दधाति धतेतथेयं चूतस्याम्रसलतानूतनेपल

कदर्थ

कोकिलैरास्वादितं चर्वितं धते इति दीर्घिकायावाप्यास्तरेमिथः परस्परं सखीजनस्य वच आकर्ण्य सा प्रस्तुतानायाका कमलमुकुलाम्रपल्लवव्याजेनेताम
दीयस्तनाधरक्षतं कथयंतीति ज्ञात्वा चेलस्य वस्त्रमोतेन प्रातेन स्तनतटं तिरेदधे बिंबरूपमधरंचपाणिना तिरेदधे आच्छादितवतीत्यन्वयः अन्या
पदेति अन्यस्यापदेशो मिषं यत्र ता दृशमित्यर्थः तदीयमेव ग्रंथं दर्शयति अप्रस्तुतेत्यादि व्यवस्थापितमिति प्रस्तुतत्वेपि मुख्यतया तात्पर्याभावादत्रा
प्यभिधापर्यवसानाभावादितिभावः सान्येवेति सा अलंकृतिध्वनेः सकाशादन्येवेत्यर्थः प्रस्तुतत्वं भनेन प्रस्तुतत्वप्राप्ता एत्रिरिति हे विलोचने शिवा

अत्रेयमिति नलिनी व्यक्तिविशेषनिर्देशेन दीर्घिकायास्तरेत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतांतरयोतनं चोत्तरार्धस्वयमेव ॥
कविना कृतं अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थः प्रस्तुतत्वादवर्णनीय इति तत्राभि
धायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायां पर्यवसितायामर्थसौंदर्यवलेनाभिमतता
र्थव्यक्तिध्वनिरेवेति वस्तुतस्त्वयमप्यलंकार एव न ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायां ॥ तृतीयोदाहरणस्य त्वलंकारत्वे कस्या
पिन विवादः उक्तं हि ध्वनिकृता शब्दार्थशक्त्या हि प्रोपि व्यंग्यार्थः कविना पुनः यत्रा विक्रियते स्वात्त्या सान्येवालंकृतिध्वनेरिति
एतान्यपि सारूप्यनिबंधनान्युदाहरणानि संबधांतरनिबध्नान्यपि कथंचिद्वाच्यं व्यंग्ययोः प्रस्तुतत्वं निबधनेनोदाहरणीयानि ॥
दिङ्मात्रमुदाहीयते एत्रिः शिवाकाचनसन्निधते विलोचने जागृतमप्रमत्ते समानधर्मायुवयोः सकाशे सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चि
त् अत्र शिवसारूप्यमिव तदेकदेशतया तद्वाच्यं ललाटलोचनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयमिति तत्सुखं न कृतं शिवसा

कल्याणरूपाकाचन अनिर्वचनीयप्रभावा एत्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः संनिधते संनिहिता भवति अतः युवां अप्रमत्ते जागृतं जाग्रद्रूपे भवतं कुतस्तत्राह युवयोः स
काशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृशः सखा कश्चिद्रविष्यति तृतीयलोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वे हेतुः तच्च व
र्ण्यत्वे तद्वाच्यं उदाहृतकाव्यवाच्यं एवं चैकदेशेकदेशभावसंबंधनिबंधनत्वमत्र दर्शितं ॥

वहंतीति भगवत्याः सीमंतवर्णनमिदं अपिशिवेत्तसीमंतसरणिः नः क्षेमंतनोत्वित्यन्वयः कीदृशीसिंदूरं वहंती किमिव प्रवृत्तानां केशपाशरूपांधकारदीप्ती
नासमूहैर्बद्धीकृतं बालार्ककिरणमिव सरणिः केवत्वद्दनसौंदर्यलहरीणां परीवाहरूपास्त्रोतसः सरणिरिवेति परीवाहो जलनिर्गममार्गः जलोच्छ्वासाः परीवाहा इ
त्यमरः अगेति विरहसंतापवर्णने अंगसंबद्धं मृणालं कौंडभृंगेभ्यो विशेषरहितं तत्समो रूचंकोतिमयते प्राप्नोति तापातिशयेन मलिनीभावात् नासामौक्तिकं श्वासा
निलादत्युष्णाद्धेतोर्द्रुनीलमणोः पदवीतस्साम्यगाहते प्राप्नोति तथा कुचयोर्दत्तानिहिते यं हिमवालुकाकर्पूरक्षणे दीप रूपतां धत्ते एवं करतले धाररूपेण सिक्ते ।

यथावा वहंतीसिंदूरं प्रबलकवरीभारतिमिरत्विषां वृद्धैर्बद्धीकृतमिव नवीनार्ककिरणं तनोतु क्षेमं नुस्तव वदनसौंदर्यलहरी परीवाहस्त्रोतः
सरणिरिव सीमंतसरणिः अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंतसरणे वदनसौंदर्यपरीवाह त्वोत्प्रेक्षणेन परिपूर्णं तय कवत्परीवाहकारणी
भूतास्त्वस्थाने अमांती वदनसौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव यथावा अंगासंमिश्रमृणालं कौंडभृंगेभ्यो गवलीनारु
चं नासामौक्तिकमिदं निलसरणिं श्वासानिलाद्गाहते दत्ते यं हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां तप्रायः पतितो बुवत्करतले धार
रं बुसंलीयते ॥ अत्र नायिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय संतापवत्कार्योणिमृणालमालिन्यादीन्यपि वर्णनीयत्वेन विवक्षितं
तानीति तन्मुखेन संतापो वगम्यः यत्र कार्यं मुखेन कारणस्यावगतिरपि श्लोके निबद्धान तत्रायमलंकारः किं त्वनुमानमेव यथा परि
स्नाने पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यातः परिमिलनमप्राप्य हीते इदं व्यस्तन्यासं प्रशिथिलभुजाक्षपवत्तनैः कृशांग्याः संतापे

जलेतप्रायः पिंडपतितजलवत्संलीयते तापातिशयात् शोषं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबंधनत्वेन न तत्रायमिति द्वयोरपि वाच्यत्वादिति भावः अ
यमित्युपलक्षणे अप्रस्तुतप्रशंसापि नेति बोध्यं किं कृतस्तर्हितं न च मत्कारोऽत आह किं त्विति परीति रत्नावल्यां स्वविरहात्तु स्याः सागरिकायाः शयनमुपगतस्य रात्रि
इयमुक्तिः इदं विमिनीपत्ररचितं शयने कृशांग्याः संतापवदत्यनुमापयति किं भूते पीनस्तनजघनभंगादुभयत ऊर्ध्वाधो भागयोः परिस्नानंतनोः कृशास्यमध्यस्य
परिमिलनं संघर्षमप्राप्य अंतर्मध्यभागे हरितवर्णं एवं प्रकर्षेण शिथिलयोर्भुजयोश्चैव श्रुतं नैव व्यस्तः विषमीकृतो न्यासो रचनायस्य तादृशमिति ॥ इत्यलंकारचंद्रिका

ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुतां कुरविषयश्चेत्किंतर्हि पर्यायोक्तमित्या कोक्षायामाह पर्यायोक्तमिति वचः प्रतिपादनं भंग्यतराश्र
यं भंग्यतरप्रकारकं लक्षणं परिकुरुते यदेवेति तथा च विवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यगम्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमितिलक्षणं पर्यायेण भंग्यतरं
णोक्तमभिहितं व्यगम्यं त्रित्युत्पत्तेः लक्षणे स्वपदे व्यगम्यं परं न च व्यगम्येव वाच्यत्वेन निष्फलं विरुद्धं चेति वाच्यं प्रकारभेदान् तदुक्तं यदेवोच्यते तदेव व्यगम्यं यथानु
व्यगम्यं न तथोच्यते इति चारुतरेणेति विशेषणात् न मोक्षदुःखशिरश्छेदकारिणे दुःखहारीणे इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसंगः स्वासाधारणरूपेण वा सुदेवत्वेन यत्तु राहुशिरश्छे
दकारित्वरूपव्यगम्यमादायेव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हन्नुविशेषणसामर्थ्यलभ्यं वा सुदेवत्वमादायेति तदुक्तं राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्धौ गत्वेन तेनापि विवक्षि
तं पर्यायोक्तं तु गम्यस्यैव चोभंग्यतराश्रयं न मस्तस्मै कृतौ येन सुधारुवधूकुचौ यदेव गम्यविवक्षितं तस्यैव भंग्यतरेण विवक्षितरूपादपि चारुत
रेण केनचिद्रूपतरेण अभिधानं पर्यायोक्तं उत्तरार्धमुदाहरणं अत्र भगवान्वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन
रूपांतरेण स एव अभिहितः ॥ लोकं पश्यति यस्यांघ्रिः स यस्यांघ्रिं न पश्यति ताभ्यामप्यपरिच्छेदा विद्याविश्वगुरोस्तव अत्र गौतमः पतंजलिश्च स्वा
साधारणरूपाभ्यां गम्योरूपांतराभ्यामभिहितौ यथावा निवेद्यतां हंत समापयंतौ शिरीषकोशमृदिमाभिमानं पादौ कियद्दूरमिमौ प्रया
से निधित्संत तुच्छदयं मनस्तं अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्येवार्थोरूपांतरेण अभिहितः ॥ यथावा देवं देजलाधिसरधिदेतासा र्वभौमं व्या
सप्रष्टाभुवनविदितायस्य वाहाधिवाहाः भूषापेदीभुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटीशोटीपालाः शतमखसुरवाश्रंदनदुर्मनोभूः ॥
तं व्यगम्यं प्रधानभूतं वा सुदेवत्वं तददायेव तत्कथनोचित्यात् राहुस्त्रीकुचनेष्पल्यकारिणे हरये न मइत्यत्र राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं व्यगम्यमिति युक्तं
तदादाय पर्यायोक्तमिति विभावनीयं लोकमिति यस्याक्षयादस्यांघ्रिः लोकं पश्यति अथ च सः लोकः यस्य पतंजलेः शेषावतारस्यांघ्रिं न पश्यति उरगत्वा त ता
भ्यां अक्षपादपतंजलिभ्यां अपरिच्छेदा अनाकलनीया निवेद्यतामिति नलं प्रतिदमयंत्या उक्तिः तव अल्पदयं मनः कर्तृशिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयंतौ
इमौ पादौ कियद्दूरं पर्यंतं प्रयासे निधातुमिच्छति हंत खेदे एतन्निवेद्यतां कथ्यतामित्यर्थः ॥ देवमिति देवता सार्वभौमं सकलदेवताऽधीश्वरं देवं देवीं दृशं जलधि
रेव शरधिस्तणे यस्य तथाभूतं त्रिपुरसंहारेशरीकृतस्य विष्णोर्विश्वानि स्थानत्वात् तथा भुवनेषु विदिताः स्याताः व्यासः प्रष्टोऽप्रोयेषां ते व्यासप्रमुखा वसिष्ठाद्याः

यस्यवाहनांवाहनानांवेदानांअधिवाहाःवाहनाधिकताभवन्तिपुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसरइत्यमरःएवमधरंभुवनंपातालंभूषणंपेटिकासर्पभूषणं
त्वात्पुष्करमाकाशंपुष्पवाटिकापुष्पस्थानीयचंद्रोद्गमाधारत्वात्शतमखरंद्रस्तत्प्रमुखवाअग्रादयःदिक्पालाःशरीपालनाधिकताःदिगंबरत्वेनदि
शामेवशरीरूपत्वात्मनोभूश्चंदनतरुःचंदनस्थानीयभस्मसंबंधित्वात्मदनभस्मनाशिवेनांगानामनुलेपनस्यपुराणेषुप्रसिद्धेःअत्रलक्षणंसेगमयति
अत्रेतिव्यवस्थितोविवक्षायास्त्याअवगम्याःअग्याःविनेयत्वेतिशिक्षणीयतेत्यर्थःआदिनापातालगुप्तत्वादिपरिग्रहःअभिहितइतिवाहाद्यधिकृत
त्वादिनाव्यासादिप्रतिपत्तौसमानवित्तिवेद्यत्वेनव्यासादिविनेपत्तद्विपत्तेष्ववगमादितिभावः॥साक्षादेवव्यासादिविनेयत्वाद्याकारेणकिमितिनिर्दिष्टा

अत्रयस्यवेदावाहाभुजंगमाभूषणानीत्यादितद्वाक्यार्थव्यवस्थितोवेदत्वाद्याकारेणगम्याएववेदादयोव्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारे
णाभिहिताःपरंतुदेवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणयविशेषणविशेषभावव्यत्यासेनप्रतिपादिताःअत्रालंकारसर्वस्वकृताविपर्ययोक्तस्यसं
प्रदायागतमिदमेवलक्षणमंगीकृतं गम्यस्यापिभंग्यतरेणामिधानंपर्यायोक्तमितिचक्राभिधातप्रसभाज्ञेयैवचकारयोरहुवधूजन
स्या॥आलिंगनोद्गमविलासबंध्यरतोत्सवंचुवनमात्रशेषमितिप्राचीनेतदुदाहरणत्वन्यथायोजितंरहुवधूगतेनाविशिष्टनरतोत्सवेन
हुशिरश्छेदःकारणरूपोगम्यतइतिएवंचगम्यस्यैवामिधानमिति लक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्याहयद्गम्यतस्यैवामिधानायोगात्कार्या
॥दिद्वारेणैवामिधानंलक्षणेविवक्षितमितिलक्षणेक्लिष्टगत्यायोजितं

इत्याशंक्याहपरंत्विति यद्यप्युक्तविशेषविशेषणभावेपिदेवतासार्वभौमत्वमवगम्यतेतथापिस्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यंरुतमित्यर्थःचक्रेतियोदेवःसुद
शीनचक्रस्याभिधातेयाप्रसभंआज्ञातेयैवरहुवधूजनस्यसुरतोत्सवंआलिंगनस्यउद्गमाउद्ग्रायेविलासोत्सवंबंध्यरहितंचुवनमात्रावशेषचकारेत्यन्वयः॥
विशिष्टेन उक्तविशेषणविशिष्टेन एवंच इदंशोदाहरणयोजनेच अनुपपत्तिमिति गम्यस्यरहुशिरश्छेदस्यभंग्यतरेणानभिधानादव्याप्तिमाशंक्येत्
र्थःअभिधानायोगादितिअयमाशयःअत्रहिरहुशिरश्छेदकाशीतिवासुदेवइतिवाच्यंरहुवधूजनसंबंधितादृशरतोत्सवकारित्वेनप्रकाशेतरेणामिधीयत

अगम्यस्यचरहुशिरश्छेदकारित्वस्यवासुदेवत्वस्यवाधर्मस्यप्रकाशेतरेणानभिधानात्तस्मात्पर्यायेणकार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमाक्षिप्तंवेतिलक्षणार्थइतिअभिधा
नंआक्षेपोव्यजनेवापर्यायोक्तमितिक्वचित्पर्यायोक्तइतिपाठस्तुयुक्तःअगम्येनोपलक्षितमुक्तमित्याख्यानग्रंथविरोधात्नविद्यइति यच्छब्दाभिहितस्यापिभ
गवतोवासुदेवत्वादिनारूपोतरेणअगम्यतयायथाश्रुतेबोधकाभावादितिभावःनचामिधाविषयेकथंव्यजनेतिवाच्यंवासुदेवत्वादिनाप्रतीयमानेभगवत्प्रमिधावि
षयत्वासंभवात्तस्याःस्वावच्छेदकधर्मेणैवबोधकत्वात्अतएवेकंशक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणेतिइह तुलक्षणाहेत्वाभावाद्भजनोपगम्यतइति॥ननुप्र
स्तुतेनतादृशरतोत्सवरूपेणकार्येणप्रस्तुतेसेवहिरुशिरश्छेदरूपकारणस्यप्रतीतौचमत्कृतिविशेषस्तस्याअलंकारत्वंगमयति तच्चालोचमानमप्रस्तुतप्रशंसा

लोचनकृतापर्यायोक्तंयदन्येनप्रकारेणामिधीयतइतीदमेवलक्षणमंगीकृत्यतदुदाहरणेचकार्येणशब्दाभिहितेनकारणंअगम्यप्रदर्श्यतत्रलक्षणं
लक्ष्यनामचक्लिष्टगत्यायोजितंवाच्यादन्येनप्रकारेणअगम्येनोपलक्षितंसद्युदभिधीयतेतत्पर्यायेणप्रकाशेतरेणअगम्येनोपलक्षितमुक्तमिति स
र्वोपेक्षेशःकिमर्थइतिनविद्यःप्रदर्शितानिहिगम्यस्यैवरूपोतरेणामिधीनैवहनुदाहरणानिचक्राभिधातप्रसभाज्ञेयैवेतिप्राचीनोदाहरणम
पिस्वरूपेणगम्यस्यभगवतोरूपोतरेणामिधानसत्वात्सुयोजमेव॥यतुतत्ररहुशिरश्छेदावगमनेतत्रप्रागुक्तरित्याप्रस्तुतांकुरएवप्रस्तुतेनचर
होःशिरमात्रावशेषणालिंगनबंध्यत्वाद्यापादानरूपेवाच्येभगवतोरूपोतरेउपपादितेनभगवतःस्वरूपेणावगमनेपर्यायोक्तस्यविषयः॥

याअसंभवादुक्तरित्यापर्यायोक्तरूपतैवस्वीकर्तव्यमित्याशंक्याहयत्वितिअलंकारणामियतानिसामाभावेनप्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारंतरत्वादेवविधशब्दस्वारस्यभ
नेनप्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमितिभावःसंक्षेपतोदर्शितमपिपर्यायोक्तविषयंविशदयतिप्रस्तुतेनेत्यादिनायत्तुभगवद्रूपेणावगमनंविशेषणमर्यादालभ्यत्वेनासुदं
पर्यायोक्तस्यविषयइति तद्विचारितरमणीयं नहिपर्यायोक्तेअगम्यसौंदर्यकृतोविच्छिन्नविशेषःकिंतुभंग्यतरेणामिधानंरुतैवअगम्यंभंग्यतरेणामिधानतोःसुंदरमेवप्राप्यते
दृश्यतेपशदृहागतव्यमितिविवक्षितेअगम्येअयंदेशोऽलंकारणीयःसफलतानुपनेतव्यइत्यादावतस्तदसुंदरत्वोद्भावनमकिंचित्करमेवअलंकारसर्वस्वकारग्रंथविशे
षोद्भावनंतुतच्छिष्टाकारिणंप्रतिनशोभतेउपजीव्यत्वाद्भावनमपिग्रंथस्याकिंचित्कस्मेवयुक्तिविरोधइतिपरोक्तार्थासहिष्णुत्वमात्रमुद्भावयितुंरवगमयतीत्यलंविस्तरेण॥

तत्त्वमवगम्यतयागात्

प्रकारेण पर्यायोक्तं लक्षयति पर्यायोक्तमिति स्मरणेन व्याजेन निषेधेन स्तुत्यपरस्य वा इष्टस्य यासाधने संपादनं तदपि पर्यायोक्तं पर्यायेण व्याज रूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्प
तेः संपादनेति संपादनरूपेण दिष्टं तत्साधनं तत्कारणमित्यर्थः देहीति परिधानेन अधरवस्त्रेण निगूहितमाच्छादितमित्यर्थः एवं च प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं
सामान्यलक्षणे बोध्यं ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ उक्तिरिति अत्र निंदास्तुतिभ्यामिति स्तुतिर्निंदयो रिति चेत्तरेतरयोगेन विवक्षितः तथा च निं
दया ॥ स्तुतेः स्तुत्या च निंदयाः स्तुत्यास्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्याजस्तुतिरिति त्वर्थः प्रथमे व्याजेन स्तुतिरिति चरमयो व्याजरूपास्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः अतएव व्याजस्तुति

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्द्वयाजेनेष्टसाधनं यामिच्छतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य चूतलतादर्शनं व्याजेन नि
गच्छत्यासंख्यातत्वाच्च संपादनरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तं यथा वा देहिमाकंदुकं राधे परिधानं निगूहितं इति विस्मयं नीवीतस्याः कृष्णो मु
देस्तुनः पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कंदुकशोधनार्थं नीवी विस्मयं न व्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ उक्तिर्याजस्तुतिर्निंदारस्तुति
स्तुतिर्निंदयोः कः स्वधुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवं साधुदतिपुनः साधुकर्तव्यं किमतः परं यन्मदर्थं विलनासिदं तैरपि न खेपि निंद
यास्तुतेः स्तुत्या निंदाया वा अवगमने व्याजस्तुतिः कः स्वधुनीत्युदाहरणे विवेको नास्तीति निंदा व्याजेन गंगासु कृतिर्वेदेव महापातकादिक
तव तापि स्वर्गं नयतीति व्याजरूपयानिंदया तत्प्रभावातिशयस्तुतिः साधुदतीत्युदाहरणे मदर्थं महान्तं क्लेशं मुमुक्षुतव त्वसीति व्याजरूपयास्तु
त्यामदर्थं न गतासि किंतु रंतमेव गतासि धिक्कां दूतीकाधर्मविरुद्धकारिणीमिति निंदावगम्यते यथा वा कस्तेशोयमदीयो दुत्वय्यं कस्तमास्थि

पदार्थानुगमाभावा निंदया निंदाभिव्यक्तिर्याजनिंदाख्यमलंकारं रं रमित्यग्रे वक्ष्यते एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुतिर्निंदयोः समानविषयत्वमिन्नविषयत्वाभ्यां प्रत्येकं द्वै
विध्यमिति चत्वारो भेदाः अत्यस्तुभिन्नविषयस्तुतिक एक एवेति पंचभेदाः लक्षणं तु व्याजनिंदाभिन्नत्वे सति स्तुतिर्निंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिर्निंदा न्यतरत्वं सर्व
नुगतं बोध्यं ॥ कस्त इति नृपं प्रतिकवेरुक्तिः त्वयियो दुमेकं सप्रिमश्चमास्थिते आरूढे सति पीपेयिनः शत्रवः सप्राश्वसमारूढा भवतीत्यन्वयः सप्रसप्रयोः श्वा अ
स्येति सूर्यः सप्रचते सप्रयः अश्वास्तस्मा रूढा इति द्वितीयोर्थो निंदाद्योतकः त्वया संमुखाहताः सूर्यमंडलं मित्वा दिवमुपगता इति स्तुतेः पर्यवसानं ॥ ॥

अर्द्धमिति शिवस्य देहार्धदानवानां वैरिणा हरिणा आहृतं हरिद्वयमकस्येकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः एवं गिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतं हे देवराजन् इत्यमुक्तप्रकारेण जग
तीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगासागरं प्रत्यगमदित्याद्यन्वयः नागाधिपः शेषः क्षमातलं पातालं त्वामिति पूर्वान्वितं ॥ वेदुष्यादिति विद्वत्तादीत्यर्थः
आदिना तपःशीलादिपिग्रहः दारिद्र्यादीत्यादिपेदेन कुटुंबबाहुल्यादिपिग्रहः न चात्र राजवर्णनप्रस्ताविकं स्तुतेर्याजरूपत्वमिति वाच्यं स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्व
कीयमिक्षाटनोद्घाटनस्यासंगतत्वेन स्तुतेरुक्तनिंदारूपोपात्तं पर्यवसानस्यानुभवसिद्धस्याविरुद्धत्वात् कस्त्वमिति अंगदं प्रतिकस्य विद्राक्षस्य प्रश्नः रामरूपस्य राज्ञो

अर्द्धदानवैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धशिवस्याहृतं देवेत्यंजगतीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति गंगासागरसंवरं शशिकलानागाधिपः क्षमातलं सर्वज्ञत्वम
धीश्वरत्वमगमत् त्वामोचमिक्षाटनं ॥ अत्राद्योदाहरणे सप्रसप्रिपदगतश्लेषमूलनिंदा व्याजेन स्तुतिर्यज्यते द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोसीति राज्ञो
स्तुत्या व्याजरूपयामदीयं वेदुष्यादिदारिद्र्यादिसर्वजानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्नोति महां किमपि न ददासीति निंदा व्यज्यते सर्वमिदं निंदास्तुत्योरे
कविषयत्वे उदाहरणे भिन्नविषयत्वे निंदयास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा कस्त्ववानररामराज भवने लखार्थं संवाहकोयातः कुत्र पुरागतः सहनुमानिर्दग्धलेका
पुरः बद्धे राक्षसस्तुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः सत्रीशतपरामर्शे वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते अत्र हनुमन्निंदया इतरवानस्तुत्यभिव्यक्तिः स्तुत्या
निंदाभिव्यक्तिर्यथा यद्वज्रं मुहुरेक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चादून्मृषां नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि काले वालतृणा निखादसि परं निद्रा
सि निद्रागमेतमेव हिकुरंग कुत्र भवता किं नाम तं तपः अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवा निर्वणस्यात्मनो निंदाऽभिव्यज्यते अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषय

भवने लखार्थं स्पष्टं देहस्य वाहकोसीत्युतरं पुरा पूर्वमागतः निर्दग्धलेका पुरः सहनुमान् कुत्र यात इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः बद्धेत्याद्युतरार्धमंगदस्योतरं राक्षसस्य रावणस्य
स्तुना बद्धरतिहेतोः कपिभिर्वा नरैः सम्यक्ताडितस्तर्जितः सवनमृगः हनुमान्त्रीड्यालज्जया आतः प्राप्नः परामर्शे न तादृशः कुत्र यात इति न ज्ञायत इत्यन्वयः ॥ यदि नि
हे कुरंगयद्यस्माद्धनिनां मुखं मुहुर्मुहुर्वा रं वारं नेक्षसे न पश्यसि मृषामिथ्याचादून् प्रियशब्दान्न वदसि इति सर्वत्र संवृध्यते एषा धनिनां गर्वयुक्तं वचनेन शृणोषि ना
न्यनिकान्प्रति आशया धनाशयानधावसि परं केवलं काले सुधासमये स्वादसि भक्षयसि निद्राया आगमे च निद्रां प्राप्नोषि तजस्मात्कुत्र तीर्थं किं नाम तं तपस्तपस्ततद्ब्रूही

तेनहीत्यस्य इति व्युत्पादितमित्येतेनान्वयः कल्हारं जलपुष्पविशेषः तत्संबन्धिनः कल्हाराः सुखयंतीति सुखाश्चेत्तेशीतलाश्चेत्यर्थः ॥ अप्रकांडे अप्रस्तावे तथा ॥
चाप्रस्तुताचोऽप्रशंसाचेति व्युत्पत्तिरिति भावः न परसेविनोऽपरसेविनः प्रशंस्यते स्तुयते मतद्वयेऽप्यस्वरसबीजं दर्शयति वस्तुतस्त्विति अभिव्यक्तिरित्योऽप्रस्तुतप्र
शंसातो वै चित्रस्य विषय आलंबनभूतो विशेष इत्यन्वयः अन्यथा ततो वै चित्रेऽपि तदंतर्भावांगीकारेऽप्येवेति अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्तयो

तेन हि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानंतरं वैधर्म्येणापि दृश्यते यथा धन्याः खलु वनेवाताः कल्हाराः सुखशीतलाः श
ममिंदीवरश्यामं ये स्पृशंत्यनिवारिताः अत्र वाताधन्या इति अप्रस्तुतायां दहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतौर्थः प्रतीयत इति व्यु
त्पादितं इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणनिबंधनेति दर्शयति यदाह अप्रस्तुतप्रशंसायादप्रकांडेतुयास्तुतिः सुखं जीवति ह
रिणावनेष परसेविनः अर्थरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः सेयमप्रस्तुते वात्रमृगवृत्तिः प्रशंस्यते राजानुवर्तनं क्लेशनिर्वि
ण्णेन मनस्विनेति वस्तुतस्त्वत्रव्याजस्तुतिरित्येव युक्तं स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वै चित्रविशेषसद्भावा
त् अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यां निंदास्तुतिभ्यां प्रस्तुतेस्तुतिनिंदेगम्येते इत्येतावता व्याजस्तुतिमात्रमप्र
स्तुतप्रशंसायात् एव चान्याप्रक्रियया यत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिः क्रियते तत्रापि व्याजस्तुतिरेव अन्यस्तुतिव्याज
नतदन्यस्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात् ॥ यथा शिखरिणि कनुनाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोतपः तरुणियनतवाधर
पाटले दशति विंबफले शुक्लशवकः ॥ अत्र शुक्लशवकस्तुत्यानापिकाधरसोभायातिशयस्तुतिर्व्यज्यते ॥ २ ॥ ॥ ॥

व्याजस्तुतिवसिद्धौ चेत्यर्थः प्रक्रियया प्रकारेण ॥ शिखरिणीति नायिका प्रतिनायकस्योक्तिः हेतुरुणि असौ शुक्लबालकः नाभवितर्के कनु कस्मिन् शिखरिणि पर्व
ते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किं नाम कंतपः अकरोद्येन हेतुना तवाधरवत्पाटले रक्तवर्णं विंबफले दशतीत्यन्वयः ॥ इत्यलंकारस्त्रिकायां व्याजस्तुतिप्रकरणे ॥

व्याजनिंदा लक्षयति निंदाया इति यत्रान्यनिंदयाऽन्यस्य निंदया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यतिसा व्याजनिंदा इतरनिंदा व्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः विधेरिति हे विधे ब्रह्मन् प्राक्
पूर्वते ते वै कमेव शिरोयः अहरत् अक्षिनत्स एवार्थात् हरे निंद्य इत्यन्वयः निंदयेत्यभिव्यक्त्येनेनान्वितं निंदयाभिव्यक्त्या विधेर्निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः विषमविषा
कं दारुणपरिणामं ॥ विधेरेवेति विशेषतो गृहणीयः निंदनीयः हे करटका कत्वरटनं कुरु योसौ विधिः आम्न वृक्षे सरले न सोम्येन को किलेन सहवासं तव
चकारेत्यन्वयः ननु केनाप्यालंकारिकेणानुक्ताया व्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंकाह प्रतिबेदीति तुल्ययुक्त्या प्रतिबेदी स्थानीयेत्य

निंदाया निंदया व्यक्तिव्याजनिंदेति गीयते विधेः संनिधौ यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः अत्र हरनिंदया विषमविषाकं संसारं प्रवर्तयतो विधेरभि
व्यक्त्या निंदा व्याजनिंदा ॥ यथा वा विधेरेव विशेषगृहणीयः करटत्वे रटकस्तवापराधः सहकारतरे चकारयस्ते सहवासं सरलेन को किलेन
अन्यस्तुत्या अन्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिबेदीभूतेयं व्याजनिंदा ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिंदयान्यनिंदायाश्च प्रती
तिः तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिंदा लंकारयोरस्युपगमेस्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशंसादाहरेणेष्वप्रस्तुतप्रशंसानवक्तव्या तेषामपि व्याजस्तुति
व्याजनिंदाभ्यां कौडीकारसंभवादिति चेदुच्यते ॥ यत्राप्रस्तुतवृत्तातास्तुतिनिंदारूपात्स्वरूपः प्रस्तुतवृत्तातः प्रतीयते अंतश्छिद्राणिभूया
सीत्यादौ तत्र लब्धावकाशा सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसा अत्रापि वर्तमानाननिवारयितुं शक्या अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदेत्ये
वं व्याजस्तुतिव्याजनिंदेऽपि संभवतश्चेत्कामेतेऽपि संभवेतो नत्वस्याः परित्यागः यद्यपि विधेरेव विशेषगृहणीय इति श्लोके विधिनिंदया त
न्मूलका कनिंदया चाविशेषज्ञस्य प्रभोस्तेन च विद्वत्समतया स्थापितस्य मूर्तस्य च निंदा प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशंसा

त्यर्थः तथा चस्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातो वै चित्रविशेषात्तदंतर्भावे व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावादनंतर्भावेऽप्यलंकारतायां औचित्यायात्तत्वात्प्रा
चीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः प्रागुक्तयोरेकः कृती शकुंतेष्वित्याबद्धरुत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसादाहरेण तासंगतिमाशंकते नन्विति कौडीकारः स्वविष
यीकरणं अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्य च चित्संकोरेपि न दोष इत्याशयेन समाधत्ते ॥ यत्रेति एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितेऽस्याः अप्रस्तुतप्रशंसायाः सेव अप्र

कुं०
चं
४८

लावण्येति इमां तन्वीतन्वतासृजतावेधसाचेतसिकोऽर्थः कामनाविषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किंप्रयोजनमुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः नन्वनायासेनातिमुंदरत
न्वीनिष्पतिरेव प्रयोजनं तदभावेपिवालीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत आह लावण्येत्यादि यतो लावण्यरूपस्य द्विणस्य धनस्य व्ययोनगणितः महान् क्लेशोर्जितः
रुतः स्वच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्यापि हृदये चित्तैव ज्वरे निर्मितः एषापि वराकीदीनास्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्भूतेव हतानष्टप्राया तथा च बद्धाया ससाधत्वा
दनिष्ठानुबन्धित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापिलीलामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भावः तन्निदाव्याजेन तरुणी निदाव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारा

तथापि सैव व्याजनिंदा मूलेति प्रथमोपस्थिता सापितत्रदुर्वारा एवं च व्याजनिंदा मूलकव्याजनिंदा रूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्काराति
शयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसादृश्यते तथावालाव ण्यद्रविणव्ययोनगणितः क्लेशमहानर्जितः स्वच्छेदं
चरतो जनस्य हृदये चित्ताज्वरे निर्मितः एषापि स्वगुणानुरूपपरमणाभावाद्भूतको हताको र्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्व
ता अत्राप्रस्तुताया स्तरूपाः सृष्टिनिदाव्याजेन तन्निदाव्याजेन च तत्सौंदर्यप्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः सृष्टिनिदाव्याजे
न तन्निदाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नात्यंतसामंजस्य न हीमेविक
ल्पा वीतरागस्येति कल्पयितुं शक्यं रसानुगुणत्वात् वीतरागहृदयस्याप्येवंविधविषयेषु प्रवृत्तेः नापि रागिण इति युज्यते तदोयविक
ल्पेषु वराकीति कृपणतालिङ्गितस्य हृतेत्यमंगलोपहितस्य च वचसोऽनुचितत्वात् तुल्यपरमणाभावादित्यस्यात्यंतमनुचितत्वाच्च स्वात्मनितद
नुरूपता संभावनायामपि रागित्वे हि पशुप्रायता स्यात् ॥

॥ रातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः तन्निदाव्याजेन स्वकवितानिदाव्याजेन कवितासौंदर्यरू
पा प्रस्तुतार्थसात्यंतमस्फुटत्वात् कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशं कामपनेतुं भूमिकामास्वयति अस्याप्यादि रसानुगुणत्वादिति वीतरागेशृंगारस्यासंभवादिति भा
वः ननु शृंगारसंभवेपि तन्वीनिर्माणनिंदायां शतरूपपरिपोषादस्मैवरसानुगुणत्वमत आह वीतरागेति नापि रागिण इत्यनंतरं इमेविकल्पा इत्यनुषज्यते ॥ ॥

विवक्षितेति स्वकवितासौंदर्यरूपेत्यर्थः अतएव वाच्यार्थासामंजसादेव वाच्यसंभवेपि वाच्यसामंजस्यासंभवेपि तथा च वाच्यार्थासामंजस्य मेवास्फुटेप्यप्रस्तुता
र्थतात्पर्यगमयतीति भावः ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजनिंदाप्रकरणं ॥ आक्षेप इति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः सूचितेति पक्षान्तर
परिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिषेधनियतत्वादिति भावः नचात्र केमर्थरूपपंचमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शंका नीयं तस्यात्र प्रतिषेधं प्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् ॥ असेदि
ग्धमुदाहरति साहित्येति हेकविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मथनादिवपरिशीलनादुत्थिते उत्पन्ने कर्णयो रमृतमिवाह्लादकं काव्यं क्षतयद्यस्मात्स

तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थतायां किंचिदसामंजस्य अतएवाप्यश्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः वाच्यसंभवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्ते
रिति आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् चंद्रसंदर्शनात्मानमथवा स्तिप्रियामुखं अत्र प्रार्थितस्य चंद्रदर्शनस्य प्रियामुखसत्त्वेनार्थ
कं विचार्य अथवेत्यादिसूचितः प्रतिषेध आक्षेपः यथावा साहित्यपाथो निधि मथनेनाथं कर्णामृतं रसतं हेकवीद्राः यत्तस्य दैत्या इव लुठनाय
काव्यार्थचोराः प्रगुणी भवन्ति गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वरणां रत्नेषु लुप्रेषु बहुधर्मैरद्यापि रत्नाकर एव सिद्धुः अत्र
प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्यो रक्षणस्य स्तोत्रिखितवैचित्र्याणां समुद्रगत रत्नजालवदस्य त्वं विचित्र्य प्रतिषेध आक्षेपः निषेधा
भासमाक्षेपबुधाः केचन मन्वते नाहं दूती तनो स्तापस्तस्याः कालानलोपमः केचिदलंकारसर्वस्वकारादय इत्यमाहः न निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु यो
निषेधो वाधितः सन् अर्थोत्तरपर्यवसितः किंचिद्दिशेषमाक्षिपति स आक्षेपः यथा दूत्या उक्तो नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादाभासरूपः संघटनकार
लोचितकेतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिको ज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति ॥

॥ लुठनार्थं दैत्या इव काव्यरूपस्या
र्थस्य वितस्य चोराः प्रगुणी भवन्ति बहुली भवन्तीत्यन्वयः गृह्णन्ति यदि वेत्यर्थवेत्यनेन समानार्थलुप्रेषु अपहृतेषु स्तोत्रिखितेति स्वयमुद्रावितेत्यर्थः वैचित्र्याणां अ
र्थवैचित्र्याणां अर्थोत्तरपर्यवसितः अर्थोत्तरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः विशेषव्यंग्यार्थविशेषः ॥ संघटनेति संयोजनकाले उचितं यत्केतववचनं मिथ्या वचनं तस्य प
रिहारस्तोत्रोपलक्षिते यथार्थवादित्वे इत्यर्थः नाहं दूतीत्यत्र हि दूतीपदेन दूती गतमिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते तदभावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्य

नोरेति संधिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः नोरेद्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः संधीति संधिकाले उचितं यत्कैतववचनं तत्परिहारेणोपलक्षितेति पूर्ववदर्थः अत्र
हुः संदेशहारिणः पुनर्निषेधस्य बाधात् संदेशहारिणो देनैकैतववचनप्रयोगोक्तत्वं विशिष्टं लक्ष्यते तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यत इत्ययमेव निषेधे
न विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगतीपालकस्येत्यादि विशेषो निषेधेन केवलेनाक्षुप्तं शक्यते तस्य जगत्कुटुंबिन इत्युत्तरार्धगम्यत्वात् एवं स्थिते कथमुच्यते तव न कश्चि
दपीत्यादीति तत्रोच्यते न वयमिति निषेधाभावे केवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात् संधिकालोचितकैतववचनत्वेनैव संभाव्यमानत्वात् अपितु तत्का

यथावा नोरेद्रमौलेन वयं राजसंदेशहारिणः जगत्कुटुंबिनस्ते घनशत्रुः कश्चिदीक्ष्यते अत्र संदेशहारिणामुक्तौ न वयं संदेशहारिण इति
निषेधो नुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वेपयं वस्य न सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावे
ना वला कनीयः किंतु सर्वपिराजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति आक्षेपो न्याविधौ व्यक्ते निषेधचतितो हि
ते गच्छगच्छसि चेत्को तत्रैव स्याज्जनिर्मम अत्र गच्छति विधिव्यक्तः मागा इति निषेधस्ति रोहितः को तो दृश्यते शनिजजन्म प्रार्थ
नयात्ममरणसंस्मरणेन गर्भाकृतः यथावा न चिरं समता पायत वयात्रा भविष्यति यदियास्य सियात व्यमलमात्रं कयापि अत्रा
पिन चिरं समता पायेति स्वमरणसंस्मरणेन गमननिषेधो गर्भाकृतः ॥ श्रीरामजयरामजयजयरामचंद्राय नमो नमः ॥ ॐ ॥

लीनसंधमिप्रायमात्रावगमः निषेधेन तु तत्परिहारेण युक्त उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् सत्यवादित्वादिकं तत्तत्विशेषे व्यजनीये द्वारभूतेन तु
तदेव विशेषरूपमचमत्कारित्वात् अतएव नाहं दूतीत्यत्र वस्तुवादित्वादि विशेषो व्यज्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः वस्तुवादित्वमादिद्वारभूते यस्य तादृ
शो विशेष इति तदर्थ इति एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं अस्मैव प्रभेदांतरमाह अस्मैव प्रभेदांतरमाह आक्षेपो न्य इति प्रार्थनयामरणसू
चनद्वारेण गर्भितः व्यग्यत्वेनांतर्भावितः एतच्चतिरोहित इत्यस्यार्थकथनं तदेवमपह्नुति मित्रत्वे सति चमत्कारका निषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं इत्यलंकारश्च

आभासत्व इति विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधाभासेनालंकारः आभास इत्याभासः विरोधश्चासत्वाभासश्चेति व्युत्पत्तेः ईषदर्थकेन चा
उभा नस्यायात रूपत्वमर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपे बोध्यते तथा चैकाधिकरणेन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानाः पर्यवसन्नविरोध
त्वं लक्षणं द्रष्टव्यं अनिरञ्जनिश्चतसृष्टिरित्यादावतिव्याप्तिवारणायार्थविशेषणं अप्यलाक्षारसासितं रंक्तं तच्चरणद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयं पर्यवसित
स्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् शेषेति हरेः नयो रस्तीत्यर्थविरोधः मनोहारिणा वित्यर्थेन तत्परिहारः प्रतीयेति तस्मान्नलात् भयेन का
त्वाप्रतिकूलनृपैरिव विरुद्धधर्मैरपि भेदता भेदकारितात्पत्ता किमित्युत्प्रेक्षा यस्मात्सनलः अमित्राणां शत्रूणां जयकदपि ओजसामित्रस्य खेजयकत् अथच मि
त्रजिदेवन मित्रजिदिनि विरोधः चारदृष्टिपि विचारे दृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृगिति च विरोधः विरोधेति विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृश इत्य

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते विनापितन्विहारेण वक्षोजोतवहारिणो अत्र हारहितावपि हारिणो हृद्याविति शेषमूल
को विरोधाभासः यथावा प्रतीपभूयैरिव किंतु तोभिया विरुद्धधर्मैरपि भेदतो द्विहता अमित्रजि मित्रजि दोजसासय द्विचारदृका
चारदृगप्यवर्तत अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षा शिरस्को विरोधाभास इति पूर्वस्मोद्भूतः विभावनाविनापि स्यात्कारणकार्यजनचेत् ॥

र्थः यत्तु विरोधसमाधानात्मिकयामुखस्थितयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालंकार इति केनचित्पुमनसापि विमनसेवाभिहितं तदसारं
विरोधभानमंतरेण विरुद्धधर्मैरपीत्याद्युत्प्रेक्षया एवानुत्थानेन शेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजिघ्रसेव विरोधत्यागेत्प्रेक्षया अर्थान्तरानुगृहीतायास्तस्माधानत्वेन
पश्चादवस्थितत्वादिति ॥ इत्यलंकारो द्वितीयो विरोधप्रकरणम् ॥ विभावनेति प्रसिद्धे कारणभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभावने कारणान्तरस्य स्यामिति व्युत्प
त्तेः कारणभावश्च न्यूनः आर्यो वेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः एतदेव तत्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणसामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं च बोध्यं त
त्राद्यं दर्शितमेव द्वितीयं तु कारणान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेव गम्यत इति विविच्य न दर्शितं प्रतिबंधके सति कार्योत्पत्तिरूपे त
तीयप्रकारेति व्याप्तिवारणायान्वितेति तत्र प्रतिबंधकस्य वस्तुतः कारणभावरूपस्य कथनेपिन कारणान्वितत्वेन कथनमिति तन्निर्णयः प्रकारेण च केपि कारणान्विताभा

कु० ११
च०
५०
अप्यलाक्ष्येति लाक्षासेन आसं संतात्सितं लाक्षासासितं पञ्चान्नसमासः तस्याः कामिन्याः अपीतेति अपीताः पानशून्याः क्षीवामताः कादंबाः कलहंसापत्र त
था असंमृष्टं समाजं नश्यन्ममलं मेवरमाकाशं यत्र एवमप्रसादितं वस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिनायत्प्रसादनं तच्छून्यसूक्ष्मलघ्वे बुयेत्रेवंभूतं जगन्मनोह
रमासीदित्यन्वयः परमार्थतस्तु शुद्धादित्येवकाव्यादर्शदृष्टः पाठः ॥ विभाव्यमानेति वर्ण्यमानेत्यर्थः वरेति वरतनोः केशपाशरचनासंपादकेन अतएव सुरभि

अप्यलाक्ष्यसासितं रक्तं त्वच्चरणद्वयं अत्र लाक्ष्यसासेकरूपकारणाभावेपि रक्तिमाकथितः स्वाभाविकत्वेन विरोधा
परिहारः यथावा अपीतक्षीवकादंबमसंमृष्टमलोवरं अप्रसादितसूक्ष्मबुजगदासीननोरसे ॥ अत्र पानादिप्रसिद्धे
हेतुभावेपि क्षीवत्वादिनिबद्धे विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः यथावा वरतनुकवरीविधायिना सुर
भिनखेन नरेन्द्रपाणिना अवाचितकुसुमापिवस्त्ररीसमंजनिवृत्तनिलीनषट्पदा अत्र वस्त्रयोपुष्पाभावेपि भृंगालि
गने निबद्धं तत्र वरतनुकवरीसंक्रांतसौरभनरपतिनखसंसर्गरूपहेतुत्वं तद्विशेषणमुखेन दर्शितमिति विरोधपरि
हारः हेतुनामसमग्रत्वकार्योत्पत्तिश्च सामता अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः अत्र जगज्जयेसाध्ये हेतुना
मस्त्राणामसमग्रत्वतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं यथावा उद्यानमारुतोद्धताश्रुतचंपकरेणवः उदस्रयंतियोथानामस्र
शंतो विलोचने अत्र बाष्पोद्गमने हेतुनामसमग्रत्वस्पर्शनक्रियावैकल्यं ॥ ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचंद्र ॥ ॥

नखेन गह्वरेन अवचितकुसुमालुप्तपुष्पापिलतादृतासक्तभ्रमरासंजातेत्यर्थः हेतुनामिति असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्संबंधस्य वा वैकल्येति ॥ अस्त्रैरिति धर्मवैकल्योदाहरणं संबन्धे वैकल्ये उदाहरति उद्यानेति विलोचने कर्मभूते उदस्रयंति उद्गताश्रुणिकुर्वन्तीत्यर्थः क्रियति धात्वर्थत्वाभिप्राये स्पर्शनस्य संयोगरूप

इमां द्वितीयप्रकाररूपं विभावनां व्याजहारेति गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं विशेषदर्शनोपेवसाविशेषोक्तिरिष्यत इति ग्रंथेन व्यवहृतवानि
त्यर्थः एतेन प्रथमप्रकारतद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यदुरुपपादमिति वदन् पास्तुः वैलक्षण्यभावे हि प्राचामलंकारांतरत्वेन कथनमन्यतानुपपन्नमेव स्यात् अ
स्ति च स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने सहसिद्धो विच्छिन्नविशेषः प्रकारांतरास्वीकारे लाघवमिति तु
स्वीयलाघवोद्भावनमिति कृतमधिकेन कार्योत्पत्तिरिति ॥ प्रतिबंधके सत्यतिकार्योत्पत्तिकथनं तृतीयाविभावना नरेन्द्राविति नरेन्द्रोक्तिरिति विषयवैधेयिकथ्यत

इमां विशेषोक्तिरिति दंडी व्याजहार यतस्तत्र प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरूपो द्वितीयोदाहरणे चंपकरेणूनामुद्गीपकतातिशयरू
पश्च विशेषः रव्याप्यत इति अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादि वैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभावनाप्रदर्शिता कार्योत्पत्तिस्तृतीया
स्यात्सत्यपि प्रतिबंधके नरेन्द्रेण तेराजन्दशत्यसिभुजंगमः अत्र नरेन्द्राविषयैः सर्पदशप्रतिबंधकमंत्रोषधिशालिनः श्लेषेण गृह
हीता इति सत्येव प्रतिबंधके कार्योत्पत्तिः यथावा चित्रं तपति एजेंद्रप्रतापतपनस्तुव अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्गुणं अका
रणात् कार्यजन्मचतुर्थी स्याद्विभावना शरत्वादीणानि नादोयमुदेति मेहदद्भुतं अत्र शरत्त्वेन कमनीयः कामिनीकुठं स्त्रीनिना
दत्वेन तद्गीतं चाध्यवसीयत इत्यकारणात् कार्यजन्म यथावा तिलपुष्पात्समायाति वायुश्च दनं सौरभः इंदीवरयुगाच्चित्रनिःसरंति शि
लीमुखाः विरुद्धात् कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावनाशीतोशुकिरणस्तन्वीहंतसेतापयंतिता अत्र तापनिवर्तकतया तापविरुद्धे रि
दुकिरणे स्तापजनिरुक्ता यथावा उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुह्यसति भाति नक्षत्रं मुकुली भवति चित्रं पसराजकुमारपाणिपदानि

ति विश्वः अग्निः स्रग्भुजंगमः ॥ चित्रमिति प्रताप एव तपनः सूर्यः आतपत्रं चित्रं तद्रहितमना तपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रं उदित इति कस्यचिद्राजकु
मारस्य प्रतापवर्णनं कुमारसूर्ये उदिते सति कोः पृथिव्यावलयं मंडलमेव कुवलयकुमुदमुह्यसंप्राप्नोति क्षत्रं क्षत्रियकुलेन भाति अथ च नक्षत्रं भाती
ति चित्रं तथा परेशराजकुमारपाणिकमलानि मुकुली भवति संकुचंति अजलिवंधातदाकती निभवतीत्यर्थः ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचंद्र ॥ ॥

कुंटी
चं०
५९

अविवेकीति विवेकोविशेषदर्शनविशेषश्चतुष्टयपरस्परसंश्लिष्टत्वात् कुत्तयुगं कर्तृजगत्त्रयं हंतुनामश्रुतिर्वेदः कर्णश्च प्रणयः परिवयः यश इति कार एव दातृ
त्वात्कल्पतरुः अत्रययोधिजन्यात्कल्पतरेः कारणस्यपयोधेरुत्पत्तिः षष्ठीविभावना जातेतिजातु कदाचित्कनकलतेवकनकलताकामिनी गिरिद्वयमिव
स्तनद्वयं ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विभावनाप्रकरणं ॥ विशेषोक्तिरक्षयति कार्याजनिरिति पुष्कले सहकारिसंपन्ने कारणे सति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति
यावत्कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः ॥ अनुगतेति अनुगंगारक्तिमा रतिश्चपुरःसरेऽप्रवती ॥

यथावा अविवेकि कुचद्वंद्वं हंतुनामजगत्त्रयं श्रुतिप्रणयिनोरहणोरयुक्तं जनमाणं पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविशेषधित्वं स्वाभाविकं
इह तु श्रुतिप्रणयित्वरूपागतुकुणप्रयुक्तमिति भेदः कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना यशः पयोरशिरभूत्कारकल्पतरेस्तव ॥
यथावा जातालता हि शैले जातुलतायां न जायते शैलः संप्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जाते कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कला
कारणे हृदि हृदि हृदयोनाभूत्समादीयेज्वलत्यपि यथावा अनुगवती संध्यादिव सस्तपुरःसरः अहोदैवगतिश्चित्रा तथापि न समागा
मः असंभवोर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णने कोवेदगोपशिषुकः शैलमुत्पादयेदिति अयं वा एमेको निलय इति रत्नाकर इति श्रितो स्मा
भिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः कएवं जानीते निजकरपुटी कोटरं गतं क्षणादेन तास्यति मिमकरमायास्यति मुनिः ॥ ॥

आज्ञाकरश्च पूर्वोदाहरणेन उक्तनिमिता इहोदैवगतिर्वैचित्र्यस्य निमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ॥ इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ असंभव इति कस्य
चित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवोनामालंकारः गोपशिषुकः गोपालबालकः निंदयां स्वार्थे वाकप्रत्ययः उद्धेतु अयमिति वाग्जलानां
निलयः स्थानं तृष्णापिपासा अर्थमिलाषश्चतरलितं चंचलीकृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यः एनेसमुद्रं क्षणात् आसंभतास्यति इदं को जानीत इ
त्यन्वयः कीदृशं निजकरपुटी करसंपुटमेव कोटरं विलंतं द्रुतं तथाताम्यं तो ग्लायंतं स्तिमयो मत्स्यामकारश्चयस्यैवं भूतमित्यर्थः ॥ इत्यसंभवालंकारप्रकरणम्

विरुद्धमिति अदृष्टमित्यर्थः भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकारणत्वं विषंजलं हालाहलं च संगतस्य भावः संगत्यतदभावोऽसंगत्यं अजस्तमिति दमयंती प्रतिहं सोक्तिः
हृदमयं तित्वं तदीयानलसंबंधिनी दूरमत्यंतदीर्घासंकल्पामनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरं अजस्तं निरंतरमारोहसि सपुनर्नलः अधिकं श्वासान्वर्षति मुचतीति
यत्तत्तव ध्यानात्वनमयतां त्वत्स्वरूपतामवाप्यत्यन्वयः अत्र चतुर्थपादेनासंगतिसमाधाने ॥ भूचापेति भूचापवल्ली भूस्वरूपधनुर्लता यावदिति परिमा
णार्थं वक्रतोनयति आकर्षतीति यावत् तावत्परिमाणं हृदये भिद्यत इत्यर्थः अत्र हृदयभेदधनुराकर्षणयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वं मेव दृष्टमिति ना

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकांगनाः ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तन्निव
धमानमसंगत्यलंकारः यथात्र विषपानमूर्च्छयोर्भिन्नदेशत्वं यथावा अहोखलभुजंगस्य विचित्रोयं वधक्रमः अन्यस्य दशतिश्रो
त्रमन्यः प्राणे विद्युज्यते कचिदसंगतिसमाधाननिबंधेन चारुतातिशयः यथावा अजस्तमारोहसि दूरदीर्घासंकल्पसोपानततिं त
दीयो श्वासान्वर्षत्यधिकं पुनर्यद्वा नातवत्वनयतामवाप्यविरुद्धमिति विशेषणायत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः
॥ यथा भूचापवल्ली सुमुखी यावन्नयति वक्रतो तावत्कटाक्षविशिखेर्भिद्यंत हृदयमम अन्यत्र करणीयस्य ततो न्यत्र कृतिश्च सा ॥
अन्यकर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा अपारिजाता वसुधा चिकिष्या तथा कथाः गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोत्रोद्देष्टुं पुण्यकरोः अत्र
कृष्णप्रतिशत्रुस्य सोपालंभवचने भुवि चिकीर्षिततया तत्र करणीयं अपारिजातत्वं दिविकृतमित्येकाऽसंगतिः पुराणां त्राया
उद्धारप्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं स्वरकुट्टनेः कृतमिति द्विविधापिश्लेषोत्थापिता ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः

संगतिरलंकारः अन्यत्रेति अन्यत्रकर्तव्यस्य वस्तुनस्ततो न्यस्मिन्नधिकारणाय कृतिः कारणतदपि असंगतिरित्यनुषज्यते तथा अन्यत्कार्यका
र्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं तृतीया असंगतिः अपगतमपि जातेयस्यास्तां चोत्सर्गं तथापारिजाततरुहितं अरुथाः कृतवान् एवंगोत्रायाः
श्रिया उद्धारयपुरावराहावतारे प्रवृत्तोपि त्वंगोत्राणां पर्वताना मुद्देदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः श्लेषोत्थापिता श्लेषमूलका भेदाधवसायोत्थापिता

कुंटी
चं०
५२

यथावेति हेमुनेकवीरचोलदेशाधिपसिंहसदृश तवरखेनखंडितायेसपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभिनवा अदृष्टपूर्वाभूषा भूषणनिभवंति यथानेत्रेषुकं
कणजलकणमेवकंकणवलयं भवतीत्यनुषंगः अथेतिमुच्यते ऊरुषुचपत्रयुक्तावल्लीसैवपत्रिकारचना कारपल्लवेषुतिलयुक्तकंजलमेवललाटभूषणमिति॥
मोहमिति हेअखिलेश्वरजगत्रयवर्तिनादेहधाः गामोहमपनेतुं एतत्तत्पुष्पाशरीरमादायमर्यादातिक्तांतकातिरूपरससमुद्रेणामुनेवरूपेण सुंदरस्त्रीगामोहप्रव
र्द्धयसीत्यन्वयः अत्रेति अनयोर्मध्यमार्थः आद्योदाहरणेइतिलक्षणानुगतिरित्यन्वयः भवतिनाभवत्यर्थेन भवनेनेतियावत् भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा॥
यत्तु अन्यत्रकरणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकारद्वयांतरकथनमयुक्तं अपारिजातामित्युदाहरणेपारिजातरहित्यचिकीर्षारूपकारणस्याकार्येणपारिजातरहित्येनवेयधि
करणोपनिबन्धनेनप्राथमिकासंगतितोवैलक्षण्यानुपपत्तेः आलंबनारव्यविषयतासंबंधनचिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येनकार्यमात्रप्रतिहेतुत्वात् एवंनेत्रेषुकं

यथावा त्वत्त्वद्गखंडितसपत्नविलासिनीनांभूषाभवंत्यभिनवाभुवेनेकवीरनेत्रेषुकंकणमथोरुषुपत्रवल्लीचोलेन्द्रसिंहतिलकंकारपल्लवेषु
मोहजगत्रयभुवामपनेतुंमतदादायरूपमखिलेश्वरदेहभाजो निःसीमकांतिरसनीरधिनामुनेवमोहप्रवर्द्धयसिमुग्धविलासिनीनां अत्रा
द्योदाहरणेकंकणादीनामन्यत्रकर्तव्यत्वंप्रसिद्धमितिनायन्यस्तं भवतिनाभावनारूपाअन्यत्रकृतिरक्षिप्यतइतिलक्षणानुगतिः॥॥

कणमित्यादौकंकणत्वेनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं एवंगोत्रोद्धारप्रवृत्तेपीत्युदाहरणेविरुद्धार्थसंपत्तिर
दृष्टाकाचिद्विभावेनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणैवगतार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता मोहमित्यादावपिमोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेक
त्रवर्णनाद्विरोधाभासएवेति केश्विदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेनचिकीर्षायाहेतुत्वासिद्धेः नहियदधिकरणेकार्यचिकीर्षातदधिकरणमेतर्भावात्तसंबंधेन
चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वात्त्रिकसंमतंयुक्तंवा अन्यत्रचिकीर्षितस्यापिप्रमादादिनान्यत्रकरणेनव्यभिचारत् अतएवैवंविधेवैय्यधिकरण्यस्यविरुद्धत्वा
दपिनप्राथमिकासंगत्यंतर्भावसंभवः वस्तुतस्तुविषंजलधरेः पीतंमूर्च्छिताः पथिकांगनाइत्यत्रेवनात्रकार्यकारणवैय्यधिकरण्यप्रयुक्तोविद्विधिविशेषो
ऽपितन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकारणप्रयुक्तएवेतिस्वहृदयमेवप्रष्टव्ये॥

एवंनेत्रेषुकंकणमित्यत्रसप्तपिर्विरोधाभासेऽन्यत्रचमत्कारित्वेनल्लुप्रांतंकारभावाऽन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकारणरूपाऽसंगतिरपिप्रतीयमानानशक्वानिगकर्तुं एवंगोत्रोद्धारप्र
वृत्तेपीत्युदाहरणेगोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देशरूपकार्यं विरुद्धत्वादिरुद्धाकार्यसंपत्तिरपिविभावेनेत्यपिनयुक्तं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देशनिवर्त
कत्वाभावेनतद्विरुद्धत्वाभावात् कथंचित्तदभ्युपगमेपिअन्यत्कार्यकर्तुं प्रवृत्तेनतद्विरुद्धकार्यंतरक रणरूपाऽसंगतिरपिमोहजगत्रयभुवामित्यादौचम
त्कारित्वेनलक्ष्यात्मिकाननिवायितुंशक्यते नचात्रापिमोहनिवर्तकान्मोहात्यतेः सेवविभावेनेतिवाच्यं मोहनिवर्तकस्यसिद्धेवदप्रतीतिः अतएवनाविरो
धाभासोपिविशेषोक्तिकथनंत्वत्रासंगतमेव नहिगोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्वेपिगोत्रोद्धाररूपस्यकार्यस्यानुत्यतिरिहप्रतिपाद्यते किंतुवि

विषमंवर्यतेयत्रघटनाननुरूपयोः केयंशरीरमृद्वंगीकृतावन्मदनज्वरः अत्रातिमृदुत्वेनातिदुःसहत्वेनचाननुरूपयोरंगना
मदनज्वरयोर्घटना यथावा अभिलषसियंदीदोवक्रलक्ष्मीमृगाक्ष्याः पुनरपिसकृदव्योमज्जसंक्षालयंकं सुविमलमथा
विंवेणीजातप्रसूतेः सुरभयवदनोचेत्तत्कृतस्यामुखंकेपूर्वत्रवल्लुसतीघटनाअत्रचचंद्रवदनलक्ष्म्यास्तकिंताघटनेतिभेदः विरूपका
र्यस्योत्पत्तिरपरिविषममंत कीर्तिप्रसूतधवलांश्यामातवकपाणिका अत्रकारणगुणप्रक्रमेणविरुद्धाच्छ्रमाद्वलोत्पत्तिः॥
कार्यकारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वेपंचमीविभावना विलक्षणगुणशालित्वेनयविषमइतिभेदः॥ श्रीरामचन्द्रायनमोनमः

रुद्धकार्योत्पत्तिरेवेतिविभावनीयम् इत्यसंगतिप्रकरणम्॥ विषममिति परस्परमानुरूपरहितयोः पदार्थयोर्यत्रघटनासंबंधोवर्यतेतत्रविषमनामालंकारः
संबंधश्चसंयोगादिः उत्पाद्योत्पादकभावश्चेतिसर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यं अभिलषसीति अंकंकलकं संक्षालय प्रक्षालय अथप्रक्षालनानेत
रं नोचेत्तस्यामुखं कृतंक्वइतिवदेत्यन्वयः वस्तुसती वस्तुगत्याविद्यमानाचंद्रेति चंद्रश्चवदनलक्ष्मीश्चतयोऽप्यर्थः विरूपकार्यस्येति कारणविलक्ष
णस्वरूपस्येत्यर्थः रूपाणिका सङ्गः प्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपारील्लसजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपाविरुद्धाकार्यसंपत्तिरितिपंचमविभावनाप्रकारेणभेदमाशे

अथविषमः उक्तविषमालंकारः
यप्रकारमाह॥

कु० टी
च०
५३

अनिष्टस्यापीति अपिभिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टस्यावाप्तिरपि चतुर्विधमिति तर्कः अपिना इष्टानवाप्तिः संगृह्यते चकारः पूर्वोक्तविषयसमुच्चयार्थः भव्येति अहिमे
जृषां संपर्पेति कादृष्टमभ्यस्याशयाप्रविष्ट आरवुर्मूषकस्तेनाहिना भक्षित इत्यन्वयः यत्तु प्रविष्ट इत्यस्यागम्यमानत्वात् नूनपदत्वमिति केन चिदुक्तं तदमिनिवेशदुष्टसदृ
यानुभवविकल्पनमित्युपेक्षणीयं अनिष्टस्यापि प्रतिलेभ इत्यत्रापि भिन्नक्रमो बोध्यः गोपाल इति हेतुत्वात् गोपाल इति हेतुर्बहुदुग्धवांक्षयाश्रितः आश्रितः
त्वया तु मातृस्तमदुग्धमप्यलभ्यं कृते मुक्तिदानेनेति भावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इह त्वपिशब्दगम्येति विशेषः इदमिति उदाहरणमिति च जातावेकवचनं दिव्या

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चतुर्दिष्टार्थसमुद्यमात् भक्ष्याशयाहिमं जृषां दृष्टास्वस्तेन भक्षितः इष्टार्थमुद्दिश्य किंचित्कर्माख्यवतो न केवलमिष्टस्यानवा
प्तिः किंतु ततोऽनिष्टस्यापि प्रतिलेभश्चेतदपि विषमो यथा भक्ष्यं प्रसया संपर्पेति कादृष्टमभ्यस्याशयाप्रविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालाभः किंतु स्वरूपहानिरपी
ति यथावा गोपाल इति कृष्णात्वं प्रचुरक्षीरवांक्षयाश्रितो मातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतं इदमर्थवाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रति
लेभे चोदाहरणं अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा दिविश्रितवतश्चंद्रं संहिकेयभयाद्दुविशशस्यपश्यतन्वेगिसाश्रयस्य ततो भयं अत्र
न केवलं शशस्य स्वानर्थपरिहारनवाप्तिः किंतु साश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरिति दर्शितं परानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथादिधक्षन्माहतेर्वालेन
मादीप्यदृशाननः आत्मीयस्य पुरेस्येव सद्यो दहनमन्वभूत् पुरेस्येवेत्येवकारेण परानिष्टप्रापणाभावो दर्शितः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चतुर्दिष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रति
शब्दसंगृहीताया इष्टानवाप्तिश्चतुर्दिष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथादिधक्षन्माहतेर्वालेन

ति भुवि संहिकेयस्य सिंही पुत्रस्य सिंहस्य भयात् दिवि आकाशे चंद्रमाश्रितवतः शशस्य साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः संहिकेयाद्रोहो भयमेतत् हेतुत्वं गिपश्येत्पन्वयः परे
ति परस्यानिष्टावाप्तिरूपो य इष्टार्थ इत्यर्थः तदुभयं इष्टानवाप्तिरिति द्वयं दिधक्षन्मिति दर्शननोपवणः माहतेर्नुमतो वालं पुच्छं धुमिच्छेत्तं वालमादीप्यदीप
यतिस्तेत्यर्थः प्रत्येकमपीति अपिना इष्टानवाप्तिरिति समुच्चिताया अनिष्टावाप्तिर्विषमपदेनान्वयः समुच्चियते विषमपदेन विषमपरमर्शकेन तत्पदेन तथा च तात्पर्यवला
द्वाक्यमावर्तनीयमिति भावः यत्तु निष्टस्येव तदुत्तरापिशब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तिरित्यत्रोतिनेवान्वयोननुतत्पदपरमृष्टेन विषमेण अत्युत्पत्तेरिति तत्रागवापिशब्दो

पमेति दयितां प्रतिनायकोक्तिः पद्मस्यातपत्रं च तत्रासिके हेतुनिवापिकायां सरसीरुहस्य पद्मस्य कंदमर्पयितुं किमितीच्छसि यतः हे अज्ञेकलियुगरूपः कालः इ
दं जगत्कृतं च न भवति ततः किंतु त्राह इदं सरसीरुहं स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीहीर्यति न त्वन्यस्या इत्यर्थः खिन्नो सीति विभ्रमः धारयामः वदतु गोपेषु शिथिलो भु
जो यस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्नावकाः वितता विस्तीर्णा बाहवो येषां तथा भूतेषु समुद्रसन् अत्रेति न च भ्रमभुगेन तनेन बाहुगता स्थि संधिभंगरूपानिष्टप्राप्तेः सा
क्षादुपात्तत्वात् सर्वो गच्छणीभावगर्वाय हाररूपायाश्च स्फुटंगम्यमानत्वात् कथमिष्टप्राप्तिगोत्रमित्युच्यत इति वाच्यं अस्थिसंधिभंगस्याशब्दार्थत्वात् भगवद्भुजशेथि
त्यप्रयुक्तभागाधिक्येन वक्रतायात्रस्य शब्देपात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानहत्वात् सुहृद्भूतानां गोपानां मनिरष्टप्रोहास्यानुपपत्तेरित्यत एव

पद्मातपत्रासिके सरसीरुहस्य किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायां कालः कलिर्जगदिदं कृतं जगत्स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मी ॥ अत्र
पद्मातपत्रलिप्यापय बीजावापे कृतवत्यास्तल्लामोऽस्त्येव किंतु मुखशोभाहरणरूपोत्तरानिष्टप्रतिलेभः केवलेष्टानवाप्तिर्यथा खिन्नो सीमुं
च शैले बिभ्रमो वयमिति वदतु शिथिलभुजः भ्रमभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति अत्र यद्यपि शैलस्योपरियतनरूपानिष्टावाप्तिरपि
प्रसक्ता तथापि भगवत्करं बुजसंसर्गमहिम्ना सानजो तेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रं ॥ यथावा लोके कलकमपहातुमयं भृगोको जातो मु
खं तव पुनस्तिलकच्छलेन तत्रापि कल्पयसि तन्विकलं करे खानार्यः समाश्रितजनं हिकलं कयंति अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः यथा
वा शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सानुग्रहो भगवता मयि पातितो ये कृष्यादहनत्रिपिखलु क्षितिमिधनेद्दो बीजप्रोह न नीदहनः कयेति ॥

न सर्वो गच्छणीभावोपि गम्यः गर्वप्रसक्त्यभावाच्च न तदपहारेपि यतश्चिरकालं शैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रवृत्तिरिहावगम्यत इति निरवद्यं लो
क इति हेतुनिवृत्ते के प्रसिद्धं कलं कमपहेतुं निवारयितुं मृगां कस्तवमुत्वे जातः तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन कलं करे खानां कल्पयसि करेषु हियस्मान्नायः स
माश्रितजनं स्वाश्रितजनं कलं किं न कुर्वतीत्यन्वयः शापोपीति मृगायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति शापेदं तत्प्रतिदृश्यस्य
यमुक्तिः अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभे मयि भगवता त्वया पातितः अयं शापोपि सानुग्रहो भवति खलु निश्चितं इधने रिक्षिदो प्रोदहनः कृषियोग्याक्षितिर्दहनत्रिपिबीजो

कु० २॥
च०
५४

परेति परस्परदशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं यदि ह्येतस्यानवाप्तिरर्थो तापसस्येत्यर्थः कुतस्तत्राह स्वत इति नियोक्तुः प्रेषयितुः यंप्रतीतिमोहं मूढत्वं एवं विधायामाप्रवृत्तुः
द्वेऽविधेर्देवस्य विपाके परिपातं फलमिति यावत् भानुरिति हेहरे भानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणशोभाया लोभात्स्वीयकिरणसमूहं निशासुप्रभातपर्यंतं प्रताप्य रात्रौ
सूर्यकिरणानामग्रे प्रवेशात्तापयित्वा तत्र तस्मिन्किरणोत्करे हुतवहादग्नेः सकाशाद्दुद्धते सति रक्ततादर्शनात् मंदसंतापः सन्क्षणमात्रेण लुप्राग्रेण हिलोहिते
सत्यनुदिने तापं भजतीत्यन्वयः त्वद्वेति हेहरे अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अंबुजस्य कोशः कुम्भलः स एवांबुजरूपभांडारगृहे तस्य मुद्रा मुकुलीभावो मुद्रण
अत्रपुननिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः स्वतीऽनिष्टस्यापि मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभावश्यभावगर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वा
त् यत्र केनचित्स्त्वष्टसिध्यर्थं नियुक्तेनान्येननियुक्ता रिष्टमुपेक्ष्य स्वस्यैवैष्टं साध्यते तत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेव विषमं ॥ यथा यंप्रतिप्रवि
तादतीतस्मिन्नेवल्यंगता सरस्यः पश्य तमोहं मे विपाके वा विधेरमुं तस्मिन्नेवल्यंगतेति नायके दत्ताः स्वाहं दंशितं यथा वा ॥
न पुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेषिते मनः तनुते तत्रैव रमते हताः पाणिनिनावयं एतानि सर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि कदाचिदिष्टावा
न्निपूर्वकं तदनवाप्तिर्यथा मदीये वरदराजस्तेवे भानुर्निशासुभवदं ध्रिमयूखशोभालोभात्प्रताप्यकिरणोत्करमाप्रभाते तत्रोद्धते हुतवहा
त्क्षणलुप्राग्रे तापं भजत्यनुदिने सहि मंदतापः यथा वा त्वद्वक्रसायमयमंबुजकोशमुद्राभगात्तत्सुषुममित्रकरोपकृष्टा त्वं वापि प
र्वणि विधुः क्रमहीयमानः शस्यतीत्युपचितां श्रियमाशुनाशां अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निप्रवेशनमागमसिद्धं सूर्यस्य निजकि
रणेषु भगवच्चरणारुणिमप्रेषयात्कृतं तेषामग्रे प्रतापने परिकल्प्यते धामुदयकाले दृश्यमरुणिमानं च तत्रोद्धतनाशचानामिवाग्निसेतापन
प्रयुक्ता रूणिमानुदतिं परिकल्प्य सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिकेष्टावाप्तिरेव जायते न सार्वकालिकेष्टावाप्तिरिति दर्शितं ॥ ॥ ॥
ततस्संभोगेनातागृहीता तत्सुषुमा तत्तशोभयेस्तादृशये मित्रकरः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषां सुषुप्ता लोभेन त्वद्वक्रस्य कांतिलं वापि क्रमेण हीयमानः
स्वीयमाणः सन् अनीत्या उपचितां प्रवृत्तां श्रियं आशुनाशोयस्यास्त्वांशं सति कथयतीत्यन्वयः अत्रेति आगमसिद्धे तस्माद्विवाग्निशदित्यं प्रविशति रात्रावादि तस्य
लमिति श्रुति सिद्धं प्रवेशने तत्कृतं ह्येकं तेषां किरणानामग्रे प्रतापनरूपं परिकल्प्य उन्नेक्ष्य एवं तेषां किरणानामरुणिमानं आरंभत्वं च अरुणिमानुदतिरूपं परिकल्प्यति

इति तमिष्यन्वयः ॥

एवमग्रेपि सुहृत्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चंद्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्पाणेर्यथोक्तं वि शेषणविशिष्टस्य चंद्रस्य रूपांश्च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः वल्ला
लेति हे एतन्नाम कभूपालत्वच्छत्रुनगरे संचरती भिल्ली प्रकीर्णानिरन्त्रान्यादाय उरुतरामहतीयाखदिरंगारस्य शंकां तिस्रया व्याकुलो गीतदुपरि श्रीखंडका
ष्टकं क्षिप्त्वा मुकुलीभूतने त्राफूत्कां कुर्वती सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तो गते भ्रमरसमूहैर्धूमशंकां करोतीत्यन्वयः ॥ प्रभूतेति बहुलैत्यर्थः एतेषु च सर्वेषु त्या
द्वितीयांशोके चंद्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीलिप्तमानस्य सुहृत्वेन मित्रशब्दश्लेषवशात्सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासने चंद्रा
नुप्रवेशने च सुहृत्पाणे भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रामोचने पूर्वकं ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तथा भगवन्मुखलक्ष्म्या
चंद्रप्रसाधनार्थं चंद्रस्य रूपांश्च परिकल्प्येतावतापि प्रयत्नेनेषोर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्तिर्जायते न सार्वकालिकेति दर्शितं ॥
कचिदिष्टानवाप्तावापतदवाप्तिभ्रमनिबन्धनविच्छिन्नविशेषः यथा वा बल्लालक्ष्मीपातालवदेहित नगरे संचरती किराती तान्यादाय
कीर्णान्युत्तरखदिरंगारशंका कुलो गीक्षिप्त्वा श्रीखंडखंडतदुपरि मुकुलीभूतने त्राधमंती श्वासमोदप्रसक्तैर्धूमशंकां क
रेति ॥ अत्र प्रभूताग्निसेतादने योगात्तत्पादनालभेऽपि तज्जाम्भमोपन्यासमुखेन निबद्धः समस्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः स्वानुरूपेकतं सप्रहा
रेण कुचमंडले प्रथमविषमं प्रतिद्वंद्वीदं समं यथा वा कोमुदीवतुहिनाश्रुमंडले जाड्वीवशशिखंडमंडनं पश्य कीर्तिरनुरूपमाश्रितात्वा वि
भाति नरसिंहभूपते चित्रचित्रं वतवतमहच्चित्रमेतद्विचित्रं जातो देवा दुचितघटना संविधाता विधाता यन्निबानो परिणतफलस्फीतिरस्वा
दनीयाय चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः पूर्वस्मृतिपर्यवसायी दनिंदापर्यवसायीति भेदः ॥ ॥ ॥
यकारणयोः कचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात् कचिच्चेष्टेत्यादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्येष्टानवाप्तिरुपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षण
समन्वयो बोध्यः इत्यलंकारचंद्रिकायां विषमालंकारः सममिति अनुरूपयो रित्यनेतरं संबंधस्येति शेषः परस्परमनुरूपयोः संबंधस्य वर्णने समेनामालंकारः सद्यस्या
न शशिखंडमंडनं चंद्रकलाभूषणं हरं चित्रमिति अत्र चित्रवतशब्दयोर्वीक्षा विस्मयातिशयचोत्तनाय परिणतं पक्वं स्फीतिः समृद्धिः एतस्याः फलसमृद्धः कवलनकला

इति तत्रकोविदः पंडितः ॥

कु० टी.
चं०
५५

सारूप्यमपीति कार्यस्यकारणेनसारूप्यमपिसमालंकारः नीचेति नीचप्रवणता नीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः उचितेति जलस्यतादृशत्वादिति भावः
देवेति घनता मेघरूपतावर्षेर्जलवर्षणेः शमयति नाशयति हियस्मात्सोपिदवदह नोपिवमेव स्रोत्यादकविनिर्देहति तथा चकारणस्यस्रोत्यादकनाशकत्वात् कार्यस्वापि
धूमसतथात्वमुचितमित्यर्थः आदाविति विरहिण्यायमुक्तिः सोयंचंद्रः मांकिरणेस्तपतीत्येतत्प्राप्त्यायप्राप्तमित्यर्थः सकः यत्रादौहालाहलरूपेणहुत
मुजाग्रिनादत्तोहस्तावलंबोयस्यसः निटिलेललाटंतत्संबंधिमहसनेनाग्रिना बद्धयासंबद्धयोमैत्र्या निरुद्धः प्रसिद्धः प्रौढोयुवारहोमुखसंबंधिभिर्विवरेत

सारूप्यमपिकार्यस्यकारणेनसमंविदुः नीचप्रवणतालक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वंद्विसमं यथावा दवदहनादुत्पन्नो धूमः
मोघनतामवाप्यवर्षेस्ते यच्छमयति तद्युक्तं सोपि च दवमेव निर्देहति यथावा आदौहालाहलहुतमुजादत्तहस्तावलंबोवाल्पेशंभोर्निटिलमहसा
बद्धमैत्रीनिरुद्धः प्रौढो गृहोपिमुखविषणांतरंगीकृतोयः सोयंचंद्रस्तपतिकरणैर्मांमितिप्राप्तमेतत् पूर्वत्रकारणस्वभावानुरूप्यकार्यस्यात्रागे
तुक्तदीपदुष्टसंसर्गानुरूप्यमितिभेदः॥ विनानिष्टंचतस्तिद्विदर्थकतुमुद्यमः युक्तोवारणलाभोयस्यान्तेवारणार्थिनः इदं सममनिष्टस्याप्यवा
प्तिश्चेत्यर्थसंगृहीतस्यत्रिविधस्यापिविषमस्यप्रतिद्वंद्वि इष्टावाप्तिरनिष्टस्याप्रसंगाच्च अत्रगजार्थितयारजानमुपसर्पंतं तद्वारिकैर्वायमाणप्र
तिनर्मवचनमुदाहरणं नचात्रनिवारणमनिष्टमापन्नमित्यनुदाहरणं त्वंशकनीयं राजद्वारिष्णनिवारणं संभावितमितितदेगीकृत्यप्रवृत्तस्यविलि
षमालंकारोदाहरणं धिवातर्कितोक्तानिष्टाप्यभावात् किंचयत्रातर्कितोक्तानि सुखेष्टेषमहिम्नाद्रष्टव्यत्वप्रतिपत्तिः तत्रापिसमालंकारोऽप्रतिहत

रंगीकृतः ग्रहणकालेसंपर्कोतिशयादेतरंगतांप्रापितइत्यर्थः अत्रकार्यस्यतापस्यकारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूप्यत्वं भेदांतरमाहविनेतिअनिष्टविनायमर्थ
कर्तुमुद्यतस्तस्तिद्विपिसममित्यनुदाहरणं यदर्थमितिपाठेयश्चासावर्थश्चेत्यर्थः युक्तइतिवारणनिवारणवारणगजश्रुतो नस्यादपितुस्यादेवेत्यर्थः शोभतइ
तिक्वचित्पाठः साधुरेवअपिसंगृहीतस्य अपिशब्दसंगृहीतस्यनर्मवचनं परिहासवचनं अत्रेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पितावाध्याद्रष्टव्यप्रतीतिरितिदृष्टव्यत्वेनप्र
तीतिरित्यर्थः अप्रतिहतइति अनिष्टस्येष्टमिन्नत्वेनज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादितिभावः॥ ॥

उच्चैरिति गजैरनंतदोहेहणपूर्वकंगमनं इहत्वन्नगरे उषितोस्मिवासंस्कृतवानस्मि तदेव मत्प्रार्थ्यमानमेव उच्चैरनंदरनिरसनमेव उच्चैर्गजैरनंतप्रतिमालंभयसेप्रापयसि
हियस्मात् महतां सेवाविफलानभवतीतिमुखेस्तुतिः ततोदूरनिरसनरूपार्थोत्तरपरिग्रहेणविषमालंकारस्फूर्त्यानिर्दयोपर्यवसानं एतेनवैषम्यस्यनिंदारूपस्य आज्ञास्तुति
विषयत्वेनत्यागपवादइतिनिस्तुतिविषमस्यनिंदामूलत्वेनतद्रूपत्वाभावादिति इष्टार्थावाप्तिस्तत्वेपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिस्तत्वेपि नक्षतिरिति अनिष्टप्रतीतेरभासरूपत्वे
नापर्यवसानादितिभावः शस्त्रमिति तदेव नखत्वेव एकपदेत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया एकपदत्वोपलक्षितं यद्वक्तुं सार्थोत्तरपरंरूपोत्तरमित्यर्थः अर्थोत्तरंचवास्त
विकंपदव्युत्पत्तिकथनेनदर्शितमेव श्लेषलब्धेति श्लेषलब्ध्याअसतीवस्ततोऽविद्यमानाया इष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेणसमालंकारोदाहरणमपिगतं अधिग

उच्चैर्गजैरनमर्यमानएवत्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मि राजन् उच्चैरनंतमपिलंभयसेतदेवमामघनैवविफलामहतां हिसेवा अत्रयद्यपिआज्ञास्तु
तोस्तुत्यानिंदाभिर्व्यक्तिविवक्षायांविषमालंकारः तथापिप्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायांसमालंकारो न निर्वायते एवंपत्रेष्टावाप्तिस्तत्वेपिश्लेष
वशादसतोनिष्टार्थस्यप्रतीतिस्तत्रापिसमालंकारस्यनक्षतिः यथा शस्त्रनखलु कर्तव्यमितिपित्रानियोजितः तदेवशस्त्रकृतवाप्तिपुराज्ञा
नलंघिता अत्रपितुराज्ञानलंघितेत्यनेनविरोधालंकारमिष्यत्यर्थं नखलित्यत्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाः सत्वेपिनखलु
नातीतिनखलित्येकपदेनवक्तुंसार्थोत्तरपररूपांतरमादायसमालंकारोप्यस्येव श्लेषलब्ध्यासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिगतमुदाहरणं यथा
समेतपः सुगन्धैयत्तप्राबुधुरविप्रतीक्षंसत् अनुभवति सुगतिमजं तत्पदजन्मनिसमस्तकमनीयं विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया नम
तमात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवहारेः युक्तोवारणलाभोयमित्यत्रकिंचिदनिष्टस्यउच्चैरित्यत्रचोक्तानिष्टस्यप्रतीतिस्तत्तत्त्वैल्लोकादपिलब्धुसमुन्नतिं यथा
तिसत्त्वादुदाहरणंतरमाह पथेति नायिकां प्रतिनायकस्योक्तिः हेतुचितपः शोभनगन्धैवभवतीतिसत्ययद्यस्मादजंकमलंअंबुषुजलेषुरविप्रतीक्षतेतादृ
शंसतप्रातपः कृत्वात्वत्पदरूपेजन्मनिसमस्तभ्यः कमलेभ्यः कमनीयंसुंदरंसत्सुगतिंशोभनांगनिसनुभवतीत्यन्वयः अत्रकमलस्यातमल्लोकरूपगति
प्राप्तेतपस्यतस्तदलाभेपिशोभनगमनस्यगतिशब्दश्लेषकलादिष्टत्वेनप्रतीतिरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणनत्वनिष्टप्रतिभासापीतिइत्यलंकारचंद्रिकायांसमालंका
रः विचित्रमिति फलेच्छयाविपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामालंकारः इष्टविपरीताचरणमिति यावत् नमतीति नम्रीभवतीत्यर्थः समुन्नतिं उच्चतां ॥ ॥

कुंटी-
चं०
५६

मलिनयितुमिति मलिनीकर्तुमित्यर्थः विमलयति निर्मलीकरोति जगति त्रिभुवनानि मित्रं सुहृत् मित्रः सूर्यश्च इति विचित्रालंकारः अधिका मिति एथुलादाधेया
पेक्षया विशालादाधेयाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः युगोतेति युगोतकाले प्रत्येकसंहतः स्वस्मिन्लये प्रापित आत्मास्वविलासरूपः प्रपंचोऽ
येन तादृशस्यैकैर्भद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्या तनौ जगति भुवनानि विकास सहितं यथा स्यात् तथा आसत् स्थितानि तत्र तस्या तनौ तपो धनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभ
वोयासांतामुदः प्रीतयेन ममुर्नित्यं नव्यः पृथ्विति विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यतदप्यधिकं कियदिति अपरिमितमित्यर्थः वाक्यशब्द एव ब्रह्म इत्येव परमेश

मलिनयितुं खलवदने विमलयति जगति देवकीर्तिस्ते मित्रा ल्हादं कर्तुं मित्राय दुह्यति प्रतापोपि ॥ अधिकं एथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ब्रह्मा
उनिजले यत्र तत्र मांतिने गुणाः अत्र यत्र महाजलो धेः नेतानि ब्रह्मा उनिबुद्धं कल्पानीत्याधारस्याति विशालत्वं प्रदर्शयति तत्र न मांतीत्याधेया
नां गुणानामाधिक्यवर्णितं यथा वा युगोतकाले प्रत्येकसंहता तनौ जगति यस्यास्य विकासमासत् तनौ ममुस्तत्र नैकैर्भद्विषस्तपो धनाभ्याग
मसंभवा मुदः पृथ्व्याधेयाद्यदाधाराधिक्यतदपितन्मते कियद्वाक्यब्रह्म यत्रैते विश्राम्यति गुणास्तव अत्रैतदिति प्रत्यक्षदृष्टमहो वैभवतेनो
क्तानां गुणानां विश्राम्यतीत्यसंबाधविस्थानोक्त्याधारस्य वाग्ब्रह्मण आधिक्यवर्णितं ॥ यथा वा अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरं ॥
माति मातुमशक्योपियशोर शिर्यदत्रते अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेपि कियद्वाग्ब्रह्मेति अहो विशालमिति चाऽधारयोः प्रशंसा क्रियते तथा
पि तनुत्वेन सिद्धवत्कृतयोः शब्दब्रह्म भुवनोदरयो गुणयशोरश्याधिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकल्प्येव प्रशंसा क्रियते इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणय
शोरशिरप्रशंसायामेव पर्यवस्यति अल्पतुस्तस्मादाधेयाद्यदाधारस्य सस्मृता मणिमालोर्मिकांतेऽद्यकरं जपवदीयते ॥ श्रीरामचंद्र ॥

रं प्रतिभक्तस्योक्तिः असंबाधेति असंकटेत्यर्थः ॥ अहो इति माति संमाति मातुमशक्यः अपरिमितः अत्र भुवनत्रयोदरे नन्वाधारयोः शब्दब्रह्म भुवनोदरयो
रप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तादाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशंकाह अत्रेति न चात्राप्रस्तुतप्रशंसाशंकीया प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति इत्येवाधाराधेयान्यत
स्य तनौ रप्याधिक्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणबोधं इत्यधिकालंकारः अल्पमिति यदि निसामान्येन पुंसकं स्तोपेक्षया सस्मृतादाधेयाद्यदाधारस्य सस्मृताय तदल्पता

मणीति मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जपमालाय तद्व्यर्थः वदशब्दस्य गुरिका पर्यायत्वात् अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षयापि
सूक्ष्मता यदिति हे चंचलाक्षितवमध्यभागादपियत्सूक्ष्मदृश्यते तत् मृणालसूत्रमपितवस्तन्योरंतरे मध्येनमा तीत्यन्वयः इत्यल्यालंकारः अन्योन्यमिति यत्र परस्परमु
पकारः स्यात्तत्रान्योन्यनामालंकारः त्रियामात्रिः यथेति उर्ध्वोक्षः उर्ध्वनयनः प्रपापालिका प्रपादानाधिक्यताकाचिद्विनिता धाराजलधारे तनुं सूक्ष्मा अत्रेति प्रपापा
लिकायाः पथिकेनोपकारः कृतइत्यन्वयः स्वासक्त्येयादिप्रपापालिकाया विशेषणसंपादनेन करणभूतेन एवं प्रपापालिकायापि पथिकस्योपकारः कृतइत्यन्वयः यच्च
स्वमुखावलोकनमभिलषेत्यादयत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पार्थवो धकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन स्तनिजादिशब्दा उपातास्तद्वोधका इति व्युत्प

अत्र मणिमालामयोर्मिका तावदंगुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मासापि विरहिण्याः करे कंकणवत् प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावलंबवत् इत्युक्त्या ततोपिकर
स्वविरहकार्श्यादिति सोक्ष्मं दर्शितं यथा वा यन्मध्यदेशादपिते सूक्ष्मलोलाक्षिदृश्यते मृणालसूत्रमपितेन संभाति स्तनोतरे अन्योन्यनामयत्रस्या
दुपकारः परस्परं त्रियामाशशिनाभाति शशीभाति त्रियामया यथा वा पथोर्ध्वोक्षः पिवत्यनुपथिको विरलंगुलिः तथा प्रपापालिकापि धारावित
नुते तनुं अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्त्यापानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषेत्यादिरलंगुलि करणनश्चिरं पानी
यदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालिकायापि पानीयपानव्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य धारातनुत्वर
णतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः अत्रोभयोर्व्यापारभ्यां स्वस्वोपकारसद्भावेपि परस्परपकारोपनिवार्यते ॥ ॐ ॥

तिरिति केचिदुक्तं तदयुक्तं मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्तनिजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातुर्भक्त
इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वं अतएव दृशच्छल एव निजतनुस्वच्छलावणवापी संभूतो भोजशोभां विदधदभिनवाह
उपादोभवान्या इत्यत्राभवन्मरुयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मग्मरभट्टैः काव्यप्रकाशिकाया अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वनियमः स्वाश्रितानां विप्राणामयं पाल
कः स्वाज्ञाकारिणो भूत्या नामयंकल्पदृष्ट इत्यादौ व्यभिचारं न चैव स्वदारतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्र मदीयदारतानां मिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं तात्
पर्यस्य नियामकत्वेनापत्यभावादिति ॥ ॐ ॥ इत्यन्यान्यालंकारः ॥ ॐ ॥ ॥ ॥

विशेष इति रव्यातं प्रसिद्धं तदुक्तं विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थिति रिति चिदंति नाशयेति तत्कारः सूर्यकिरणाः राजावा दित्यस्यां प्रवेशप्रवणादीपस्थत्वं कम
लमिति अत्र कमलत्वादिना मुखदेरध्यवसाने बोध्यं कुवलयेनेत्रे एतानि कमलकुवलयानि कनकलतारूपाया कामिन्या साचकनकलतिकाच निदेशः कथनं आ
प्रलयं प्रलयपर्यंतं दिवमिति दिवमुपयातानामपि येषामनन्यगुणगणयुक्ता गिराकल्पं कल्पपर्यंतं जगति भुवनानिरमयं तीत्यन्वयः प्रमेदांतरमाह यदिति तृती

विशेषः रव्यातमाधारे विनाप्याधेयवर्णने गतेपि सूर्यदीपस्थास्तमस्त्रिदंति तत्कारः यथावा कमलमनंभसिकमले कुवलयमेतानि कनकलति
कायां साचसुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपराकेयं अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपितत्कारणमन्यत्रावस्थितिः रुक्ताद्वितीयेत्वं भसः प्रसिद्धा
धारस्याभावेपि कमलकुवलययोरन्यत्रावस्थिति रुक्ता कचित्प्रसिद्धाधारहितानामाधारंतरनिर्देशविनेवा प्रलयवस्थिते वर्णने दृश्यते यथा
दिवमप्युपयातानामाकल्पमनन्यगुणगणायेषां रमयंति जगति गिरः कथमिव कवयो न ते वद्याः अत्र कवीनामभावेपितद्विरामाधारंतरनिर्देशविनेवा
प्रलयमवस्थितिर्वर्णिता विशेषः सोपयद्येकं वस्त्वेनेकत्र वर्ण्यते अतर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वादिष्वपि सेवमे यथावा हृदयान्नापयातोसि
दिक्षु सर्वास्तदृश्यसे वत्सरमगतोसीति संतापेनानुमीयसे किंचिदांभतो शक्यवस्त्वतरकृतिश्च सः त्वंपश्यतामपालब्धं कल्पदृष्टानिरीक्षा
णं यथावा स्फुरद्भुतरूपमुत्पतापज्वलनेत्वां सज्जतानवद्यविद्या विधिना ससृजनवोमनोभूमि विमत्पसविताहस्यतिश्च अत्राद्ये राजदृश्यं
नारंभेण कल्पदृष्टदृशनरूपाशक्यवस्त्वतरकृतिः द्वितीयो राजसृष्टारंभेण मनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वतरकृतिः स्याद्वाघातो न्यथाका
रितथाकारिक्रियेत चेत् येर्जगत्प्रीयते हेतितैरेव कुसुमायुधः यद्यत्साधनत्वेन लोकेऽवगते तत्केनचित् द्विरुद्धसाधने क्रियेत चेत् स्याद्वाघातः

३३ प्रकारमाह ॥ किंचिदिति किंचिदर्थारंभेण शक्यवस्त्वतरस्य कृतिः कथं च सः विशे
षः त्वामिति प्रभुं प्रतियाचकोक्तिः स्फुरदिति उक्तः प्रतापरूपो ज्वलनो ग्रियस्येत्यर्थः उक्तविशेषणत्वां सज्जता विधिना भुवि नवोमनोभवादिसृष्टजे सृष्टइति स
त्यमित्यन्वयः अत्र चोक्तभेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं इति विशेषालंकारः स्यादिति तथाकारितत्कार्यसाधनवस्तु अन्यथाकारितत्कार्यविरुद्धकार्य
साधनं चेत् क्रियेत तदा व्याघातोऽलंकारः स्यादित्यर्थः यैरित्येः कादाश्च विभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयते संतुष्यति तैरेव कुसुमायुधो हंतीत्यन्वयः ॥ ॥ ॥

विरूपाक्षस्य हरस्य जयिनीः विजयकारिणीः स्तुवेस्तौमि भेदांतरमाह सौकर्येणेति कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः निबद्धा कवि वर्णिता कार्यविरोधिनी पराभिमत
तकार्यविरुद्धा दयेति दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रतियुवराजस्योक्तिः बालरूपतो मयि दयायां वराज्ये स्थापनरूपाचेतदा तस्मादेव हेतोरहंतवापरित्याज्य ए
व किंतु खेन सहनेतम्यदित्यर्थः अर्थादिति हेतौ पंचमी अन्वयश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन अन्येन वत्क्रोडेनेति जयसाधनेत्यर्थः लुब्ध इति तैरेव संकया दारि
द्र्यशंकया ननु निश्चितं अत्र पूर्वार्धे लब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकारूपपूर्वपक्षनिरूपणं दातुं सत्तैव विरुद्धदानसाधकत्वेन संमतं

यद्वापत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदनेन तत्प्रति द्वंद्विना तद्विरुद्धसाधने क्रियेत चेत् सोपि व्याघातः तत्राद्य उदाहृतः द्वितीयो यथा दृशा
दग्धं मनसि जंजीवयति दृशेवयाः विरूपाक्षस्य जयिनी स्तुवे वामलोचनाः सौकर्येण निबद्धा पिक्रिया कार्यविरोधिनी दयाचेद्बाल इति म
यपरित्याज्य एव ते कार्यविशेष निष्पादकतया केनचित् संभाव्यमाना दर्थादन्येन कार्यविरोधिक्रिया सौकर्येण समर्थ्यते चेत् सोपि व्याघातः का
र्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यकारणस्य कृतं तदनुगुणं यथा जेत्रयात्रोन्मुखेन राजायुवराजस्य राज्यापनेयत्कारणत्वेन संभावितं वा
त्यंतप्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया युवराजेन परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयतां समर्थ्यते यथावा लुब्धो न विरुजत्यर्थं नरोदा
रिद्र्यशंकया दातापि विरुजत्यर्थं तैरेव ननु शंकया अत्र पूर्वोत्तरार्धे पक्षप्रतिपक्षरूपे कयोश्चिद्वचने इति लक्षणानुगतिः गुंफः ॥
कारणमाला स्याद्यथा प्राक् प्रातः कारणैः नयेन श्रीः श्रियात्यागेत्यागेन विपुले यशः उत्तरोत्तरं कारणभूतपूर्वपूर्वः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरो
त्तरे वा वस्तुभिः कृतो गुंफः कारणमाला आद्योदाहृता द्वितीयो यथा भवति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यं संभव दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत्

ति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरेर्द्धे यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मांतरेणत्वेन च शंका मिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसायान्नलक्षणं समन्वय इति बोध्यं साह
मान्यलक्षणे पूर्ववदन्यमतघटितमनुसंधेयमिति दिक् ॥ इति व्याघातालंकारः ॥ गुंफ इति स्वनेत्यर्थः कैस्तत्राह यथेति प्राक् च प्रातं च प्राक् प्रातेते अनति क्रम्ये
तियथा प्राक् प्रातं यानि कारणानि तैः पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरं प्रतिकारणैश्चेत्यर्थः एवं चोत्तरोत्तरं त्यादित्युक्तक्रमेणानिधानमुदाहरणं क्रमानुरोधे मिति ज्ञेयं

कुं० २१
चं०
५८

गृहीतेति वक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरीत्या निबद्धार्थं किंरेकावलिलंकारः नेत्र इति तस्य भूभुज इति सर्वत्र संबध्यते दोस्तं भयोर्भुजस्तं भयोर्दोलितं भवेदोलनं ययोस्तोदे
लनाविति पादे दोलादोलनं योस्तीति विग्रहः रत्नमुकुरे रत्नदर्पणः दिक्कालेति दिक्कालात्ममित्युक्त्या यस्याकाशस्य विभुता यश्च तत्राकाशे विशेषेण द्योतते सूर्यः यत्र च
चंद्रे अमुष्यसूर्यस्य किरणा अमृतरूपा भवन्ति स च चंद्रेया सामपाराशेः समुद्रादभूत् यश्चाग्निस्तासामपि भवति शुचिरपि तमिति कोशात् यश्च यजमान उषस्सुप्रानः काले
षु अस्ववहेर्हविषे हविर्दानाय भवति यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनेषु धाय भवति यस्याश्च एथि व्यागुणं गंध एष वायुर्वैदाता एतामन्मथी रोहं स्यादिति

गृहीतमुक्तरीत्या श्रेणिरेकावलिर्मता नेत्रे कर्णो तद्विश्रांते कर्णो दोस्तं भवेदोलितौ दोस्तं भोजानुपपत्तप्रलेवनमनो हरे ॥ जानुनी रत्नमुकुरा
कारेतस्य हि भूभुजः उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीतमुक्तीतिः तत्राद्यः प्रकार उदाहृतः
द्वितीयो यथा दिक्कालात्ममेव यस्य विभुजायस्तत्र विद्योतते यत्रासुष्यसुधी भवन्ति किरणाराशः स्यात्सामभूत् यस्तत्पित्तमुषः सुयोऽ
स्य हविष्यस्तस्य जीवातवे वाद्यप्युद्गममन्मथुरिपोस्ताः पातुने मूर्तयः ॥ दीपके कावलीयोगा न्मालादीपकमिष्यते स्मरेण हृदये त
स्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः अत्र स्थिति रिति पदं मेकं स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता हृदये न त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वयान्वयि
अतो दीपकं गृहीतमुक्तीति सद्भावादेकावली चेति दीपके कावलीयोगः यथा वा संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समाये पिते देवा
कर्णयेन येन सहसा यद्यत्समासादितं कोदं डेन शराः शरैरि शिरस्तेनापि भूमंडले तेन त्वे भवता च कीर्ति रतुला कीर्त्या च लोकत्रयं
अत्र येन येन सहसा यद्यत्समासादितं मिति संक्षेपवाक्यस्थितमेकं समासादितं पदं कोदं डेन शरा इत्यादिषु षट्स्वपि विवरणवाक्येषु त
तदुचितलिंगवचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकं शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावादेकावली चेति दीपके कावलीयोगः ॥ ॥ ॥

मूर्तयेवो युष्मान्पांत्वित्यन्वयः इत्येकावली ॥ मालादीपकमिति मालादीपकेनामालंकारः एकमिति वाक्यद्वयान्वयोत्यनेनान्वितं अत इति एतावन्मात्रेण दीप
सादृश्याद्दीपकं न तु प्रागुक्तदीपकालंकारः प्रकृता प्रकृतानां सादृश्यस्य गम्यत्वे तदेगीकार इति भावः संग्रामेति कोदं डेन धनुषा शराः समासादितः शरैः शत्रु
मस्तके समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडले तेन भूमंडलेन त्वेपालकः समासादितः भवता कीर्ति रसादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनुषंगेणान्वयः ॥

सार इति सारेणामालंकारः तस्याः सूधातः अंतरिति विष्णोरंतः उदरे त्रयाणालोकानां समाहारश्चिल्लोकी सोपिविष्णुरपि फणिनामीश्वरे शेषे शेषेति निद्राति
सोपिशेषोपि सिंधोरेकदेशेति प्रतीतिरेषः तमपि सिंधुमपि कुंभयोनिः अगस्त्यः चुलकयोचकारपीतवान् अयमगस्त्योपिनभसि गगने खद्योतशोभां धत्ते इदं
गगनमपि प्रेक्षणीयं सुदरं त्वकीर्तेः कर्णभूषणे नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाणां प्रकृतार्थरूपायामाशा यो ॥ इति सारलंकारः ॥ ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते मधुरं मधुतस्माच्च सुधातस्याः कवेर्वचः यथा वा अंतर्विष्णोः लिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे
सोपिशेषेति सिंधोः सोपि कदेशे तमपि चुलकयो कुंभयो निश्चकार धत्ते खद्योतलीलामयमपिनभसि श्रीनृसिंहक्षिती द्रव्यकीर्तेः का
र्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः अश्लाघ्यगुणोत्कर्षो यथा तृणास्त्रधुतरस्तूलस्तूलादपि चयाचं
कः वायुना किन्नरीतो सोमामयं प्रार्थयेदिति उभयरूपो यथा गिरिर्महान् गिरिरविर्महानब्धेर्नभो महत् नभसोपिमहद्भूततो
प्याशागरीयसी अत्र ब्रह्मपर्यंतेषु महत्त्वश्लाघ्यगुणः प्रकृतार्थेत्वाशायामश्लाघ्यगुणः यथा संख्यक्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः
शत्रुमित्रविपत्तिचयं रंजय भंजय यथा वा शूरणं किंप्रपन्नानि विषवन्मारयंति वा न त्यज्यंते न भुज्यंते रूपेण धनानियतं अमुं क्रमा
लंकार इति केचिच्चाजहुः पर्यायो यदि पर्यायेण कस्यानेकसंश्रयः पञ्चमस्कागता चंद्रं कामिनी वदने पमा अत्रैकस्य कामिनी व
दनसादृश्यस्य क्रमेण पञ्च चंद्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः यद्यपि पञ्चसंश्रयणं कंठतो नोक्तं तथापि पञ्चमुक्तेति तत्परित्यागो
क्त्या प्राकृतत्वेन श्रयाक्षेपणपर्यायनिर्वाहः ॥ ॥

यथा संख्यमिति क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथा संख्येनामालंकारः शरणमिति रूपेण धनानियतं न त्यज्यंते तत्किं ना
निशरणं प्रपन्नानि न भुज्यंते तत्किं विषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः केचिद्दामनादयः इति यथा संख्यालंकारः पर्याय इति पर्यायेण क्रमेण अनेक
संश्रयः अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं एव क्रमेणानेकस्मिन् पर्याय इति पञ्चमिति शत्रौ पञ्चसंकोचात्त्यागः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

अतएवत्यागेनपूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव श्रोणीति जघनबंधस्तनुतांक्षतांत्यजतिमध्यभागस्तांसेवेते आश्रयति वक्षःस्थलं कुचमचिवतां कुचमहितत्वंधत्ते व
क्रत्वद्वितीये अत्रपूर्ववक्षसोऽद्वितीयत्वावगमात्पर्यायसंभवोद्वेयः अद्वितीयत्वंद्वितीयरहितत्वमनुयमत्वंचैकत्वेनाध्यवसितं एवंचोदाहरणद्वयेपिपूर्वाधारसमाश्रयण
गम्यउत्तराधारसमाश्रयणंशाब्दनिति सर्वत्रसर्वाधारसमाश्रयणांशे नन्वितिहे कालकूटउत्तरेत्तरविशिष्टमुक्तंष्टपदंस्थानंयस्यातादृशीदृयमाश्रयस्थितिलवकेनोपदि
ष्टेत्यन्वयः हृदयेअभ्यंतरे अवसद्वितिशेषः अथानंतरं दृषलक्ष्मणोद्धारस्यकंदे अधुनापुनरितिसेबधः शुद्धः संकोचविकासामिश्रितः प्रायइति शैत्यंप्रायोऽशेषावसुधा
हेमंते चीत्वाततोवसंतैतरूणांवायासुविश्रायसंप्रति श्रीकृतिगमभानौसूर्यप्रौढिंप्रागल्भ्यं प्राप्तेसतिशेनैरपाजलानामंतरस्यंतरे अयासीत्गच्छतिस्मेत्यर्थः विंदोष्टएवेति

अतएवश्रोणीबंधस्त्यजतितनुतांसेवतेमध्यभागःपद्मांमुक्तास्तरत्नगतयःसंश्रितालोचनाभ्यांधतेवक्षःकुचसचिवतामद्वितीयंतुवक्रंत्व
द्वात्राणांगुणविनिमयःकल्पितोयौवनेनेत्यत्रपर्यायकाव्यप्रकाशकदुदाजहारसर्वत्रशाब्दःपर्यायोयथा नन्वाश्रयस्थितिरियंतवकालकूटकेनो
त्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा प्रागर्णवस्यहृदयेवषलक्ष्मणोयकंडेधुनाव सासेवाचिपुनःखलानां सर्वोप्ययंशुद्धपर्यायः॥संकोचपर्यायोयथा प्राय
श्चरित्वावसुधामंशेषांकाव्यामुविश्रम्यततस्तरूणां प्रौढिगेतसंप्राप्तिरितिगमनानौशैत्यशनैरंतरापामयासीत् अत्रशैत्यस्यौत्तरोत्तरमाधारसंकोचा
त्संकोचपर्यायः विकासपर्यायोयथा बिंबोद्वयरागस्ततन्विपूर्वमदृश्यत अधुनाहृदयेष्वेषमृगशावाक्षिदृश्यते अत्ररागस्यपूर्वाधारपरित्या
गेनाधारोत्तरसंक्रमणमिति विकासपर्यायः एकस्मिन्त्यद्यनेकंवापर्यायः सोपिसेमतः अधुनापुलिनंतत्रयत्रस्त्रोतःपुरांजनि॥ ६ ॥

विंवफलसदृशोष्ट्रगोरक्तिमा अनुगगश्रवणः अत्ररागस्यभेदेप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं यत्तु एकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधेसत्यवलोकेपर्यायपदप्रयोगात्
श्रीणीबधइतिप्रकाशेदाहृतैतैवदृष्टत्वाच्चविंवोष्ट्रएवेत्यत्रपर्यायकथनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं तत्प्रकाशएवविंवोष्ट्रइत्युदाहरणेपर्यायसमर्थनात् श्रोतप्रलप
नमिवोपेक्षणीयं आलंकारिकपरिभाषितानांशब्दानांलोकव्यवहारविसेवादस्या किंचित्करत्वाच्चेतिदिक् भेदांतरमाह एकस्मिन्नितिपर्यायेणेत्यनुवर्त
ते एकस्मिन्नाधारेक्रमेणयद्यनेकंभवतिसोपिपर्यायालंकारः संमतइत्यर्थः॥

पुरेति अस्माकमित्यस्मदोद्दयोश्चेति द्वयोः पिवहवचनं पुरेत्यनेन स्थूलोत्तीतकाल उच्यते तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्नाऽभूत् ततो नुवितर्के त्वं प्रियतमः वयं प्रियतमाः इदानीं तु त्वं नाथः पतिः वयं भायाः इतोऽपरं किमनिष्टमिति शेषः कुलिशं वज्रं अन्नत्वं प्रेयानित्येकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं व्यज्यते प्रियतमा इत्यादिबहुवचनेनैकरूपतद्वातिरेक इति बोध्यं इति पर्यायः परिहृतिरिति न्यूनाधिकयोर्निधः परस्परं विनिमयः परिहृतिरलंकारः जग्राहेति कटाक्षपूर्वकं एकं शरं सुखारियोः श्रियं जग्राहेत्यर्थः तस्य चेति प्रवयसोऽतिवृद्धस्य जरायुषा गृध्रविशेषस्य स्वर्गगतवतः किमिव शोचनीयं न किञ्चित् जर्जरं जीर्णतरकं

यथावा पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्नातनु रियंततो नुत्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः इदानीनाथ स्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं हतानां
प्राणानाकुलिशकठिनानां फलमिदं अत्र देपत्योः प्रथममभेदः ततः प्रेयसी प्रियतमभावः ततो भार्यापतिभावः इत्याधेयपर्यायः परिवृत्ति
र्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः जग्राहेकं शरं मुक्ता कटा क्षात्सरेषु श्रियं यथावा तस्य च प्रवयसो जटा युषः स्वर्गिणः किमिव शोचते धुर
ना येन जर्जरकेले वरव्या त्क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलयशः ॥ परिसंख्या निषिध्ये कमेकस्मिन् च स्तुयंत्रणे स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न खेतिषु न तन्त्रुवां
यथावा विलंघयंति श्रुतिवर्त्मयस्यां लोलावती नानयनोत्पलानि विभर्तियस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटा धर्चंद्रः आद्यादाहरणे
निषेधः शाब्दः द्वितीयेतार्थः विरोधे तु ल्यबलं योर्विकल्पालं कृतिर्मता सद्यः शिरं शिचापान्या नमयंतु महीभुजः अत्र संधिविग्रहप्रमाणप्रा
प्तयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्कर्तुमशक्य योर्विकल्पः यथावा पतत्यविरतं वारि नृत्यति च कलापिनः अद्य कांतः कृतो
तो वादुःखस्यांते करिष्यति प्रियसमागमश्च न्नमरणमाशंसनीयं मरणे तु न प्रियसमागमसंभवे द्रुतितयोराशंसा योर्विकल्पः ॥ ॥ ६ ॥

लेवं शरीरं तस्य अयोगवणेन सह युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतं शरीरं दत्वा यशो गृहीतमित्यर्थः ॥ इति परिहृत्य लेकारः ॥ पी संख्येति एकं वस्तु प्रतिविध्या परस्मिन् वस्तु
नोनियंत्रणे नियमने परिसंख्या लेकारः स्वेहेति स्नेहसैलादिस्निग्धद्रव्ये अनुगमश्च स्वांतेषु चित्तेषु विलंघयतीति यस्यामुज्जयिनीसूर्या श्रुतिः कर्णः वेदश्च वर्त्म
मार्गं वनिमाणं कोटिर्लोकः ॥ इति परिहृत्य लेकारः संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहयोः कर्तव्यता बोधकप्रमाणेत्यर्थः ॥ इति वि

ॐ ॥ इति विकल्पः ॥

कु० २०
च०
६०

बहुनामिति युगपत्भावो भवनेन तद्वाजां बहुनां गुणो निबन्धः वर्णनमिति यावत् समुच्चयालंकारः विभ्राणेति नायकं प्रतिदूत्या इयमुक्तिः हेसाधोत्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्पं धारयंती विधुरिता विरहविह्वला सानायिका यद्विदधाति तदाकर्ण्यतामित्यन्वयः किंतु दित्यपेक्षायामाह शने निद्राति ताम् तिग्लानिं प्राप्नोति प्रकर्षेण ग्लायति प्रखति चलति प्रणश्यति नैर्बल्यातिशयेन मृतप्राया भवति गलति खेदातिशयात् श्रुत्यति क्षीणा भवतीति कासां चित् शयनभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतं दलशतं ॥ अहं प्रायमिकेति अहं पूर्विकेत्यर्थः अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विकास्त्रियामित्यमरः एक

बहुनां युगपद्भावभाजां गुणः समुच्चयः नश्यति पश्चात्पश्यति त्रस्यति च भवद्विषः अविरोधेन संभावितयौगपद्यानां नाशा दी ॥ नां गुणं न समुच्चयः यथावा विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्पं यद्विदधाति सा विधुरिता साधो तदाकर्ण्यतां शने पुष्यति ताम्पति प्रलयति प्रग्लायति प्रखति भ्राम्यत्युल्लसति प्रणश्यति गलत्युन्मूल्यति श्रुत्यति अत्र कासां चित्क्रियाणां किंचित्कालभेदसंभवे पशतपत्रपत्रशतभेदस्यायेन यौगपद्यं विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणा नुगतिः ॥ अहं प्रायमिका भाजामेककार्यान्वये पिसः कुले रूपं वयोविद्याधनं च मदयेत्यमुं यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रांतस्तत्रान्ये पियचहमहमिकया खलेकपोतन्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वंति सोऽपि समुच्चयः यथा मंदेऽभिजात्यमेकं समग्रं कारणं तादृगेव रूपं कसपिते साधनत्वेनावतरतीति यथावा प्रदानं प्रकुन्ने गृहमुपगतं संभ्रमविधिं निरुत्से कोलक्ष्म्या मनमिभवगंधाः परकथाः प्रियं कृत्वा मोने सदसि कथने चाप्युपकृतेः श्रुतेत्यंता सक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ० ॥ श्रीरामचन्द्राय नमो नमः ॥

कार्यान्वये एक कार्यसाधकत्वे सः समुच्चयालंकारः अहमहमिकया परस्परहंकारेण अभिजात्यं कुलीनत्वं समग्रं पुष्कलं प्रदानमिति प्रकुन्ने गुते गृहं प्रत्युपगतेऽर्थादतिथौ लक्ष्या सत्यां निरुत्से को गवाभावः अभिभवो निदातद्वंधः शून्याः मोने अनुह्वाटने सदसि सभायां परेण कृताया उपकृतेः कथने श्रुतेः शास्त्रप्रवणे सर्वप्रथमांतानां पुरुषमभिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः अभिजातं कुलीने प्रथयति कथयति ॥ इति समुच्चयालंकारः ॥

क्रमिकेति क्रमिकाणामर्थान् क्रियाणामेककारकगतानां गुणो निबन्धः कारकदीपकं नामालंकारः तदुक्तं सेवक्रिया सुबद्धीषु कारकस्येति दीपकमिति सेवसंकाहृतिः ॥ पश्यति सार्थं पृच्छति मार्गं निद्रातीति हे अधिकृत्ये प्रभूणामुद्यतदंडे द्वारे अधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसंक्रुद्धारितानं त एव दीनानस्मान् सरसिरुहकृतीनां परमपरिचितैरपोगैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः इति किं प्रभुर्निद्रातीत्यादि अंतः अंतः पुरे अक्षैः पार्श्वे दीप्यति कीडति भूयः पुनः स्त्रिया सादृश्यं मुख्यदीपकस्य

क्रमिकैकगतानां तु गुणः कारकदीपकं गच्छत्यागच्छति पुनः पथः पश्यति पृच्छति यथावा निद्राति स्त्राति भुंक्ते चलति कचभरं शोषयत्यंतरास्ते दी ॥ व्यसंक्षेपेन चायेगदितुमवसरोभूय आयाहियाहि इत्युद्दंडैः प्रभूणामसंक्रुद्धाधिकृतैर्द्वारितानं द्वारिदीनानस्मान् पश्याधिकृत्ये सरसिरुहकृ ॥ चामंतरंगैरपोगैः आद्योदाहरणे श्रुतस्य पथस्य कर्तृकारकस्यैकस्य गमनादिष्वन्वयः द्वितीये तु अधाहृतस्य प्रभुकर्तृकारकस्य निद्रादिष्वन्वय इत्येकस्यानेकवाक्यार्थान्वयेन दीपकच्छायापत्याकारं दीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी ॥ समाधिः कार्यसौकर्यकारणांतरसंनिधेः उत्कृष्टता चतरुणी जगामास्तं च भानुमान् यथावा मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मपतिष्यतः उपकारयदित्येतदुदिते घनगर्जितं केन चिदारीषितस्य कार्यस्य कारणंतरसंनिधानाद्येतो कर्तृतत्सम्पगाधानात् समाधिः द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी अये समाधिः तत्र बहुना प्रत्येकं समर्थानां खलेकपोतिका न्यायेन युगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः अत्र त्वेकेन कार्ये समारोषिते अन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्त्वो कर्माध्याय कत्वमात्रं अत्रोदाहरणमुत्कृष्टं इति उत्कं देवप्रियाभिसरणे पुष्कलं कारणेनांधकारममपेक्षते अत्यारुद्धो हि नारीणामकालो ममो भव इति न्यायात् देवादापततात्वेन कारेण तत्त्वो कर्मात्रं कृतमिति एवं द्वितीयोदाहरणेऽप्योज्य ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण संभवादिति भावः प्रतिद्वंद्वि विपरीतं ॥ इति कारकदीपकालंकारः ॥ समाधिरिति कारणंतरसंनिधेर्वशात् कार्यस्य स्फुरत्वं समाधिरलंकारः उत्कंदिता नायकसमीपे गंतुं मानमिति माने निराकर्तुं मस्यापादयोः पतिष्यतो ममोपकारयदिष्टाभागेनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः समुच्चये कारणानां तुल्यकक्षत्वमिह तुतं द्विपरितम तुल्यकक्षत्वमिति प्रतिद्वंद्वित्वे तत्रेति दिनादर्शितं ॥ इति समाध्यालंकारः ॥

कुं०
चं०
६९

प्रत्यनीकमिति बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षान्तः पातिनितदीयेयः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकनामालंकारः अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् जैत्रेति उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेन
नुसारिणो कर्णोऽधः कृतौतिरुक्तौ अवतंसतयातदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृतौ चेति श्लेषः ममेति भुविभूलोके मरूपस्यातिथो हतवान् तस्मिन्नुपविष्टमनुर
क्तहृदयं यस्यास्तस्यानुप्रविष्टहृदयं यस्यावातादृग्यमिति त्वयिमत्सरादिव खलु निश्चिते निरस्तदयो मदनस्तं क्षिणोति क्षीणां करोतीत्यन्वयः अत्र मत्सरादिवेति
हेत्वशे उक्ते क्षामत्वे पितृदेतुकप्रतिपक्षसंबन्धिबाधनं प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यं अतएव मगदभट्टैरपि त्वेति निर्जितमनोभवस्य साचसुदरम

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः जैत्रेनेत्रानुगो कर्णो वुत्पलाभ्यामधः कृतौ यथा वा मरूपकीर्तिमहरद्भुवियस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति त्व
यिमत्सरादिव निरस्तदयः सुतरो क्षिणोति खलुतां मदनः एव बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्र
तिपक्षे पराक्रमः प्रत्यनीकमिति केमुतिकन्यायेन फलति ॥ यथा मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापघ्ननिमीलनेन बिंबं समाक्रम्य बलात्सु
धांशोः कलंकमेकैध्रवमातनोति केमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्येत सजितस्त्वमुखेनैदुःकावातां सरसीरुहां अत्र सदृश्यनेन पद्मा
नियेन जिता नीतिविवक्षितं तथा च सौपियेन जितस्तेन पद्मानि जिता नीति किमुवक्तव्यमिति दंडापूर्विका न्यायेन पद्मरूपस्यार्थसंसिद्धिः
काव्यार्थापत्तिः तान्त्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावर्तनाय काव्येति विशेषणं यथा वा अधरेयमधीराक्ष्याबंधुजीवप्रभाहरः अन्यजीवप्रभाहं न
हरतीति किमदुते स्वकीयं हृदयं भित्तिनिर्गतौ योपयोधरे हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने काव्यार्थापत्तिः ॥

ययत्यनुशयादिव कामदत्तुदाहृतं एवं च हेतुत्वे स्यैव गतार्थत्वात्नेदमलंकारेतरं भवितुर्महतीति कस्यचिद्बचनमनोदयं केमुतिकेति तत्संबन्धिबाधनापेक्ष
या साक्षात्तद्वाधने विशेषादिति भावः ॥ मध्विति भ्रमरोघः स्वकीयमधुप्रपापघ्नस्य पद्मस्य निमीलनेन कुपितः स न सुधांशो बिंबं बलात् समाक्रम्य तस्यां केम
ध्यभागे कलंकं ध्रुवमातनोतीत्यन्वयः इति प्रत्यनीकालंकारः केमुत्येनेति केमुत्यन्यायेनेत्यर्थः काव्ये लंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः दंडापूर्विकेति दंडाक
र्षणे तदवलेखिनामपूयानामाकर्षणं यथाऽर्थसिद्धंतद्वदित्यर्थः व्यावर्तनायेति लक्ष्यता वारणायेत्यर्थः अधरेयमिति बंधुजीवं बंधूकपुष्पं तत्प्रभाहरः बंधुभूतानो जीव

यत्तेतल्लक्षणमयुक्तं केमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः यथा तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूपट्टिजन्मनां शनैः सवितुरप्यग्रेतमः स्यात्
स्यत्यसंशयं अत्र शब्देः शब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्रेतमो वस्थानंदुःशकमेवेत्यवगतमपिन्यायसाध्यादापाद्यते ननु केमुतिकन्यायेनेति
केचिदुक्तं तत्रेदवक्तव्यं केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थोतरस्यापत्तिरर्थापत्तिरिति तदुक्तलक्षणमयुक्तं कावार्त्तासरसिरुहमित्यादिके मुत्यन्यायविषयार्थाप
त्तावव्याप्तेः केमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादायादनाप्रतीतिश्चेति नचात्र के मुत्यन्यायतामात्रं न त्वलंकारत्वमित्युक्तं अलंकारतत्वाभि
युक्तानां प्राचीनानां शून्यहृदयताया अपासरेण संभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारेपि केमुत्यन्यायस्य समत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारतासि

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गसमर्थं जितोसिमंदकंदर्पमच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः अत्र कंदर्पजयोपन्यासो दुष्करविषय
यत्वात् समर्थनसापेक्षः तस्य मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन इति स्तंभः करेण शिवसन्निधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिङ्गं व्या
प्तिधर्मतासापेक्षेनेत्यायिकलिङ्गव्यावर्तनाय काव्यविशेषणं इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गपदार्थहेतुकं यथा
भस्माद्भूलनमद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमालेषु भं ह सोपानपरंपरे गिरिसुताकांता लयालेकते ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

इष्ट इत्येव च तदुक्तार्थाय न्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकारेयोऽन्येयर्थोक्तौ च कल्पनमिति यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तावापा
द्योपादकयोर्विपरीतार्थाविश्रांतत्वमिहत्वापादकस्य सिद्धत्वापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तदवतारभेदतायाः साधकं न तु तद्बहिर्भूतताया
तिनतत्राव्याप्तिशंकापीत्यलं विस्तरेण इत्यर्थापत्तिः समर्थनीयस्येति समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गमलंकारः अर्थातरन्यासवारणाय स
मर्थनापेक्षस्येति यदा त्वर्थातरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वे निवेष्ट्यते तदानोपादेयमेवेति बोध्यं दुष्करविषयत्वात्
दुष्करविषयरूपत्वात् समर्थनापेक्षस्येत्यनेतरमर्थस्येति शेषः नैय्यायिकेति नैय्यायिकाभिमतलिङ्गस्य लक्ष्यता वारणायेत्यर्थः भस्माद्भूलनेति संबोधने

गिरिसुताकांतस्य शिवस्य लयः प्रासादस्तदलंकारभूते सोपानपक्ते इत्यपि संबोधनं हेति देव्ये विभुना प्रमुण शिवेन सुष्माकांया सपर्या पूजात सुखस्य लो
कः प्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहेवयमित्यर्थात् चिकुरेति चिकुरप्रकारः केशकपाशाः विदुषीपंडितासादमयती अपुरस्कृतेन अनादृतनपुरेभागे
अनिहितेन च पदार्थश्च अनेकपदार्थश्च वपुरिति पुरपूर्वस्मिन्कापि जन्मनि कचिदपि क्षणे भवंतं न प्रणतवान् इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भावादनु

आचारधनतोषितेन विभुना युष्मात्सपर्या सुखालोको कौटुहिनिमोक्षनामनिमहामोहे निलीयामहे अत्रमोक्षस्य महामोहत्वमप्रसि
द्धमिति तत्समर्थने सुखालोको कौटुहिनीति पदार्थो हेतुः कचित्पदार्थवाक्यार्थो परस्परसापेक्षो हेतुर्भावभजतः यथा वा चिकुरप्रकार
जयंति ते विदुषीमूर्धन्यान्विभर्तिसा पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेणकः अत्रचामरस्य दमयंती कुंतलभारसाम्याभा
वे विदुषीमूर्धन्यान्विभर्तिसेति वाक्यार्थः पशुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थश्चात्युभयमिलितं हेतुः कचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थ वा
क्यार्थो पदार्थो हेतुः यथा वा वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरपुरेन कापि कचिदपि भवंतं प्रणतवान् नमस्तुक्तः संप्रत्यह
मतनुरप्येनानितीशंस्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि अत्रतावदपराधद्वयसमर्थनीयं अस्पष्टार्थत्वात् तत्समर्थने च पूर्वापर
जन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूताभ्यां क्रियते अत्र द्वितीयवाक्यार्थः अतनुत्वमेकपदार्थहेतुः अत्रापि संप्रतिनमस्तुक्त इति वाक्यार्थो
नेकपदार्थो वा हेतुः कचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क्रमादुर्भावेतुर्भावभजतः यथा ॥ ॥ ॥ ॥

मितं संप्रतिनमन् नतिकुर्वन् मुक्त अतनुरशरीरः अहमप्येनानिमान्तिरहितः समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयं ॥ अस्पष्टार्थत्वात् अस्पष्ट
हेतुकत्वात् अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थे अग्रेप्यनतिमानिति वाक्यार्थे अत्रापि अतनुत्वेपि नमस्तुक्त इत्यस्या वाक्यत्वाद्
ह अनेकपदार्थो वेति असौ हेति तपस्यंतीमुमां प्रतिबद्धवेषणागतस्य हरस्य वर्णनं ॥ ॥

कपटेन योर्वयोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयनेत्यागे त्वरां शेषित्याभ्यां युगपदभियुक्त अक्रांतः त्वरां शेषित्यहेतुगर्भक्रमेण विशेषणद्वयमाह तत्काले उल्लसन्
दुर्भवन् सहभावोदुःसहत्वमर्थात् गोपायस्य तादृशस्य तपस्य असौ दासहना समर्थः शैलकन्यायाः कथानां विस्त्रंभेषु विस्त्रासेषु रसिकश्चेति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचा
रिवेषः जीयादिति अबुधस्तनयाया लक्ष्या अधरसमास्तादयन्त्रयं मुरारि जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्ततां कीदृशः समुद्रमथनक्रे श एव विधांगनालाभात्सफलकल
पन् जानन् एतदधरमाधुर्यस्य मृतस्य वैयर्थ्याद्विफलं च कलयन्तित्यर्थः हेगोदावरीत्यत्रार्णवमध्ये त्यादिव्रह्मविशेषणस्य न संश्लेषारव्योगुण इति जयदेवेनोक्त
असौ दातकालो ललसद्सहभावस्य तपसः कथानां विस्त्रंभेषु च रसिकः शैलदुहितुः प्रमोदं वोदिष्यात्क पटवदुवेषापनयने त्वरां शेषित्या
भ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्र शिवस्य युगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्यवेषापनयनत्वादनुवर्तने कयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्विरिजातीव्रतप
सो सहिष्णुत्वं तत्संस्त्रापकोतुकं चेत्युभावार्थो हेतुत्वेन निबद्धः कचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरैक एव हेतुः यथा जीयादंबु
धितनयाधरसमास्तादयन् मुरारिरत्र अबुधिमथनक्रे शं कलयन् विफलं च अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरैक
एवं बुधितनयाधरसमास्तादो हेतुः इदं काव्यलिङ्गं हेत्वलंकार इति केचिद्वाजहः हेगोदावरिदेवितावकतदोद्देशे कलिङ्गः कविर्वाग्दे
वी बहूद्देशदर्शनसंखीत्युक्ता विरक्तिं गतः एनामर्णवमध्यसुप्रसुरभिन्नाभीसरोजासनं ब्रह्माणं गमयस्वितो कथमसावेकाकिनीस्थास्य
ति इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं गादावया कर्तव्यमित्यसंभाविनीयार्थोपपादकस्यार्णवमध्येत्यादितद्विशेषणस्य न संश्लेषारव्योगुण
इति श्लेषाविधटमानार्थघटकार्यस्य वर्णनमिति श्लेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तं वस्तुतस्तत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेव तद्दे
काभावात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिङ्गस्य किं भेदकं ॥ श्रीरामजयरामजयजयरामचंद्राय नमः ॥

मित्यन्वयः तावकतदोद्देशे तदीयतीरभूमौ कलिङ्गारव्यः कविः बहून्देशानां दर्शने सहचारिणी विरक्तिमुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रतिगमयन्नेति संबन्धः
कीदृशं अर्णवमध्यस्तत्रोयो मुरभिन्नाभिकमलस्यं श्लेषोऽविधटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः अविधमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको योऽर्थस्त
स्य वर्णनं श्लेषारव्योगुण इत्यर्थः ॥ पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थवाक्यार्थहेतुः प्रतीयमानार्थः व्यर्थः प्रतिनिर्देशत्वादिति निर्दिश्यते ॥ ॥

कु० टी.
च०
६३

उच्चार्य इति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थकश्च शब्द इत्यर्थः तस्य तादृशतृतीयलोचनत्वस्य तथा चोभयत्र परिकल्पेन कारसत्वात्काव्यलिङ्गोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ तयोः पशुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः तदुत्थापितं परिकरोपपादितं व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यं वेत्येवक एव सूचितं व्यंग्याद्वारकत्वं न हीत्यादिनाविष्टं तदमयमर्थः यदि पश्चादिपदव्यंग्यकेशपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकस्यात्तदात्र परिकर

उच्यते परिकरोपपदार्थवाक्यार्थवलात्प्रतीयमानार्थो वाच्योपस्कारकतो भजतः काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थवेव हेतुभावे भजतः ननु यद्यपि स्वरवालोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे अग्रेष्वनतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थवेव हेतुभावे भजतस्तथापि पशुनाप्यपुरस्कृतनेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चिते स्तित्रिलोचन इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हेतुकोद्यनुप्रवेशो दृश्यते पशुनेति ह्यविवेकत्वाभिप्रायगर्भं विदुषीत्यस्य प्रतिनिर्देशता त्रिलोचन इति च कंदर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भकं दर्पजयोपयोगित्वात्तस्यासत्यं तथापि तनयोः परिकर एव किंतु तदुत्थापितं तकाव्यलिङ्गमपि प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पशुनाप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्य प्रतीयमानकंदर्पदाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य चित्तसन्निधानस्य च वाक्यार्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात् न हितयोर्वाच्यो हेतुभावेताम्याप्रतीयमानं मध्ये किंचिद्द्वारमस्ति यथास्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिना नेकपदार्थेन प्रतीयमानेशरीरस्यासंरक्षणीयत्वं तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायात्तविधया ततद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं नाहं व्यास इत्यादितस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन इत्यत्र च प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावात् ॥ उपपादकतया काव्यलिङ्गस्यागमेव ॥

वस्यान्नकाव्यलिङ्गं न त्वेवमस्ति पशुपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादना संभवात् किंतु तद्विशिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभावा एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटिनिविष्टं व्यंग्यकाव्यलिङ्गरूपस्य तस्यागमेव ॥ व्यंग्योत्तरं नोक्तकाव्यलिङ्गगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निरबाधमेव काव्यलिङ्गमिति ननु स्वयमन्यापपादकस्य काव्यलिङ्गस्याप्युपपादकं कदृष्टमित्याशंकोदाहरति ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचंद्राय नमः ॥

यत्त्वन्नेत्रेति एतत्प्रतीपालंकारे प्रागुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति ज्ञेयं हेतुभावोपपादकानीति इंदीवरस्य नेत्रसमानकांतित्वं विना पदादेरिव तदर्थनस्य देवगतकांतासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वा संभावादिति भावः समाहितमर्थमुपसंहरति इ

यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिलमग्नं तदिंदीवरस्य नेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानि इंदीवरशशिहंसाविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमिति न तयोः काव्यलिङ्गोदाहरणत्वाच्चिदनुपपत्तिः उक्तिरर्थोत्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः हनुमान्छिमतरेदुष्करं किं महात्मनां गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्यातिस्वल्पापि गौरवं पुष्पमालानुषंगेन सूत्रं शिरसि धार्यते सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थोत्तरन्यासस्तयोश्चैकप्रस्तुतं अन्यदप्रस्तुतं भवति तत्र विशेषप्रस्तुतेन सहा प्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुतेन सहा प्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थोत्तरस्य न्यसनमर्थोत्तरन्यास इत्युक्तं भवति तत्राद्यस्य द्वितीयाहं मुदाहरणं द्वितीयस्याद्वितीयश्लोकः नन्वयं काव्यलिङ्गान्नातिरिच्यते तथा हि उदाहरणद्वयेऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति विवेक्तव्यं न हि सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयप्रस्तुताभिधानं युज्यते न तावदप्रस्तुतप्रशंसापामिव प्रस्तुतव्यजकतया प्रस्तुतयोरेपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्देऽप्योक्तत्वात् नान्यनुमानालंकार इव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्वद्विह्वलपक्षधर्मताद्यभावात् नापि दृष्टं तालंकार इव उपमानतया विस्मयघातदोषः स्ववधाय स्वलस्य वीरकोपकारः न वतरुभंगध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिण इत्यादिषु सामान्यविशेषस्योपमानत्वदर्शनेऽपि विशेषसामान्यस्य किंचिदपि तददर्शनात् ॥ ६ ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचंद्राय नमः ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचंद्राय नमः ॥

तीति तयोः प्रशुनापीति मच्चिते स्तीत्येतयोः ॥ इति काव्यलिङ्गालंकारः ॥ प्रस्तुतव्यजकतयेति अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुषज्यते एवमग्रेऽपि विस्मयघातदोषः स्वलस्य विश्वस्तघातरूपो दोषः स्वस्यैव वधाय भवति यतो वीरणां कोपकारकः सिंहनिद्रापहारी न वतरुभंगजन्यध्वनिः करिणो वधाय यथेत्यर्थः तददर्शनात्

उपमानत्वादर्शनात्

कु० टी० च० ६४ ननु महापुरुषाकृतिरिवंगंभीरयमस्याकृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानतादृष्टेत्युक्तेष्वह उपमानतेति इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाऽन्वयस्य सामंजस्ये
नाप्रतीतेरित्यर्थः दृष्टापीत्यपि नाकाव्यलिंगसमुच्चयः प्रतीतिवैभवात् प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षयापंचमी उक्तवैलक्षण्यमुदा
हरणनिष्ठतया दर्शयति न हीत्यादिना इत्यादिका व्यलिंगोदाहरणे धिव अथेत्याद्यर्थोतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वेन ह्यस्तीति संबन्धः शरदाशंखा

उपमानतया तदन्वये सामंजस्यप्रतीतिश्च तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगदृष्टापि वक्तव्यः ततश्च वाक्यार्थहेतुकं का
व्यलिंगं भवेत्तत्रापि स्यान्न त्वलंकारं तरस्यावकाश इति चेत् अत्र केचित्समर्थनसोपेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्यलिंगे निरपेक्षस्यापि प्र
तीतिवैभवात् समर्थनेऽर्थोतरन्यासः न हियत्वेनैत्रसमानकांतीत्यादिका व्यलिंगोदाहरणधिव अथोपगूढेशरदाशंखाके प्रादृश्य
यौ शांततडित कटाक्षा कासांनसोभाग्यगुणोंगनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणां दिवाकराद्रक्षित्योगुहासुलीनं दिवाभीतमिवांधा
कारं क्षुद्रेपि नूनं शरणे प्रपन्नममत्वमुच्चैः शिरसामतीव इत्याद्यर्थोतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनोपेक्षत्वमस्तीति व
स्तुतस्तु प्रायोवादीये अर्थोतरन्यासेपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेपि सामान्यविशेषेण समर्थनमपेक्षत एव निवि
शेषेन सामान्यमिति न्यायेन बहूनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाधक इत्यादिसामान्यस्य तृणैरारभ्य ते रज्जुस्तयानागोपिवध्य
त इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषावतरणे विनावुद्धौ प्रतिष्ठितत्वा संभवात् ॥ ॐ ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचन्द्राय नमः ॥ ॐ ॥ १॥

के उपगूढे आलिंगिते सति अथानंतरं शांतास्तडिद्रूपाः कटाक्षाय स्याः सा प्रादृश्ययोगतवती उक्तं विशेषरूपमर्थसामान्यरूपेणार्थोतरेण समर्थयति परिभ्रष्ट
पयोधराणां कासांनसोभाग्यगुणोंगनानां नष्ट इति पयोधराः कुचामेघाश्च ॥ दिवाकरादिति कुमारसंभवे हिमालयवर्णने यो हिमालयः ममत्वं मदीयतावद्दि
शिरोमस्तकं शिखरं च समर्थनार्थित्वं समर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थोतरन्यासे समर्थनानपेक्षत्वरूपः सामान्यस्य त्वस्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वा संभवादित्यनेनान्वयः ॥

संप्रतिपन्नेति वक्तुं श्रोतुं समतेत्यर्थः विशेषावतरणं विशेषावगमं तत्र बहूनामित्यादौ सामान्यस्येति विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्यभिप्रेत्या
न्वितं तन्मसने तृणैरित्यादिविशेषन्यसने ॥ नन्वेवमप्यर्थोतरन्यासे कचिदेव समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्र सत्यं स्तुभेद इत्याशंकाह किंचेति कवि

न च तत्र सामान्यस्य कासांनसोभाग्यगुणोंगनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यसेवलोकसंप्रतिपन्नतया विशेषाव
तरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीति श्लोके तन्मसनेनोपेक्षितमस्तीति वाच्यं सामान्यस्य सर्वत्र लोकसंप्रतिपन्नत्वा
नियमाभावात् न हियोयोधूमवान्सो गिनमानिति व्याप्तिरूपसामान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया यथा महानस इति तद्विशे
षरूपदृष्टान्तानुपादनसंभवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासपितद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनेरपेक्ष्यं संभवति
न चैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्य लेपिकचित्स्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तस्य बुद्धावा रोहाय पुनर्विशे
षोतरस्य न्यासप्रसंग इति वाच्यं दृष्टाफतेः अत्रैव विषये विकस्वरालंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् किंच काव्य
लिंगेपि न सर्वत्र समर्थनोपेक्षत्वं नियमः चिकुरप्रकरणजयंति त इत्यत्र तदभावादुपमानवस्तुषु वर्णनीयसाम्याभावेन निंदा
याः कविकुलक्षुण्णत्वेनात्र समर्थनापेक्षा विरहात् न हितदास्यदास्येपि गंतोधिकारितो न शारदः पार्वणशर्वरीश्चरद
त्यादिषु समर्थनं दृश्यते न विवेकनशस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना अप्रतीकारपा रूपाः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः इत्या
दिका व्यलिंगविषयेषु समर्थनापेक्षा विरहेपि अप्रतीकारपा रूपा इत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च ॥ श्रीरामचंद्र ॥

कुलक्षुण्णत्वेन कविसमूहं भ्यस्तत्वेन तदास्यदास्येन लसुखदास्ये पार्वणि पूर्णिमायां भवः पार्वणः शर्वरीश्चरश्चंद्रः न विवेकोत्यादेः स्त्रियः कृताः
त्यनेनान्वयः अपितु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकारादितेयारूपां क्रोर्येयासां तथाभूताः ॥

उभयतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपि तदास्य दास्येपीत्यादौ तदभावात् न विवेकेणाद्यावपेक्षा विरहेऽपि समर्थनसत्त्वात् अप्रकृतेनेति आद्ये म
हात्मनो सर्वसुकरत्वेनाप्रकृतेन सामान्येन हनू सदाचित्तरणस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थने द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्तान्तेनाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणव
त्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्य सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः यदुच्यते इति हेतुर्वाचितरूपं आकृतिर्मादयं पापवृत्तयेदुष्टाचरणाय न भवति यत्राकृतिस्तत्र गुणावसंतीति
न्यायादिति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारित्वार्थं तथा हि उदाहरणमणीयं दर्शनं यस्यास्तथा भूतेषां वृत्तितवशीलं आचरणं तयस्विनामप्युपदेशरूपतां प्राप्तिमिति प्रक
तेन विशेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं ॥ दानमिति दानं वितरणं अद्वजलं च जलैरुदकैः जडैश्च लडयोरभेदात् अधिकृते आक्रान्तेति विद्यमानगतिः स

न हितत्रस्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात् तस्मादुभयतो व्यभिचारात् समर्थनापेक्षसमर्थनेकाव्यलिङ्गं तन्निर
पेक्षसमर्थनेऽर्थोतरन्यास इति न विभागः किंतु समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषसंबंधेऽर्थोतरन्यास इति संबंधेकाव्यलिङ्गमित्येव व्यवस्थावत्
धारणीया प्रपञ्चश्चित्रमीमांसायाद्रष्टव्यः एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थने यथा यदुच्यते पार्वतिपापवृत्तये न रूपमि
त्यव्यभिचारित्वं च तथा हितेशीलमुदाहरणेन तयस्विनामप्युपदेशतो गते ॥ यथावा दाने दत्तपि जलैः सहसा धिरुदकैः विद्यमानगतिरिति सिद्धं
तदेत यद्वचनः कटकटाहृतान्निमेषोर्मिस्तद्व्यापितः परलेखनीनां यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः सविकस्वरः स न जिग्यामहोतो हि दुर्दुर्वा

गतिकः बुद्धिमांश्चकः आसितुं स्थातुं उत्सहेत शक्नुयात् यस्मात् मिसंक्षेपमज्जनं कर्तुमिच्छेदिति नोगजस्य कटो गंड एव कटाहस्तस्य तदा दृष्टादलीनां परलेः समूहैः परित
तो मंक्षुशीघ्रं उदयाति उत्पतितमित्यन्वयः अत्रापि पूर्वोक्तं प्रकृतसामान्यमुत्तरं दोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् ॥ ७ ॥ इत्यर्थोतरन्यासलंकारः ॥ यत्र
स्मिन्निति यस्मिन्काव्ये इत्यर्थो निबध्यत इति शेषः समर्थसमर्थकभावाय न त्वंतु न लक्षणे निवेशनीयं तद्विना च मत्काराभावेन च मत्कारित्वविशेषेण न वक्ष्यं
क्तव्ये नैवानतिप्रसंगात् एवमेवार्थोतरन्यासलक्षणेऽपि बोध्यम् सनेति सप्रकृतो राजान जिगेय नजितोऽर्थोत्प्रेरिति विशेषः प्रकृतः तत्समर्थनं महातो हि दुर्धर्षो अनाक्र
मणीया इति सामान्येन तस्यापि सागराद्वेति विशेषो यमयेति ज्ञेयं ॥

प्रसिद्धे रत्नत्वात् तत्रापरितोषो बोध्यः यथा कथं विदिति महता मना क्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चंद्रालोकगतमेतन्न समंजसमिति भावः इदं व
क्ष्यमाणं व्यक्तमिति गुणसमुदाये एकस्य दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापेक्षामिदो रित्यादि विशेषेण समर्थत इत्यतः स्फुटमित्यर्थः कर्णेति हेका कक
र्णयोरुत्तुं देवी राजन करणि तं शब्दिते अतरेण विना स्वयं मकरंदः पुष्पास्तच्छालिनं माकंदमात्रं दृष्ट्वा हस्व आश्रय दृष्ट्वा ततो वयं को किलं मन्महे जानीमहे य
तः स्थले वै भवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तुनि धन्यानि मवंतीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थने अत्रापि तदाकांक्षायां विशेषरूपमर्थोतरन्यसति नेपा

यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावपि अपरितुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुनर्विशेषोतरसुपमानरीत्या र्थोत
रन्यासविधया वा विन्यस्यते तत्र विकस्वरलंकारः उत्तरार्धं यथा कथं चिदुदाहरणं इदं तु व्यक्तमुदाहरणं अनेतरत्नप्रभवस्य यस्य हि
मंनसो भाग्यविलापि जाते एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीति दोः किरणेष्वेवोक्तः इदमुपमानरीत्या विशेषोतरस्य न्यसने उदाहरणं
अर्थोतरन्यासविधया यथा कर्णोत्तुदमंतरेण रणिते गाहस्वका कस्वयं माकंदं मकरंदं शालिनमिह त्वामन्महे को लिकं धन्यानि स्य
लं वै भवेन कतिचिद्वस्तुनिकस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालपतिते पंकेन शंकेतकः मालिन्यमज्जशशिनेर्मधुलिङ्गकलंको धंता मुखे तु
तव दृक्कृतिलको जनाभां दोषावितः कचनमेलनतो गुणाववक्तुं गुणो हि वचसि भ्रमविप्रलंभो ॥ श्रीरामजय राम चंद्राय नमः ॥

लभमिपालस्य भाले पतिते पंके कस्तूरिकां को न शंकेतापि तु सर्वदति मालिन्यमिति मधुलिङ्गभ्रमः कलंको अतो अज्जशशिनेर्मालिन्यं धतः कुरुतः तव मुखे तु द
क्कृतिलको जने चतयोऽभासो भो धत इत्युज्जते अजनाभे इति पाठे द्वितीयादिवचने उक्तमर्थं सामान्येन समर्थयति दोषावपि क्वचित् मेलनतो मिथो मिलनात् गु
णात्वं इतः प्राप्नुत इति कथमेतत्तत्राह हियतः वक्तुर्वचसि भ्रमविप्रलंभो अतिप्रतारणे गुणो भवतः घटवति घटाभावे निणीय परप्रतारणाय घटो स्तीति प्रयुक्त
वाक्यप्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः ॥ इति विकस्वरलंकारः ॥

प्रोदोक्तिरिति उक्त्यस्याहेतावुक्त्यहेतुत्वकल्पनं प्रोदोक्तिः कलिंदजा यमुनास्तोमः समूहः सेवकाः श्यामाः रोहणे उद्धवे कल्पेति एष राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमे
ण राजोभरादिभिः पंचभिर्भूतैरुचितइत्यन्वयः धनदः कुबेरः शंखानिधिविशेषः राजा भरः परागसमूहः पयोदुग्धस्वांसः प्रसिद्धः अंतरावरं शंखाभ्यंतरमाका
शं अतिशयीत्यग्निमवितरणेनान्वितं अहेतौ पंचनिर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ इति प्रोदोक्तिः ॥ संभावनेति ऊहस्तर्कः कस्तूरिकेति अहंयदिसिद्ध
ष्टिकर्ता स्यात्तदा कस्तूरिका मृगाणां मंडादखिलं गंधरूपं गुणमादाय खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः इति संभावना किंचिदिति कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्व

प्रोदोक्तिरुक्त्यहेतौ तद्देतुत्वप्रकल्पनं कचाः कलिंदजा तीरतमालस्तोममेवकः कार्यातिशयाहेतौ तद्देतुत्वप्रकल्पनं प्रोदोक्तिः यथा तमालगतने
ल्यातिशयाहेतौ यमुना तदरोहणे तद्देतुत्वप्रकल्पनं यथावा कल्पतरुका मंदोद्गीचितामणिधनदशंखानां रचितो राजोभरपयस्तेजः श्वा
सांतरोवरैरेवः अत्र कल्पवृक्षाद्येकैकवितरणानि शायिवर्णनीयराजवितरणानि शयाहेतौ कल्पवृक्षपरागादिरूपपंचभूतनिर्मितत्वेन
तद्देतुत्वप्रकल्पनं प्रोदोक्तिः ॥ संभावनायदीत्यस्यादित्यूहो न्यस्यसिद्धये यदि शेषो भवेद्भक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव यथावा कस्तूरिका
मृगाणां मंडाद्गंधगुणमखिलमादाय यदि पुनरहंविधिः स्यात्खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि यद्यर्थो तौ च कल्पनमतिशयोक्तिमेद इति काव्यप्र
काशकारः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्यार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिर्विशेषावशयेतव स्रजं वहन् अत्र वेश्यावशीकरणस्याप्युता संभावित
त्वसिद्धये गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः यथावा अस्य साणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्या प्रज्ञाव
ह्मरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः गीयंते स्वरमष्टमे कलयता जातेन वंधोदगन्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धोदधेरुदसि ॥

सिद्ध्यर्थमिथ्याभूतार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलंकारः वेश्यामित्युदाहरणं खलजंगनमालां अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति निदर्श
नापि बोध्या ॥ अस्मैति परार्धपरया परार्द्धसंख्यामतिक्रांतया लक्ष्मीकृता उपलक्षिताः प्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावेक्ष्यमाणाश्च तावधिरश्राव्याश्चेति कर्मधारयः कल
या ताकुर्वता प्रकरेण समूहेन कूर्मरमणी कक्षपी रोधसितीरे मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः ॥

कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः उपधेयसंकरेणुपाधेरसंकरात् विच्छित्तिविशे
षेणेति च तस्यैव विशेषणं विच्छित्तेर्विशेषो यस्मादिति विच्छित्तिविशेषयतिव्यावर्तयतीति वाच्यतेः एतेन प्रोदोक्तेर्वगतार्थतामाचक्षाणां निरस्तावेदितव्याः न
च मिथ्याध्यवसितेरलंकारेण हरेश्चंद्रेण संजप्ताः प्रगीता धर्मसूनुना खलंति निगमोत्संगे मातर्गंगे गुणस्त्वेत्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणानां सत्यताप्रतीतेः
सत्याध्यवसितेरपि तथा स्यादिति वाच्यं सत्यताप्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालंकारतोया असेभवात् कविप्रतिभामात्रक

अत्राद्योदाहरणं निदर्शनागर्भं द्वितीयं तु शुद्धं असंबंधे संबधरूपातिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्या
र्थान्तरकल्पनात्मनाविच्छित्तिविशेषेण भेदः ॥ वर्ण्यस्य दृष्टं वृत्तांतप्रतिबिंबस्य वर्णने ललिते निर्गते नीरे सेतुमेषाचिकीर्षति प्र
स्तुते धर्मिणो वर्णनीयो वृत्तांतस्तमवर्णयित्वा तत्रैव तत्र प्रतिबिंबरूपस्य कस्यचिद्प्रस्तुतवृत्तांतस्य वर्णने ललिते यथा कथं
चिद्वाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकांतरासक्तनायकानयनार्थं सखीप्रेषयितुकामानायिका मुद्दिश्य सखा
वचनेन तद्वापारप्रतिबिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णने नेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात् नापि समासोक्तिः प्रस्तुतवृत्तांत
वर्ण्यमाने विशेषणसाधारणेन सारूप्येण वा अप्रस्तुतवृत्तांतस्फूर्त्यभावात् अप्रस्तुतवृत्तांतो देवसंख्यादिह प्रस्तुतवृत्तांतस्य गर
मत्वात् नापि निदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः शब्दोपातयोरेक्यसमारोप एव तस्याः समुत्पत्त्यात् ॥ श्रीराम ॥ श्रीराम ॥

ल्लिता अर्थाः काव्ये अलंकारपदास्यदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यलंविस्तरेण इति मिथ्याध्यवसितिः प्रस्तुत इति ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः नि
र्गतइत्युदाहरणं दाक्षिण्येत्यादिकप्रत्ययान्तचतुष्टयनायकविशेषणं दाक्षिण्यं अनुरोधशीलत्वं तद्वापारेति सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारसंरूपेत्यर्थः सारूप्यक
त्रैनेरर्थक्यं क्लृप्तालंकारेण तर्भावमाशंक्य निरकरणेति नेयमित्यादिनां प्रस्तुताप्रस्तुतेति तथाच प्रस्तुतः प्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादाना निदर्शना न युक्तेति भावः ॥

कुंटी-
चं०
६७

ननुभयोः शब्दोपात्तत्वात्प्रस्तुतमात्रस्य तत्त्वोपनिर्देशनाखिल्याशङ्काह यदिति प्रतिबन्धात्तावत्परिहरति तर्हि सारूप्येति एकः कृतीशकुंतेषु योन्यंशक्रा-
न्त्रयाचतइत्यादावित्यर्थः अप्रस्तुतस्य शकुंतोदस्तत्रवर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थले च वापीकापीत्यादावापीत्यादिना प्रस्तुतनाभ्यादेवर्ण्यत्वात् नानातिशयोक्ति-
स्तत्रापादयितुं शक्येति भावः अप्रसिद्धाये हेतुरित्याह तत्रेति प्रसिद्धेति वापीकापीत्यादिसर्वसंमतेत्यर्थः ॥ तद्गतेति प्रस्तुतगतेत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसापदोक्तचि-

यदिविषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः प्रवर्तमानएवालेकारो विषयिमात्रोपादानेयस्यात् तदा रूपकमेव भेदेऽप्यभेदरूपाया अतिशयोक्ते-
रपिविषयमात्रमेत ननु तर्हि अत्र प्रस्तुतनायकादिनिगरणेन तत्र शब्दोपात्ता प्रस्तुतनीराद्यभेदाध्यवसायइति भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिः
रस्तु एव तर्हि सारूप्यनिबन्धना अप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपि सैवातिशयोक्तिः स्यात् अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्न भवतीति चेत् तत्राप्यप्रस्तुत-
धर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेऽपि प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवात् ॥ नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां सरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्
प्रस्तुतवाक्यार्थाः वगम्यन्ते नत्वतिशयोक्ताविविषयवाचकैस्तत्तयेदे विषयालक्ष्यतइति भेदइति चेत् तर्हि इहापि प्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तातरूपाद्वा
क्यार्थात्तद्गतप्रस्तुतवृत्तातरूपावाक्यार्थावगम्यतइत्येवातिशयोक्तिर्भावेदास्तु वस्तुवस्तुसोऽपूर्वोरसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चाप-
लेदृष्टिः सामद्विस्मृतस्वपरदेकिं भूयसोक्तेन वा पूर्वनिश्चितवानसि भ्रमरहयद्वारणोऽप्यसावेतः शून्यकरो निषेव्यतइति ज्ञातः कएष
ग्रहः इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसादाहरणे प्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थावगम्यतइत्येतन्नघटते ॥ श्रीराम ॥ श्रीरामराम ॥

अस्तुताप्रस्तुतयोः भेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकालेदृश्यते ललितेतुनचापीति सुतरामतिशयोक्तिर्भावेदइत्याह सोऽपूर्वइत्यादिना रसनाविपर्ययः
अप्रिशायात्कारिणो जिह्वापरिहृतिः पूर्वविपरीताभिधानेन च कर्णचापलं प्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वं च मदः प्रसिद्धः गर्वश्च तेन विस्मृतास्वपरयोर्दिकुमार्गः आत्रा-
नाप्रविभागश्च ययासादृष्टिः वारणो गजः ॥ वारकश्च शून्यः सरंध्रः धनरहितश्च करः श्रुंदा हस्तश्च ग्रह आग्रहः ॥ ॥

कुतो न धरते तत्राह अप्रस्तुतइति एतच्च भ्रमरसेव्यत्वइत्यस्य विशेषणं भ्रमरनिगमकारणस्येति च कर्णचापलमात्रस्येत्यस्य क्रोडीकारः स्वार्थेन सममभेदाध्यवसाय-
अप्रस्तुतसंबोधनादिति आदिना सारूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः अत्रापिललितालेकारेपि वर्णनारूपस्येति चमत्कारितारूपाया विच्छित्ते स्त-
दवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः कस्यचित् नेत्रद्वंद्वदेः स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रतिपादितत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिः

अप्रस्तुते वारणस्य भ्रमरसेव्यत्वे कर्णचापलमात्रस्य भ्रमरनिगमकारणे हेतुत्वसंभवेऽपि रसनाविपर्ययांतः शून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेन म-
दस्य प्रत्युततत्त्वस्यैव हेतुत्वेन वरसनाविपर्ययादीनां तत्र हेतुत्वान्वयार्थवारणपदस्य दुःप्रभुरूपविषयक्रोडीकारेणैव प्रवृत्तेनैव कृतव्यत्वा-
त्तएवंप्रत्यपि यद्यप्रस्तुतसंबोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्रस्तुतप्रशंसाया अतिशयोक्तिर्भावेदघटते तदात्रापि प्रस्तुतधर्मिणस्वपदेन नि-
र्दिश्यतत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततो भेदः स्मृतं घटते यश्यनीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरंति वापीकापि स्फुरति गगने तस्य
रंस्सूक्ष्मपद्येत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद्वर्णनः स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवेतेन गतजलसंतुबंधवर्णनादिषु संबंधसंबंधातिशयो-
क्तिरस्ति तिशंकापिनिरस्ता ॥ तथा सति कस्त्वभोः कथयामीत्यादावपि तत्संसागात्सारूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छित्तिविशेषाले-
कारेणैकत्वमन्वितापितुल्यं तस्मात्स्वालेकारविलक्षणमिदं ललितं यथा वा कस्यैव प्रभवो वंशः कवाल्पविषयामतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादु-
द्वेगेनास्मि सागरं अत्रापिति दर्शनाभ्यतिर्नकार्या अल्पविषययामत्यासूर्यवंशवर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तांतानुपन्यासात्तत्प्रतिविंब-
तस्य उदुपेन सागरंतितां वुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तांतस्य वर्णनेनादौ विषमालेकारविन्यसनेन चैकवलेतत्रतात्पर्यस्य गम्यमानत्वात् यथा वा ॥ ॥

रेकास्तीत्यर्थः तत्प्रसंगात् संबोध्यत्वोच्चारयितुं तयोः संबंधेऽपि संबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात् अलेकारं तां कस्त्वमित्यादावप्रस्तुतप्रशंसाप्रकृते तु ललितमिति
तत्प्रतिविंबेति प्रस्तुतार्थप्रतिविंबरूपा प्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः आदौ पूर्वोर्द्धे विषयेति स्वमतिस्सर्ववशयोरत्यंताननुसृत्य ननु ललितमिति तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकस्यैव वंशव-

॥ अतिशयोक्तिः ॥

कु० टी०
च०
६८
अनायीति नलंप्रतिदमयेत्याउक्तिः हेनलश्च वतयाकतमोदेशः वसेतमुक्तस्यवनस्यदशमनायिप्रापितः त्वयिप्राप्तसंकेततयाकतार्थासंज्ञानामपि अनेनमहक्षणेनजने
ननश्राव्यानश्रवणाहोअपितुश्राव्येवेति अत्रचतादशवनदशरूपस्याप्रस्तुतार्थस्यप्रस्तुतेदेशेकथनात्प्रस्तुतवृत्तौतस्योक्तारूपस्यप्रतीतिः नचात्रवारणेंदलीलामिति
वत्तदार्थनिदर्शनायुक्तेतिवाचं तत्रपूर्वोर्ध्वनप्रकृतवृत्तौतोणदानेनसादृश्यपर्यवसानरूपनिर्देशनासत्वेप्यत्रतदनुपादानेनतद्व्यगताप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषवत्तेनललि
तालंकारस्यैवोचितत्वात् एतेनदशापदलक्षितविः श्रीकत्वहृषकार्यद्वारेणकारणस्यएजकर्तृकत्वागर्कमत्वस्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपिनिरस्ते उपधेयसंकरे

अनायिदेशः कतमस्त्वयाद्यवसेतमुक्तस्यदशवनस्य त्वदाप्रसंकेततयाकतार्थाश्राव्यापिनानेनजनेनसंज्ञा अत्रकतमोदेशस्त्वयापरित्यक्त
इतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यवसेतमुक्तस्यवनस्यदशमनायीतितत्प्रतिविंवभूतार्थमात्रोपन्यासात्तल्लितालंकारः ॥ उक्तंठितार्थसंसिद्धिर्विना
यत्नंप्रहर्षणं तामेवध्यायतेतस्मैनिस्तृष्टोसेवदूतिका उक्तंठादृष्टविशेषः सर्वेद्रियसुखास्वाद्योयत्रास्तीत्यमिमन्यते तत्प्राप्तीच्छासंसंकल्पा
मुक्तंठाकवयोविदुरित्युक्तलक्षणात् तद्विषयस्यार्थस्यतदुपायसेपादनयत्नंविनासिद्धिः प्रहर्षणं उदाहरणं स्पष्टं यथावा मेधेमेदुरमेव
रवनभुवः श्यामास्तमालदुर्मेनेकेभीरुरयत्नमेवतदिमेरुधेगृहंप्रापय इत्यनेननिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमंरधामाधवयोजयं
तियमुनाकूलैरहःकलयः अत्ररधामाधवयोः परस्परमुक्तंठितत्वंप्रसिद्धतरमंग्रेचग्रंथकारेणनिबद्धमित्यत्रोदाहरणेलक्षणात्तुगतिः वाह
क्षितादधिकार्थसंसिद्धिश्चप्रहर्षणं दीपमुद्योजयेद्यावतावदस्युदितोरविः स्पष्टं यथावा चातकस्त्रिचतुरन्ययः कणान्याचतेजलधरेपिपा

पुपाधेसंकरश्चेति संक्षेपः ॥ ॥ इतिललितं ॥ ॥ तामेवेति दूतिका मेवेत्यर्थः निस्तृष्टा प्रेषिता संसंकल्पा मनोरथसंहितां मेधेरिति मेदुरं तुं दिलं नैकैरत्रिर
स्तीतिशेषः नंदनिदेशतः नंदस्याज्ञावशात् प्रत्यध्वकुंजद्रुमं अध्वसंबंधिकुंजद्रुमंद्रुमं प्रति ग्रंथकारेण गीतयोर्विंदकता चातकइति यत्तुचातकस्यत्रिचतुरक
णमात्रार्थितयाजलदकर्तृकेणाभसाविश्वपूरणेनहर्षाधिक्याभावादसुक्तमुदाहरणमिति तत्तुक्त्वं हेत्वसिद्धेः ॥ ॥ ॥

नहिष्कदुपशमायतपर्याप्तान्नमात्रार्थिनस्तदधिकान्नलाभेहर्षाधिक्यनास्तीतिवक्तुंशक्यते तदानीमुपयोगाभावेपिस्वस्येवकालांतरेतदुपयोगसत्त्वात् नचचा
तकस्यजलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यशंकनीयं चातकवृत्तंतस्याप्रस्तुततयातद्व्यग्रेप्रस्तुतदातयाचकवृत्तंतैकाव्यस्यपर्यवसानादिति तृतीयप्रभेदमाह य
त्नादिति प्रहर्षणमित्यनुवर्तते निधंजनेति निधिदर्शनसाधनंयदंजनंतत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः साधितौलव्यः उचित्येति अधःस्थितं वृक्षस्याधो
देशेस्थितं अवस्थितमितिपाठेसमीपाशे कयष्टाववस्थितमित्यर्थः श्रिताः आश्रिताः विटपाः शोखायेनेतिपुष्पेधविशेषणं अदधात् आहितवती यष्टिः स्तं धः ते

सोपिपूरयतिविश्वमंभसाहंतहंतमहतामुदारता यत्नादुपायसिध्यर्थात्साक्षात्त्राभःफलस्यचनिधंजनौषधीमूलेखनतासाधितोनि
धिः फलोपायसिध्यर्थाद्यत्नान्मधेउपायसिद्धिमनपेक्ष्यसाक्षात्फलस्येवलाभोपिप्रहर्षणं यथानिधंजनसिध्यर्थमूलिकोखनतस्तत्रै
वनिधेर्लाभः यथावा उचित्येप्रथममवस्थितंमृगाक्षीपुष्पोद्यंश्रितविटपंगृहीतुकामा आरोहं पदमदधादृशोक यष्टावामूलपुनरपितेनपु
ष्पिताभूत् अत्रपुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिध्यर्थात्तदनिधनात्तत्रैवपुष्पग्रहणलाभः ॥ इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तविषादेन दीपमुद्योज
येद्यावन्निर्वाणस्तावदेवसः यथावा रात्रिर्गमिष्यतिभविष्यतिप्रभातेभास्वानुदेष्यतिहसिष्यतिपंकजश्रीः इत्येविविचिंतयतिकोशगतैर्द्विरफे
हाहंतहंतनलिनीगजउज्जहार एकस्यगुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्येतोयदि अपिमापावयेत्साध्वीस्त्रावितीच्छतिजाह्नवी काठिन्यकुचयोः स
ष्टुवोच्छत्यः पादपद्मयोः निंदेतिचविधातारंत्वच्छादीषरियोषितः तदभागेधनस्येवयन्नाश्रयतिसज्जेन ॥

॥ नपादाद्यातेनपुनरप्यामूलं पुष्पिताभूदर्थोदृशोः
कयष्टिः अत्रचतदसाधकयत्नान्नलाभइतिप्रकारत्रयसाधारणंसामान्यलक्षणं बोध्यं इतिप्रहर्षणं इष्यमाणविरोधोयोर्यस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलेकारः उद्योजयेत् ॥
उदिप्रकुर्यात् उद्योजयेद्यावदित्यनेनतदिच्छामात्रेनतत्करणमिति विषमाद्वेदः एवमग्रिमोदाहरणेपीच्छामात्रेनविष्टोसत्यनुकूलाचरणमिति इतिविषादनं एकस्येति एक
स्यगुणेदोषाभ्यामन्यस्येतोगुणदोषोयदिभवतस्तदोक्षासालंकारः अपीति अपिः संभावनायां साध्वीपतिव्रतास्त्रात्वाभापावयेदितिजान्द्वीदृच्छतीत्यन्व
यः तवधाटीमुयुद्ध्यानास्तुकुचयोः दृष्टकाठिन्यपादपद्मयोर्वोच्छत्योषितः विधातारं निंदंतीत्यन्वयः सष्टुमितिपाठेकुचयोः काठिन्यपादयोः सष्टुमिच्छेत्तद्व्यन्वयः

कुं० टी०
चं०
६९
लाभोयमिति भूपालसेवकानामयमेवलाभोयदिवधोनभवतीत्यन्वयः॥ यद्यमिति स्थस्यसंक्षोभाच्चलनाद्यदयमसंक्षोभेनार्थाद्वयितायानिपीडितः संघृष्टः ममा
नेषुमध्येसखैकः कृतीकुशलः अवशिष्टमंगभूमेभारमित्यर्थः दुर्वेशेदृष्टवेणुभिः दुष्कुलैश्चेत्यादिः श्लेषो बोध्यः वननाशरूपः वनसंबंधीनाशरूपः वनस्या

लाभोयमेव भूपालसेवकानां न चेद्धः यत्र कस्यचिदुणेनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वा वर्णयते स उल्लासः॥ द्वितीया
या छं माद्यस्योदाहरणं तत्र पतिव्रतामहिमगुणेन तदा यस्तानतो गंगायाः पावनत्वगुणो वर्णितः द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणं तत्र राज्ञो
धारीषु वने पलायमानानामणित्योषितोपादयो धावनपरिपंथिमादवदोषेण तयोः काठिन्यमसंघृष्टव्यर्थे कुचयोस्तत्त्ववतो धातुर्निचवदोषो वर्ण
तः तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरोदाहरणं तत्र सज्जनमहिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणदोषत्वेन राज्ञः शौर्यदोषेण तस्सेवकानां व
धं विना विनिर्गमनं गुणत्वेन वर्णितं अनेनैव क्रमेणोदाहरणांतराणि यदयं स्थसंक्षोभादेः सेनां सेना निपीडितः एकः कृती मंदगेषु
षमंगभुवोभारः अत्र नायिकासौंदर्यगुणेन तदं सुनिपीडितस्य स्त्रोसस्य कृतित्वगुणो वर्णितः लोकानंदनचंदनद्रुमखेनास्मिन्वने स्थी
यतो दुर्वेशैः परुषैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्धनं तैस्तन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्वान्पवकुलानिकेवलमिदं सर्वं द
हेयुर्वने अत्र वेणुना परस्परसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेण वननाशरूपदोषो वर्णितः दानार्थिनो मधुकरा यदिकर्णतालेदूरीकृताः
करिवरेणमदाधबुध्या तस्यैव गंडयुगमेडने हानिरेषा भृंगाः पुनर्विकचपचूवने चरन्ति अत्र भ्रमणमलंकरणत्वगुणेन गजस्य तत्र
तिक्ष्णोदोषत्वेन वर्णितः आघ्रातं परितुं वितं परिसुहृदीढं पुनश्च वितं त्यक्तं वा भुवि नो रसेन मनसा तत्र व्यथामाकृताः हेमद्रव्यं तं वैवदेव कुशलं यद्वा न
रेणादयदंतः सारविलोकनव्यसनिनाचूर्णीकृतेनाश्मना अत्र वानास्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो गुणत्वेन वर्णितः अत्र प्रथमवतुर्थ

संमुखेयत्रेयर्थानुगतइत्यर्थः॥

नियुक्ततरः पाठः तत्र तिक्ष्णोभ्रमरनिरासः गजस्य दोषत्वेनेति संबंधः॥ आघ्रातमिति मुहुः पीलीढं आस्वादितं नीरसेन मनसा करणभूतेन वानरेण कार्त्ता तत्र
तस्मिन्सति विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण अश्मना पाषाणेन प्रथमवतुर्थयोः गुणनगुणो दोषेण वा गुणइति मेदयोः उल्लासः उल्लासशब्दः अन्वर्थइति उक्तं छं

छत्रिन्यायेनेति केषुचिच्छत्रसंबंधाच्छत्र्यच्छत्रिसमुदायेच्छत्रिणोयातीति वदित्यर्थः॥ इत्युल्लासः॥ प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रं॥ महुक्तिरिति मसोक्तिः कवितासु धि
योतः करणसुधीभूया मृतीभूयचेमदयति तोषयति तदाः स्यामहुक्ते अस्मानोनी रसानां पुरुषाणामनादरसमूहः किं नामस्यान्त्र किंचिदित्यर्थः क्वचिदलसेति पाठः पर
रमणीयापि केवरमणीस्त्रीयूनस्तस्मिन्स्य यथातः करणहरणं कुरुते तद्वत्कुमाराणां बालानामित्यन्वयः त्वंचेदिति शिवं प्रतिकस्यापि कवेरुक्तिः जलांशुचंद्र

मध्यमयोश्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकः ताभ्यां तोयदिनस्यातामवज्ञालं कृतिस्तु सा स्वल्पमेवांबुलभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरं मीलंति यदि
पद्मानिकाहानिरमृतद्युतेः ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तोयगुणदोषौ॥ अत्र कस्यचिदुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्धमुदाहरणं दोषेण दोषस्या
प्रोत्तृतीयार्धं यथा महुक्तिश्चंद्रतर्मदयति सुधिभूयः सुधियः किमस्यानामस्यादलसपुरुषानादरभरैः यथायूनस्तद्वत्परमरमणीयापिरमणी
कुमाराणामंतःकरणहरणं नैव कुरुते त्वंचेत्सचरसंघर्षेण लघुताकानामदिग्दतिनां मालैः कंकणभूषणानिकुरुषेहानिर्नहेन्नामपि मूर्धन्यं
कुरुषेसितांशुमयशः किन्नामलोकत्रयीदीपस्याबुजबोधवस्य जगतामीशोसि किं ब्रूमहे अत्राद्ये कवितारमणीगुणाभ्यां मलसंबालक
योर्ददयो ल्लासरूपगुणाभावो वर्णितः द्वितीये परमेश्वरं नगीकरणदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः दोषस्याभ्यर्थ
नानुज्ञातत्रैव गुणदर्शनात् विपदः संतुनः शश्वदासु संकीर्त्यते हरिः॥ यथावा मयेव जीर्णतोया तु यत्त्वयोपकृतं हरे नरः प्रत्युपकारार्थी
विपत्तिमभिकांक्षति इयं हनुमंतं प्रति राघवस्योक्तिः अत्र प्रत्युपकारभावो दोषस्तदभ्युपगमे हेतुर्गुणो विपत्त्याकांक्षाया अप्रसक्तिः सा
च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थोतरन्यासेन दर्शिता यथावा ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचंद्र॥

पक्षेजडांशु अंबुजबोधवः सूर्यः उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपस्य गुणस्याभावः इत्यवज्ञा दोषस्येति अभ्यर्थनादुल्लासत्रैव दोषश्च अनुज्ञेति लक्ष्य
निर्देशः शश्वदतिरंतरं संकीर्त्यत इत्यनेनान्वयः॥ मयेवेति जीर्णतोया प्रत्युपकारक्षमतो हरिशब्देवान्वयः व्यतिरेकमुखेति वैधर्म्यमुखेत्यर्थः अस्य चा
र्थोतरन्यासेनेत्यनेनान्वयः दर्शितेति वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकारनभिलाषी विपत्तिनाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः॥ ६ ॥ ॥

व्रजेनेति हे प्रमथनाथ हरपेशाचि कीं पिशाच संबंधिनीं प्रकृतिं पिशाचतामेत्यप्राप्य भवतोति कं समीपदेशं भजेम अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे यतोमघवदादिभि
रिंद्रप्रमुखैरपि भवद्भवने देहलीषु विकटतुंडस्य वक्रतुंडस्य दंडाघातैः स्फुरन्मुकुटो ग्रेभ्यस्तद्व्यथैः इत्यनुज्ञा ॥ लेश इति लक्ष्यनिर्देशः प्रवसतीति सति सप्तम्यते शकस्य

व्रजेमभवदंतिकं प्रकृतिमेत्यपेशाचि कीं किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथनाथामहे भवद्भवने देहलीषु विकटतुंडस्य दंडाघातैः स्फुरन्मुकुटकोटिभिर्म
घवदादिभिर्भूयते ॥ लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पने अखिलेषु विहंगेषु हंतस्वच्छंदचारिषु शुक्लपंजरबंधस्तेमधुराणां गिरां फले ॥
दोषस्य गुणत्वकल्पने गुणस्य दोषत्वकल्पने च लेशः उदाहरणं सूत्रोऽभिमतं विदुषिषु त्रैचिरं राजधान्यां प्रवसतितद्दर्शनेनोक्तं तस्य
गृहे स्थितस्य पितुर्वचने अप्रस्तुतप्रशंसारूपे तत्र प्रथमाद्देहतरविहंगानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छंदचारणानुक्कूलतया गुणत्वे कल्पितं ॥
द्वितीयार्धमधुरभाषितस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वं कल्पितं न चात्र व्याजस्तुतिराशंकनीया न ह्यत्र विहंगानां गुणास्तुतिरव्याजिन
निंदायां श्रुकस्य निंदा व्याजेन स्तुतौ च तात्पर्यं किंतु पुत्रदर्शनेनोक्तं तस्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः यथा
वा संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा अमृतममतिः कृतेन न सतां नैवास्ता व्या
कुलो युक्ता युक्तविवेकमृन्महदयो धन्या जनः प्राकृतः ॥ दंडी तत्रोदाजहार युवेषु गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुजितः एणोत्सवो
मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि च पलो निर्देयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि आगः प्रमाजेनायैव चाटवो येन शिश्नताः अत्राद्यश्लो
के राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः ॥

॥ निंदायाः निंदा व्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः संत इति सच्चरितस्योदयोदयिः तस्य व्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवद्यंत्रणः
स्वेच्छाचरणनिरोधोयेषां सर्वत्रैव विषये दुःखमिति क्रिया विशेषणं अमृतममतिः अनिपुणमतिः सा तासमीचीनेन कृतेनाचरणेन प्राकृतो नीचः
युवेष इति वरार्थिनीं कन्यको प्रतिस्खीवचने च पलद्वयादि च नायिकायाः सखीप्रति उत्सव इति पाठेऽप्युत्कर्ष एवार्थः ॥

कन्याया दोषत्वेन भासतामित्यन्वयः निर्वर्तितुमिच्छा निर्विवर्तिषा तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः निर्विवर्तितोरिति पाठे राज्ञो विशेषणं कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णने तत्राह राज
प्रकोपेति अन्येनाविदितं यथा स्यादिति क्रिया विशेषणं लेशत एवेति तदुक्तं दंडेनैव लेशमेकं विदुर्निंदास्तुतिर्वाले शतः कृतमिति लेशमात्रस्य तिष्ठत्वात् अर्थकं
उदाहरणयोः अखिलेषु विहंगेषु भिन्नविषयेति अन्यनिंदयान्यस्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादिरूपेत्यर्थः ननु तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेशादिति

कन्याया निरंतरसंभोगनिर्विवर्तितो दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सरस्वत्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वे
न वर्णितः उत्तरं स्तुता के सखीभिरुपदिष्टमानं कर्तुं मशक्तया पितदग्रतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशंकमानया
सखीनामुपहासं परिजिहीर्षयानाया कन्याया कस्य चादुकारिता गुण एव दोषत्वेन वर्णितः न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निंदापर्यवसायिनी द्वि
तीयश्लोके निंदास्तुतिर्पपवसायिनीति व्याजस्तुतिराशंकनीया ॥ राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निंदास्तुत्योरन्याविदिततया
लेशत एवाद्वाटनेन ततो विशेषादिति वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुतिसद्भावेऽपि न दोषः न हेतुतावतलेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंतर्भावः
प्रसज्जते तदसंकीर्णयोरपिलेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्जते भिन्नविषयव्याजस्तु
त्युदाहरणेषु कस्त्ववानररामचंद्रमवनेलेखार्थं सवाहको यद्वक्रमुहुरिक्षसेन धनिना ब्रूयेन्चादमृषाद्व्यादिषु दोषगुणीकर
णस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः ॥ विषये केपि इंदोर्लेक्षमत्रिपुरजयिनः कंडमूलं सु
गदिर्दिङ्गागानां मदजलमधीभाजिगंडस्थलानि अद्याप्युर्वीवलतिलकश्यामलिम्रानुलिप्तान्याभासते वदधवलितं किं
शोभिस्त्वदीयेरित्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् तत्र हीदुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभावदोष एव गुणत्वेन न पर्यवस्यति ॥

येनेत्याशंक्याह ॥ विषये केपि लेशास्पर्शनादित्येतेनान्वयः इंदोरिति हे उर्वीवलतिलकरूपराजन् त्वदीयेर्यशोभिः किं धवलितं तद्वदयतोऽद्यापि इंदुल
क्ष्मादीनि श्यामलिम्रान्मवर्णनानुलिप्तान्याभासते इत्यन्वयः लक्ष्मलाक्ष्मिदिङ्नागानां दिग्गजानां मदजलमेव मधीतद्वाजितकृतानि ॥ ॥ ॥

कु० टी०
च०
७९

परिसंख्येति एतान्येव श्यामानीत्येवं रूपेण तर्ह्यः विषयांतरं दोषीकृताद्विन्नगुणरूपमालंबनं॥ सर्वदेति अयः एष्टमर्थतत्वेभिरे प्राप्तवतः पलायनाभावात् दीनाः परि
माणविशेषपरिच्छिन्नासुवर्णमुद्रा एवं च लेशव्याजस्तयोः संकीर्णविषयत्वे च गुणदोषीकरणदिकमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः येष्वित्युपक्रमात्तत्रेति पाठो यु
क्ततरः अत्रैतत्पि युक्त एव इदं मापियच्छब्दार्थपरमर्शकत्वात्॥ इतिलेशः सूत्रार्थेति सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः मुद्रेतिलक्ष्यनिर्देशः दृग्युग्मविपुलयस्याः स॥ अत्र ग्रंथे अ
स्मिन्नलंकारेण एतन्मालाशब्देन भगवत्सुतिपद्यावलीविशेष उच्यते रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपरत्नवाचिपदघटनेन तत्तन्नामकजातिसूचने तन्नामप्रवृत्तिनिमि
किंतुपरिसंख्यारूपेण ततो न्यत्सर्वधवलितमित्यन्योगुणः प्रतीयते कचिद्वा जस्तुत्पुदाहरणे गुणदोषीकरणसत्वेपि स्फुटतेर्विषयांतरमपि दृश्यते ॥
यथा॥ सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्यासंस्तुयते बुधैः नारयोलेमिरेष्टं न वक्षः परयोषितः अत्र हि वाच्यया निंदया परिसंख्यारूपेण ततो न्यत्सर्वमर्थिना
मभिमतं दीनारादिदीयते इति स्फुटं तत्र मपि प्रतीयते एवं च येषु उदाहरणेषु कस्ते शोभयमदोयोदुमित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणदिक
मेव व्याजस्तुतिरूपतया वतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तयोः संकरोक्त इत्येव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक्संकरो वर्णितः सूत्रार्थ
सूचनमुद्राप्रकृतार्थपरैः पदैः नितंबगुर्वीतरुणी दृग्युग्मविपुलाचसा अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपुलानामत्ररू
पसूत्रार्थसूचनमुद्रा॥ यद्यप्यत्र ग्रंथे हतनाम्नोनास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्धस्य लक्ष्यलक्षणयुक्तत्वेदः शास्त्रमध्यपातित्वेन तस्य सूच
नीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्य एवं न वरत्नमालाया ततद्रत्ननामनिवेशेन तत्तन्नामकजातिसूचनेन क्षत्रमालायामग्न्यादिदेवता
नामभिर्नक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः एवं नाटके वक्ष्यमाणार्थसूचनेऽपि क्रमिकं प्राकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीविदुः चतुरास्यः पति
लक्ष्याः सर्वज्ञस्त्वमहीपते अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण निवेशेन रत्नावली ॥
तरत्नजातिसूचने नक्षत्रमालाशब्दार्थोपपूर्वोक्त एव अन्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्देवतानां सूचनं बोध्यं वक्ष्यमाणेति यथा अत्रार्थराघवेयांतिन्याय
प्रवृत्तस्यतिर्य्येकोपि सहायता अपेथानंतुगच्छंतं सोदरेपि विमुच्यतीति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाण एवणरुतांतसूचनमिति बोध्यं इति मुद्रा क्रमिकमिति प्रकृता
र्थानां क्रमिकप्रसिद्ध क्रमानुसारित्यसंनं प्रतिपादनं रत्नावलीरलंकारः प्रकृतत्वे च यथा कथंचिप्रकृतसंबंधत्वबोध्यं चतुरेति चतुरास्य यस्य सः चतुर्मुखश्चा

रत्याप्रेति हेवालेभवत्याः स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकं भातीत्यन्वयः कीदृशे रतावाप्राप्राप्रियस्य लोचनं चिह्नं न खलु तागएगादिकं येन तथा भूते ॥
कठिनताया आवासे स्थानभूते रसेनालिङ्गिते प्रकृताल्हादे एकरसे तत्परे क्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे कोकस्यर्द्धिनिभोगभाजिजनितानंगे
शयति तादृशे ततोपि महत्वात् चक्रवाकस्य र्द्धाशीले तत्सदृशत्वात् भोगः सुखं शरीरं वातद्वाजि जनितमदने खेधिद्रियेषु लीना आसक्ता उन्मुखाय स्मिन् तादृ
श एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्तनसंबोधा तद्यथा रत्याप्राप्राप्रियः कामस्तस्य लोचनं मत्स्यस्तद्रूपे कठिनतायाः आवासे कुर्मरस्यापथिव्यासो
ज्जरणकाले आलिङ्गिते वराहे प्रल्हादे एकोरसः श्रीतिर्यस्य तस्मिन्नुसिंहे क्रमः पादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने भूभृतां राज्ञां गौरवनाशके भार्गवे को

यथावा रत्याप्रप्रियं लोचने कठिनतावासे रसालिङ्गिते प्रल्हादे एकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे कोकस्यर्द्धिनिभोगभाजिजनितानंगे
खलीनोन्मुखे भाति श्रीरमणावतारदशकं बालेभवत्याः स्तने॥ यथावा लीलाजानो नयनयुगलद्राधिमादत्तपत्रः कुंभावेभौकुचपरिकरः
पूर्वपक्षीचकार भ्रविभ्रोतिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी हृत्क्रज्यात्त्राशशधरुचंदूषयामासयस्याः अत्र पन्नदानपूर्वपक्षोपन्यासा
नुवाददूषणोद्भावना निबुधजनप्रसिद्धक्रमेण न्यस्तानि प्रसिद्धसहपाठानां प्रसिद्धक्रमानुसारेण यमेवालंकारः यथावा यस्य वा
हिमयो हृदयेषु जलमयोलाचनपुटेषु मारुतमयः श्वसितेषु क्षमामयोऽंगेषु आकाशमयः स्वातेषु पंचमहाभूतमयो मूर्तद्ववादृश्यतनि
हतप्रतिसामंतोतः पुरेषु प्रतापः॥

कस्यर्द्धिनि सीतावियोगातुरतया चक्रवाकशापदेरमे भोगः फणातद्वाजिंशेषावतारे वलभद्रे जनितमनंगे अंगस्य शरीरस्य विरुद्धं मौनभोगत्यागसमाधिप्रभृति येन
तस्मिन्बुद्धे खलीनमश्रुस्यवलातदुन्मुखे कल्किनीति क्रमानुसारेण पीति तथा च प्रसिद्धसहपाठानां मर्थानां न्यसनं रत्नावलीरितिसामान्यलक्षणं सक्रमात्
मत्वेतत्प्रभेदाविति भावः यमेति मस्य प्रतापः निहतानां प्रतिशत्रुभूतानां मंतः पुरेषु पंचमहाभूतमयो मूर्तद्ववादृश्यतेत्यन्वयः पंचमहाभूतमयत्वं मेव विशेषणैर्द
शयति वह्निमय इत्यादि अंगेषु क्षमामयः श्वसिमीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् स्वातेषुतः करणेषु आकाशमयः तेषां शून्यताश्रयत्वात् ॥ ॥ ॥

कुं० टी०
चं०
७२

यथा कथंचिदित्यस्य प्रपञ्चनं प्रकृतौ पमानेत्यादि उपमानं चोपरंजकं चोपमानोपरंजके तयोर्भावस्तत्ता प्रकृतं प्रत्युपमानता उपरंजकता चेत्यर्थः उपरंजकता चोपरंजकता तदुक्तं उपरंजकतामिति विषयीरूपकं तदेति तत्रोपमानता रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानो दय इत्यादिवत् उपरंजकता तु चतुरस्य इत्याद्युदाहरणे वह्निमय इत्यादिप्रतापवर्णने च स्पष्टेति प्रकृतान्वयं विनेति मित्रे चेदमुखी बालालोहिता धरपल्लवेत्यादाविति भावः क्रमिकेत्युपलक्षणे तदभावेऽपि गुरुणां जघनैर्नैषातरुणीमंदगामिनीत्यादावप्ययमलंकार इति बोध्यं ॥ इति रत्नावली ॥ तदुण इति स्वगुणत्यागादनेतरं ॥

एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथा कथंचित्प्रकृतौ पमानोपरंजकतादिप्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलंकारः प्रकृतान्वयं विना क्रमिकतत्तन्नाम्नां श्लेषभेद्यनिवेशने क्रमप्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां निवेशनेऽप्ययमेवालंकारः तदुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः पद्मरागायतेनासौमौक्तिकेतेऽधरेति यथा वा वीरत्वद्विपुरमणी परिधातुं पल्लवा निसेष्टस्य नहरति वनभुवि निजकरुह रुचिरवचिता निपांडु पत्रधिया पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं हरकं हांशुलिङ्गाः पिंशेषस्त्वद्यशसासितः यथा वा विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथाः परितः स्फुरत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचां रुचंस्वामानि निर्येवंशकरीर नीलैः ॥

अन्यदीयगुणग्रहणं तदुणालंकारः पद्येति तव नासौमौक्तिकमधराकात्यापद्मरागवदाचरतीत्यर्थः वीरेति हे वीरत्वद्विकामिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवानिकारेण संस्पृश्य पांडु पत्रध्यानहरति नष्टं ह्लाति कीदृशमि निजकरुहाणो नखानां रुचां श्वेतकांत्या रुचिता निव्याप्राणीत्यर्थः इति तदुणः पुनरिति स्वगुणत्यागानेतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरेति नीलोत्पीतियुक्तः पल्लवः विभिन्नेति माधुर्येव कणिध्वर्णनं गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णमिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथाः अश्वयत्रिगिरौ वंशं कुरुवन् नीलै रत्नैः परितः स्फुरत्या रुचां रुचंस्वामानि निर्येवंशकरीर नीलै रिति ना

भेदतरसाह हेतुहेतुमतौ रिकेचित् मद्गोडप्रभृतयः तदुक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदता हेतुरिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विदुषां लक्ष्मी विलासा इत्यन्वयः अत्र विलासहेतौ विलासाभिन्नत्वेनाभिधाने एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह अत्रेति कार्यवश्यं भावश्च न च्छेद्यं चेति विग्रहः आदिना अप्रत्याशने रोग इत्यादौ कार्यगतोपादेयत्वावपादेयत्वादि संग्रहः आयु रिति वीरः कलिंगेश्वरः कलिंगदेशाधिपो विजयत इत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य आयु रितिकार्यभिन्नत्वेनाभिधानं एवमप्यपि विशेषणतोनैक्षोणीभूता एतां कलिताकृतिः धृताकारः वीरश्च यः वीरलक्ष्याः निकेतनं स्थानं ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यमद्विदुल्लसत् रिवरात्मज श्रीरामचंद्रसूरिसुनुना वेद्यनाथेन कृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायां हेतुलंकारप्रकरणे संपूर्णं ॥ ४॥ भावस्येति निर्वेदादेव्यभिचारिभावस्येत्यर्थः प्रत्य

हेतुहेतुमतौ रिकेचित् किंचित्प्रचक्षते लक्ष्मी विलासा विदुषां कटाक्षावेकटप्रभोः अत्र च कार्यवश्यं भावत च्छेद्यादिप्रत्यायनार्थः कार्यकारणभेदा व्यपदेशः यथा वा आयुर्दानमहोत्सवस्य चित्तक्षोणीभूतां मूर्तिमान् विश्वासेन यनात्सवो मृगदृशां कीर्तिः प्रकाशः परः आनंदः कलिताकृतिः स्तम्भनसौ वीरश्च योजी वित्तधर्मस्येति निकेतनं विजयते वीरः कलिंगेश्वरः अत्र दानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसिते रज्ञितदायुष्टादिव्यपदेशः इत्यंशतमलंकारलक्षयित्वा निदर्शिताः प्राचामाधुनिकानां च मता न्यालोच्य सर्वतः रसभावतदाभासभावशान्तिनिबंधनाः चत्वारो रसवस्त्रेय ऊर्जस्वि च समाहिते भावस्य चोदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः अष्टौ प्रमाणालंकारः प्रत्यक्षप्रसुरवाः क्रमात् एवं पंचदशान्या नप्यलंकारा निवदुर्बुधाः तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिर्भेजितो रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः सपत्रपरस्यागं भवति तत्र रसवदलंकारः ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्यनुलक्ष्य संभवेति ह्यात्माः विभावित्यादिरत्यादि रत्नं नोदीपनरूपाणि नायिकाचंद्रोदयादीनि कारणानिकाव्येवर्ण्यमानानि विभावयतीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयते काष्ठीणि च कटाक्षे रमाचारा नितया विधान्येवानुपश्चाद्वृत्तीति व्युत्पत्त्या अनुभावपदेन एवमेव कार्यणारत्यादिना त्यादेने कर्तव्ये सहकारिभूतान्युक्तं वदीनिरव्यभिचारिपदेन विशेषादभितः समंततः ये स्यायिने चारयंतीति व्युत्पत्तेः एव रतिरसस्य नुरगादिपर्यायबोधांतः करणवृत्तिः विदुतविदुषिकादि चैष्टादर्शन नजन्याचित्तस्य विकासरूपावृत्तिर्हासः दृष्टनाशानिष्टलाभादिजन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः आदिपदेन क्रोधात्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां षण्णां परिग्रहः विशेषपदेन चरत्यादेः स्थापित्वप्रयोजकं परिपुष्टं कौता विषायत्वमित्यनेन गतं च विवक्षितं ॥ श्रीरामजय रामजय जय रामचन्द्राय नमः ॥

कु० टी०
च०
८२

तदिति एधिभव निनीषामिनेतुमिच्छामि यतस्तवैवरूपेणसमः समप्रियोनलः पत्रिणाहंसेनपादेनविलिरम् अदर्शि दर्शितः एकेति हेवीरक्षणमात्रेणयुद्धप्रस्था
नाद्वावीयोविरहकेशस्तदसहिष्णुलोलाक्षीदयितांपश्यतस्तथाप्रौढसंग्रामाडंबरमाकर्णयतश्चभवतः एकाकपोलस्थलीद्राकृशीघ्रपुलकैः कुसुमायुधस्यमदनस्य
पुधिरुणीमिवप्रव्यक्तापुंस्वावलीशरपुंस्वपेक्तिर्यत्रतथाभूताःभूत् अन्याद्वितीयाजेतुर्जयशीलस्यमंगलपालिकामंगरूपापालिका याकुशकाशादि
निर्मिताउभयपार्श्वस्थस्तंभदृक्षादिषुवद्भामार्गपालीतिप्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः अत्रप्रेमपेदाक्तायारतेरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपत्वंबोध्यं॥क्वाकार्यमिति शुक्र

भावोदयोयथा तदद्यविश्रम्यदयालुरेधिमेदिनंनिनीषामिभवद्विलोकिनी अदर्शिपादेनविलिरम्पत्रिणातेवैवरूपेणसमः सम
प्रियः अत्रनलंप्रतिदमयंत्याश्रौत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृंगाररसस्यांगं भावसंधिर्यथा एकाभूत्कुसुमायुधेषुभिरिवप्रव्यक्त
पुंस्वावलीजेतुर्मंगलपालिकेवपुलकैरन्याकपोलस्थली लोलाक्षीक्षणमात्रभाविविरहकेशासहांपश्यतोद्गाकर्णयतश्चवीरभ
वतः प्रौढाहवाडंबरं अत्ररमणीप्रेमरणोत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयभावस्यांगं॥भावशब्दलंयथा क्वाकार्यशशलक्ष्मणः क्वच
कुलंभूयोपिदृश्यतसादोषाणांप्रशमायनः श्रुतमहोकोपेपिकांतमुखं किंवक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्रेपिसादुर्लभाचेतः
स्वास्थ्यमुपैहिकः खलुयुवाधन्योधरंधास्यति अत्रवित्तैकोत्सुक्यमतिस्मरणशंकादेन्यधृतिचिंतानांशबलताविप्रलंभशृंगारस्यां
गं प्रमाणालंकारेप्रत्यक्षंयथा क्रांतकांतवदनप्रतिबिंबेभग्नबालसहकारसुगंधो स्वादुनिप्रणदितालिनिशीतेनिर्विवारमधुनीद्रियवत्

कन्यादेवयानीदृष्टवतोयज्ञोययातेरियमुक्तिः अकार्यब्राह्मणकन्यासक्तिः शशलांबुनस्यचंद्रस्यकुलंसेमवंशः अयंवितर्कः तदुपमर्देनभूयोपीत्योत्सु
क्येवमग्रेपि श्रुतंशास्त्रप्रवणमितिमतिः अहोकोपेपीतिस्मरणं अपगतकल्मषाः कृतोत्कृतेधीर्येषांतेकिंवदिष्यंतीतिशंका स्वप्रेपीतिदेन्य हेचेतः स्वा
स्थ्यमुपैहीतिधैर्यं कःखलुधन्योयुवातरुणः अधरंधास्यतियास्यतीतिचिंता विप्रलंभोवियोगइतिपर्यायो क्रांतेतिद्रंद्रियाणावर्गः समूहः मधुनिमद्ये निर्व
वारनिवृत्तिंप्राप कथंभूते संक्रातिप्रियमुखप्रतिबिंबे भग्नकोमलाम्नपल्लववत्सुगंधो स्वादुनि आस्वाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तेभ्रमरयुतेशीतस्पर्शचेत अत्रेद्रियवत्

स्वातन्त्र्यप्रसक्तमलंकारः॥